

Handhuuraa Oromoo Arsii

Jildii 2^{ffaa}

Barreessaan Ibroo Woliyyii/A.G/

Bara 2023

U.S.A Minisootaa

Gulaaltonnii fi Qindeessitooni: -

1. Huseen Gammadaa
2. Abdulkariim Tukee

©2023 Mirgi abbaa kalaqaa(barreessaa) dhaa seeraan tikfamaa waan ta'eef, kitaaba kana eeyyama malee irraa tuquun, akkasumas ogummaa adda addaatti fayyadamanii raabsuu fi guutus ta'ee gartokkee isaa woraabaniit itti fayyadamuu dhoorkadha; seeraan nama gaafachiisa; yakkaa qaba.

Diiizaayinii golgaa kitaabaa kan qopheesse:

Ogeessa Ict. Mubaarak Boonsamoo

Namoonni kitaaba kanarratti yaada, qeqaa fi deeggarsa kennuu barbaaddan teessoo kanatti fayyadamuu dandeessu.

Bilbila _+251903106011 Itoophiyaa

6515002991 USA

E-mail _ seta114721@gmail.com

Baafata.....	Fuula
Tartiiba Taattoo	IX
Galata.....	I
Jechoota Moggaasaa/Accronomy	VIII
Hiika jechoota/ Glosary	X
Ariirrata/Preface	XIV
Axeerara /Abstract	XVIII
Seensa.....	XXI
Duub-duubee.....	XXXI
Haala Waligalaa	XXXII
Teessuma lafaa	XXXII
Baldhinna lafaa	XXXII
Haala Qilleensaa.....	XXXIII
Oomisha Qonnaa fi Horsiisa Horii.....	XXXVI
Oomisha Qonnaa.....	XXXVI
Horsiisa Horii	XXXVII
BOQONNAA TOKKO	1
HANDHUURAA FI ILMAAN ARSEE	1
Handhuuraa.....	1
Ilmaan Arsee.....	3
Latiinsaa fi Qubsuma Oromoo	6
Latiinsa Oromoo Arsii (Sikkoo fi Mandoo)	9
Guddisaa fi Moggaasaa (Adoption & Assimilation.....	12
	III

Ilmaan Lamaan Arsee	14
Torban Mannaan	19
BOQONNAA LAMA.....	34
GOSOOTA OROMOO ARSII	34
Gosoota Hangafoota Ilmaan Arsii wolduraa duubaan:	34
Bakka Qubannaa fi Hayyoota Beekkamoo Gosootaa.....	35
BOQONNAA SADII.....	141
GAMEEYYII OROMOO ARSII	141
(The Arsi Oromo Icons).....	141
BOQONNAA AFUR	230
HANDHUURAA QABEENYA ARSII	230
Handhuuraa Qabeenna Uumamaa.....	230
Qabeenna Uumamaa kan lafa keessaa	230
Qabeenna Uumamaa kan lafa gubbaa	231
Hambaalee Qabeenya Uumamaa, Aadaa fi Seenaa	234
Hambaalee Holqaa qabatamoo uumamaa fi aadaa (The Natural - cultural heritages).....	235
Hambaalee qabatamoo Aadaa fi seenaa (cultural & historical Heritages).....	235
Hambaalee Aadaa fi Seenaa Qabatamoo (Cultural-historical heritages).....	236
Hambaalee Meesha Aadaa, seenaa fi Duudhaan wolqabatan	237
Hambaalee Meeshaa Aadaa Qabatamoo	237

Hambaalee hin qabatamne kan Duudhaa Oromoo Arsii (Intangible gadaa heritages).....	237
Hambaalee qabatamoo hin taane Gootummaa Muldhisan	238
BOQONNAA SHAN	239
AADAA OROMOO ARSII	239
Seenaa Sadarkaa Jirenya Ilma Namaa	239
Jirenya Adamoo fi bu'aa biqilootaa funaanun dabarsan .	239
Qoqqoodama Bara dhagaa (Types of stone age).....	241
Bara qaroomina (period of civilization).....	242
Warraqsa bara dhagaa haarawaa (Neolithic revolution)...	242
Akaakuwwan aadaalee hojii	254
Mana Maxassaa Oromoo Arsii	255
Dureessa Oromoo Arsii/Abbaa Qabeenyaa	256
Tapha Aadaa Oromoo Arsii.....	265
Tapha gaafa chidhaa kan warra gurbaa Dubartootaan....	266
Tapha gaafa cidhaa kan warra intalaa Dubartootaan	269
Aadaa faaruu loonii	271
Tapha aadaa Ijoollee Oromoo Arsii	273
Uffata Aadaa Oromoo Arsii	274
Uffata walii galaa kan Dhiiraa	274
Uffata Qondaalaa/ykn nama mirga qabu	275
Uffata Shamarran heeruma dura uffattu	285
Meeshaa kalaqa Aadaa Oromoo Arsii	288

Kan Mana keessaa	289
Meeshaa kalaqa aadaa kan ijoollee	297
Faaya dhiira kan qaroomina hojii.....	298
Meeshaa Wooyooma Bulchiinsa Gadaa.....	300
Meeshaa waraanaa fi Adamoo keessaa	301
Nyaataa fi dhugaatii Aadaa Arsii	301
Nyaata aadaa walii galaan.....	302
Soorata oromoon Arsii jaalatu.....	302
Dhugaatii Aadaa Arsii Walii Galaan	302
Aadaa Sirna Fuudhaa-Heeruma Oromoo Arsii	303
Akaakuu fuudhaa fi Heerumaa Arsii.....	304
Adeemsa Fuudhaa fi Heerumaa Kadhaa Irraa Hanga Gurguboo	307
Aadaa Sirna Du'a Oromoo Arsii	316
BOQONNAA JAHA	321
AMANTII OROMOO ARSII	321
Waaqeffannaa Oromoo Arsii	322
Abbootii Amantii Waaqeffannaa.....	328
Amantii Islaamaa Oromoo Arsii	328
Maalummaa Islaamaa	328
Nabi-Mohaammad Abdallaa.....	330
Kaalifootaa Nabiyyii	331
Seensa Amantaa Islaamaa biyya Itoophiyaa	332

Mootummoota Musliimaa Itoophiyaa.....	333
Abbootii Amantii Islaamaa	335
Eenyummaa Sheek Huseen Ibraahim	338
Gamoo Adii/White House.....	340
Amantii kiristaanaa Oromoo Arsii.....	341
Abbootii Amantii Kiristaanaa.....	342
BOQONNAA TORBA	343
HEERA FI SIRNA GADAA OROMOO ARSII.....	343
Heera fi Seera Abba Gadaa	343
Ulaagaa Abbaa Gadaa fi Koreen Hojii ittiin filaman	347
Sirna Gadaa Oromoo Arsii	350
Caasaa Sirna Gadaa Oromoo Arsii	354
Sirna Gadaa keessatti gaheen hojii Umuriidhaan ta'eera..	356
Gogeessa ykn Baallii Gadaa Oromoo Arsii	360
Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo Arsii	362
BOQONNAA SADDEET	392
Gita Bitaa Habashaa fi Diddaa Gabrummaa Oromoo Arsii.....	392
Qabsoo Hidhannoo Oromoo Arsii Baalerraa kaate.....	395
Lafa Irraa Buqqifamuu Oromoo Arsii Kan Baalee.....	399
Gidiraa Aangawoota Amaaraa Baaletti.....	400
Cubbuu Bitaa fi Gurgurtaa Gabraa	407
Seenaa Daa' imticha Gabrummaan gurguramee.....	408

Seenaa Qabsoo O/Arsii Baalerraan Kaatee (J. Huseen B fi J. Waaqoo G).....	412
BOQONNAA SAGAL.....	436
MADDA BEEKKUMSA BULCHIINSA ARSII	436
Muuxannoo fi mudannoo Hawaasa Arsii	436
Muuxannoo fi Mudannoo Hawaasaa Mammaakaan.....	437
Haawwonni Abbaa caalaa ijoollee isaanii beeku.....	441
Bulchiinsa sirna Gadaa.....	446
Bulchiinsa gosaa mataa mataan.....	448
Duudhaalee sirna Gadaatii fi Arsoomaa.....	453
Dubbi Dachaa Sayyidootaa, Abbaa Amantaa fi Hayyoota	468
Sayyid H/Alii Wolee fi Dubbii Dachaa	469
Shaanqulee Sibiiloo/Abbaa Amboo	477
Sayyidoota akka ‘Roobaa Torban’ tti beekkaman	479
Gorsaa fi dhaamsa Manguddootaa fi Hayyoota Arsii	482
BOQONNAA KUDHAN	486
GOOLABA.....	486

Tartiiba Taattoo

Taattoo 1: Hidda latiinsa kuushota gaanfa Afrikaa keessaa jiran

Taattoo 2: Hidda latiinsa maatii/ilmaan oromoo Itoophiyaa fi Gaanfa Afrikaa

Taattoo 3: Hidda latiinsa maatii/ilmaan Arsee lamaan Oromiyaa fi Oromiyaan ala jiranii.

Taattoo 4: Hiddaa fi dagaaginna ilmaan Sikkoo

Taattoo 5: Hundee fi latiinsa ilmaan Mandoo

Taattoo 6: Hidaa, dame fi daraaraa ilmaan Hadiyyaa kan maqaan isaanii afur ta'e; akka Boqonnaa jalqaba, Handhuuraa fi Ilmaan Arsee jedhu keessatti ibsametti.

Galata

Kitaaba “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhamu kana barreessuudhaaf kan karoora isaatiin na uumee; akka ofbeeku kan na taasise; fayyaa, kaka’umsaa fi hamilee hojji jabeessee kan na keessatti uumee; jajjabinnaa fi fedhii waa dalaguu kan na gonfachiissee sadarkaa kanaan na gahee fi waan ammaa achi hojjadhus kan naaf karoorsu isa waan ta’eef, akkuma faranjiin “*Man propose God dispose*” jechuuni namni hin karoorsa waaqni hin raawwata jettu san, hundumaa kan na cinaa dhaabbatee dalage isa waan ta’eef, duraan dursee Rabbii guddaa galanni haa gahu.

Itti aansuunis haadhaa tiyya Ayyaanee Araarsoo jiloo fi Abbaa kiyyaa Woliyyii Saxxaan Aadam kan na dhalanii, na guddisanii na barsiisuun naamusaa fi sirna na qabsiisanii; maatii akka horadhus bakka kiyya bu’uudhaan yaadaa fi dirqama kiyya hunda kan raawwatan qofa osoo hintaane akka sadarkaa kana gahu kan godhe gargaarsaa fi eebbaa/du’aayii isaan ganamaa galgala naaf godhaa turan waan ta’eef, haati tiyya beektuu, hayyittii, haadha dhugaa, dagaagduu akka hidda Odaa taate tana hardhallee yoo isiii argu umrii dheerinna irraa waan haadha Oromoo Arsii arge natti fakkaata.

Kanaaf, galata isaanii kana jecha ittiin ibsuu waan hin qabneef, rabbiin guddate haadha tiyya ammas umurii ishii dachaan dabalee umurii harraagessa haa godhu. Akkasumas dabalataan, Abbaan kiyya yoo hardha lubbuun addunyaa kana irra anaan cinaa jiraachuu dhabee, galata isaa galchuu baadhellee rabbiin jazaa jannataan isaa haa deebi'uuf jedha.

Haawwonni manaa kiyyaallee: - Waaritee Gammadaa, Bengaa Muhaammad H/Ahmad fi Urgoo H/Quxxee Obsaa bakka kiyya bu'uudhaan ijoolee kan naa horanii, guddisanii, kunuunsanii hifannootaa fi rakkoo tokko malee barsiisuun galma kan geessan; anas akka hin yaaddofne na jajjabeessuun hamilee naa kennanii; akka hojii kanaan galma gahu mirgaa kiyya waan dhaabataniif galata isaaniif qabu an kana jedhee ibsuu hin danda'u.

Akkasumas mana keessatti ulaagaa guutamu qabu meeshaalee garagaraa irraa hanga soorata/nyaataa fi dhugaatii yegguu kitaaba kana barreessu addaan/keessaan na barbaachisu hunda haga danda'aniin kan an eegeen olitti waan naaf guutanii yaaddoo tokko malee kitaaba kana barreessee akka xumuru waan na utubaniif, Bengaa fi Urgoo galata ifaajee isaanii jechaan ibsuu yoo dadhabes isaan maraa guddisee guddisee onnee irraa

galateeffadha. Haadha Manaa tiyya duraanii, Waaritee Gammadaa addaan baanee jiraanullee, gaafa woliin jirru san ijoollees heddu waan naa horteef, galata guddaa narraa qabdi.

Hojiin sammuu fi saayinsii kun akka galma gahuuf ammoo odeeffannoo kenuudhaan kan na gargaaran namoota buleeyyi, manguddoota gosaa aanaalee godinoota Arsii lamaani, Baalee, Harargee aanaa Hawwii Guddinnaa fi shawaa bahaa keessa jiraatan; namoota baratan (ykn hayyoota saayinsii) odeeffannoo qofa osoo hin taane tooftaa qorannoon ittiin gaggeeffamu natti muldhisan;dhaabilee mootummaa kan akka B/A/T/Oromiyaa, Uuniversiitiilee Arsii fi Madda Walaabuu, B/A/T/ Godinaalee arfanii, Aanaalee fi Gandoota ragaa kana walitti qabuu irratti haala naaf mijeessan maraa jabeessee onnee irraa galateeffadha.

Gama biraatiin ammoo Ragaa fi odeeffannoo qormaata/Kitaaba kanaa bakka tokkotti argachuun waan hin danda'amneef akkasumas baldhaa ta'uu irraa kan ka'e, akka asoosamaa iddo tokko taa'anii barreessuun hedduu dhibaa ture. Kanaaf odeeffannoo dhugaa ta'e soquun eennummaa Arsii isa sirrii ta'e barreessuf, manguddoo gosaa fi hayyoota saayinsii odeeffachuu, dhaabbilee mootummaa armaan olitti ibsaman qunnamuu fi

iddoowwan seena qabeessa gara garaa akkumas kitaabolee adda addaa asii achi sosocco'uudhan qorachuun dirqama kiyya ture.

Imala nuffisiisaa ragaa baldhaa fi qabatamaa sassaabuu dhaaf taasisaa ture kana keessatti, namoota akka Obboleessa kiyya Qaasim Waliyyii, yaadota utubaa kitaaba kanaa ta'an halkanii fi guyyaa osoo hin jedhin yaadannoo dhuunfaa isaanii woggoottan dheeraf qabataa turan irraa naaf qooduu isaanitiin hojiin kun dhugaa ta'uu danda'uun isaa galata guddaa dha.

Dabalataanis nama akka Eda'oo Baqqalaa Dawaanoo kan qophii fi woltajji eebbaa kitaaba kiyyatiif akka tolutti haaldureewwan hundaa dursee naa mijeessuudhaan kan na qarqaare waan ta'eef onnee irraa galateeefadhu malee bira lufuu hin barbaadu. Achumaan nama akka Anshaa Gederaa kan odeeaffannoo gosoota naannoo aanaa Kokkossaa jiran baldhinnaa fi hedduminnaan gaafatee gaafachiisee waan ofii beekullee itti dabalee naa kennuu isaatiin baay'ee galateeefadha.

Kana malees namoota akka Baqqalaa Furii, Awwal Huseen Bunee, Dr. Ibraahim Abdulqaadir, Ismaa'il Bakar, A/Huseen Badhaasoo, H/Hasan Huseen namoota gosoota diida'aa fi seenawwan naannoo san jiru naaf kennuun, Muktaar Siraaj Fatoo

gosoota Baalee naa funaanuu isaatiif, H/Mahaammad Aadam Jiloo seenaa naannoo Baalee naaf himuu isaanii tiif galata guddaa argadhaa isaaniin jedha.

Akkasumas yaadota dagalee hojii kanaa heddu naaf kennuu isaanitiin namoota akka Qaasim Ejeroo, Gammadaa H/Roobaa, H/Waaqoo Gammadii Baatii, Ilma kiyya Ganamoo Irboo Woliyyii, Sayyuu Galchuu, Umar Ejeroo, B/saa Nageessoo Qoonxarii, Awwal Abdulla, Jamaal Aliyyii fi namoota maqaa isaanii yeroof irraanfadhe kanneen gosaa fi seenaa Arsii ani iyyaafataa turetti na faana dhama'aa turan; bakka kiyya bu'uun akkuma anaa ta'anii dhimmamuun qaamaanis bibilaanis gaafataa gosootaa Arsii oromiyaa fi Oromiyaan alatti argamanii fi yaadota ijaaarsaa kan kitaaba kiyya kana cimeessan naa eeruu isaanitiin dalagaa yoomuu dagachuu hin dandeenee waan naa gumaachaniif, maqaa saba kiyya saba baldhaa Oromootiin galateeffachuu barbaada.

Kan biroo ammoo “*Ati bara dheeraa nu soortee nu guddisuun dhimma keenna hunda akka dhimma keetiitti laaltee; akka bakka gaarii geennu fakkeenyaa nuu taatee karaa gaarii kan nutti agarsiiftee nuuf dhama'aa kan turte, galanni kee kanaayyuu oli*” jedhee mana sadarkaa eeggate naaf bituun,

boodas waan hafe ulaagaa fi meeshaa mana sanii barbaachisu hundaa akka an barbaadutti guutee “**keessatti hara baafadhu**” kan naan jedhe ilma kiyya Dr. Huseen Ibroo onnee irraa galateeffachuudhaan yoo ibsu garaanuu kan afaanii kana caalaa isa eebbisa.

Dhuma irratti namni ani yoomiyuu irraanfachuu hin dandeenne Gulaaltotaa fi Qindeesstoota kitaaba “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” maxxansa 2ffaa, B/saa Huseen Gammadaa fi Abdulkariim Tukee naaf sororuun calalanii; qaphxii ani kaasen alatti waan hedduu itti dabalanii gulaluun keessa kitaabichaa; tartiiba tooftaa galumsatiin; yaad-rimee kitaabichaa bifaa saayinsiitiin fooyyessanii qindeessuun qarqabuu isaaniitiin hojiin kun dhugaa ta’uu waan danda’eef, ani galata jara kanaa jecha ittiin ibsu waan hin qabneef, rabbiin isin haa galateessu.

Hundi keessan worri an maqaa dhahuun galata isinii galchee fi worri maqaa keessan hin dhayinis oolmaan isin naaf ooltantu hin safaramne waan ta’eef, ammas irra deebi’ee deddebi’e hunduma keessaniin horaa, dagaagaa, furdadhaa, dubbadhhaa, muldhadhaa, umurii dheeradhaa, Akaakilee fi Abaabilee argaa; gaafattanii hin dhabina; gaafatamtanii hin dabina; ifaajjanii hin booshayina; nama qarqaartanii galata hin dhabina; umurii dheeradhaa isiniin

jedha. Kan kanarraa hafeen yoo rabbiiin jedhe hamma ijaan wol arginutti bakka jirtanitti nagaya, baldhinnaa, qananii fi gammachuu deebana keessa jiraadha isiniin jedha.

Jechoota Moggaasaa/Accronomy

Fkn	fakeenyaaf
Ibid	ragaa asii olitti ibsame sun irraa deebi'u muldhisa.
B/A/T/O	Biirroo Aadaa fi turiizimii Oromiyaa
B/A/T/G	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godinaa
B/A/T/G/A/Lixaa	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godina Arsii Lixaa
K.K.F	kan kana fakkaatan
K/Q/S/Oromoo	Koree Qorannoo Seenaa Oromoo
Ykn	Yookaan
I.F	Itti fufa
T/Manna	Torban manna
JJ	Jiruu fi jirenyaa
B/A/T/M/N/O	Biirroo Aaadaa fi Turiizimii Mootummaa Naannoo

B/A/T/G/A	Biirroo Aadaa fi Turiizimii Godinaalee
U/M/Wolaabuu	Yuunivarsiitii Madda Wolaabuu
U/Arsii	Yuunivarsiitii Arsii
G/K/B/Oromiyaa	Godina Kibba Baha Oromiyaa
ODF	Oromoo Democaratic front

Hiika jechoota/ Glosary

Aara	Dallanuu, miira keessa galuu
Aanaa	Gosa keessatti warra wolitti aanu, fira aantee
Abbayyaa	abbaa yaa'a, laga mormor.
Abbaa Muudaa Dalloo.	qaalluu guddaa fkn Qaalluu Goodaa ka
Amba	hortee hundeen isaa tokko ta'e
Bahara	Bara nagayaa
Badaa	Iddoo ibidda itti bobeessan.
Badaafata	Sirna galgala yoo intala fuudhanii galan haati gurbaa garbuu fi buna dhadhaa itti makuun badatti naquun faluuti.
Bidaa heerumin fuudhan	Niitii ganamaa osoo nama birootti hin
Birmajii	Walabummaa, bilisummaa
Bultuma	Jiruuf jireenna gaarii
Bu'uura	Hundee ykn jalqabbi
Bokkuu	Mallatto aangoo ykn taayitaa gadaa
Caasaa	Tartiiba ijaarsa Gosaa,

X

Curuursee	congisee, duguugee itti fayyadame.
Danuu	Tasa, gadoon malee, osoo itti hin yaadin
Diina	Alagaa, nama dhiigan wol-hin himanne
Dhoofsisaa	sirna rakoo booda horii siinqueen dhawattu.
Gu'e	Elemaa dide, Dhoorgate, Aanayuu dhiise.
Gumaa	Haloo bawuu
Guma-Fakii	waangumaa fakkaatu, fkn ilkaan cabsuu.
Gurguboo	Kennaa intala heerumtee kan guyyaa lammataa,
Handhuuraa	Keennaa maatii ykn fira dhiyoo irraa ta'e
Heqoo	Jirbii/kirrii
Horata	Hormaata sa'aa namaa
Ilma gudeedaa	kan dhalchan
Ilma Huuraa	kan raasatti gatamee argachuun guddifatan.
Kiila	Sirna aanan goromsa dhibbaa gaaf tokko dhale keessa seenuu
Killa	Faaya aadaa intala heerumtuu
Korma	Jibicha Ayyaanaan ilaalame hormaata looniitiif.

Milkii	Carraa yookaan hiree gaarii
Orom-duroo	Oromoota durii, abaabilee fi akaakilee
Qora	Jaarsa gamaa gamanaa dubbatu
Raada qaraxaa ka'ee booda.	raada nikaayaa erga warri intalaa dhaammatee
Rakoo	sirna badaafataan booda ganama hoola itti qalan
Sangaa	Farda sirna gadaa keessatti woyyooma qabu
Sayyida	Nama namoonni baay'en faana deeman;
Wolgara	Intala intalaan jijjiiruu
Worgee	Gogaa qeerransaa, waan bifa barruu qabu
Woyyooma	Kabajaa, waan hin tuqinaa jedhame.
Wobaxaa	Deettuun qaamaa guyyaa 3-4 titti dhiqattu
Xiillaa	malkaa jeefti isii fagoo taate.
Tuujii	lafa akka malee qilee taate
Daraqoota	nyaata miciqaa qamadii irraa hojjatamu.
Tiifuu	Rooba qaqladhatee roobu
Balda	tapha yookaan ykn Baacuu ykn
Walabaa	Dubra qulqulluu dubrummaa gadin dhiisin.

Miiloo	Nama niitii fi qabeenya obboleessi irraa du'e dhaalu.
Guftaa	Uffata gurraacha haawwonni matatti uffattu.
Eeelee	Beedee, kan qixxa irratti godhatan.
Naaraa	Sidaama lagaa, yookaan diina hamaa
Kosii	bakka waa dhoksanii itti kuufatan, fkn Jaarsa
Goodda	Tabba, lafa ol ka'aa deemsaf namatti ulfaatu
Qaalluu Goodaa	Nama murti muuda gadaa irratti kennu.
Lufuu	Dabruu
Rahmata	Hiree/Risqii

Ariirrata/Preface

Mata dureen kitaaba kanaa “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” kan jedhuu dha. Kitaabni kun kan barreeffameef kaayoo gurguddaa afur of keessaatti hammata. Kaayoon tokkoffaan ilaalcha wol mormisiisaa “ilmaan Arsee lama moo sadii?” jedhu kan hanga bara ammaatitti barreessitoota seenaatiin ifa hin bahin qormaata kanaan hanga danda’e ibsee dhaloota haarawa (new generation) hubachiisuuf. Akkasumas guutuu Addunyaa, Itoophiyaa fi keessattuu akka Oromiyaatti ifa gochuun kuusaa seenaa ummata kanaa keessa akka seenu godhuuf.

Kaayoon lammaaffaa ammootu kan irratti xiyyaafatu, seenaa ilmaan Arsee kan armaan dura kuusaa seenaa keessa kaayamanii jiran soquudhaan hamma tokko madda ragaa afoolaatii fi barreeffamoota garagaraa wolbira qabee hubachuudhaan hanqinnaalee jiran guutuun sirreessuudhaaf.

Kaayyoon sadaffaa kitaaba kanaa, dhalooni ammaa fedhii fi hubannoo eenyummaa oromummaa akka sabaatti akkasumas Arsoomaa akka gosaatti maqaa qofaan jaalata jechuu hin dandeenyu. Sababni isa qabsoon bara qeerroon Addunyaa guutuu

warraaqsa Oromootiin (Oromo revolution) dhaan sochoosee ture ragaa qabatamaa santu nu daangessa.

Haa ta'uu malee, dhalooni kun yeroo ammaa aadaa, duudhaa sirna Gadaa akkasumas Amantii isaa Waaqeffannaa walumaagalaan eenyummaa isaa duuka bu'ee dhimma jiruu kiyyaat ykn lammummaa Oromummaa kiyyati jedhee waan gadi fageenyaan xiixallee hin baranneef, amalli akkanaa kun barmitilee doofummaa/wollaalummaa fidan nutti ta'ee of nu dagachiisuunakkuma bishaan eelee irraa gara arginetti nu jallisuu danda'a.

Kanaafuu, ofitti deebinee nuyi eenyu akka taanee fi eessaa akka dhufne of gaafanee of barbaaduun of arganee duudhaa keenna *orom-duroo* ganamaatitti deebinee akka sabaattis ta'e akka gosaa Arsii tokkotti qidoominnaan ijaaramnee kabajjamnee, yeroo hundaa addunyaa kanarratti dammaqinnaan jiraachuu akka qabnu kaallatti agarsiisuuf. Kaayyoon afrappaadhaf kan maayii, waa'ee Oromoo Arsii irratti keessattuu qormaata jabeessuuf fayyada. Walumaagalaan barreeffamoota seenaa waa'ee oromoo irratti hojjachatamaa jiran cimsee waan duraan jirus heddumeessuudha.

Kitaabni kun Boqonnaa gurguddaa saddeet qaba. Boqonnaan jalqabaa qormaanni ilaalcha waldiddaa waa'ee "***baay'inni damee ilmaan Oromoo Arsee lama moo sadii?***" jedhuu fi maalummaan '**handhuuraa**' kan keesatti ibsamuudha.

Boqonnaan lammafaan qormaata kanaa teessumaa fi handhuuraa Qabeenya Arsii ilaachisee qabeenyi hundeedhaan iddo lamatti akka qoodamu isaanis kan uumamaa tii (natural heritages) fi kan namaan tolfame (**kan aadaa fi seenaa**) ykn "***cultural and historical resources***" ta'uu irra dabrees kan uumamaa qabeenya ***lafa keessaa*** fi ***lafa gubbaa*** jedhamee yoo ibsamu, qabeenyi namaan tolfame ammoo karaa biraatiin qabeenya aadaa (cultural) fi seenaa (historical) jedhamuun qoodamuu fi dabaltiidhaan qabiyyeen xixiqfoon as jala jiran martuu baldhinnaan kan keessatti ibsamaniidha.

Kana maleellee, Boqonnaaleen sadaffaa, afraffaa, shanaffaa, jahaffaa, torbaffaa fi saddeeteffaan qormaata kanaa: - **Gameeyyi**, **Handhuuraa Qabeenya**, **Aadaa**, **Amantii**, akkasumas Qabiyyee fi duudhaalee **Heeraa fi Sirna Gadaa Oromoo Arsii** fkn:- aadaa fuudhaa-heerumaa, aadaa sirna du'aa, Waaqeffannaa, Ayyaana Oromoo, Gumaa fi Guma-fakii, Moggaasa, Guddifachaa, Sirna bulchiinsa gosa Arsii fi Tumaa Seeraa, inni

biroo ammoo **Gita-bittaa Habashaa fi Diddaa Gabrummaa Oromoo Arsii** akkasumas **Madda Beekkumsa Bulchiinsa Oromoo Arsii** fknf waan akka Mammaakaa, Jecha Dachaa Sayyidootaa, Eebaa fi Gorsa manguddootaa fa'a tartiibaan kan of keessaa qabuudha. Boqonnaan jaha waa'ee sirna gadaatiin kan wolqabatu ta'ee, garuu wanti adda isa godhu baay'ee baldhaa fi guddaa ta'uu isaati.

Gara dhumaatitti Boqonnaan saglaffaa fi kan goolaba qormaatichaa ammoo yaadota gurguddaa boqonnoota darban keessatti ilaalamaniif yaadannoont mil-jalee, kitaabileen wobii ta'an erga keessatti eeramanii booda miiltoo bifaa bifaan kaayuudhaan goolaba.

.

Axeerara /Abstract

Kitaabni “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu kun *handhuuraa fi Ilmaan Arsee, handhuuraa Qabeenya Arsii, Aadaa, Amantii, qabiyyee duudhaa sirna gadaa* kan ummanni Arsii bu’aa bayii jirenya jaarraa hedduu keessatti horate irratti xiyyeefachuudhaan “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” durii qabee hanga har’aatti jiru ibsa. Yaada kana bareechisee ibsuuf akka danda’amutti ragaa barreffamaa seenaa oromoo Arsii kanaan dura jiruufi ragaa afoolaa manguddoota irraa guurame waliin xiinxaluudhaan kan ijaarame.

Qabxiwwan ijoon qorannoo kana keessatti katabaman keessaa inni tokko Handhuuraa fi Ilmaan Arsee (baayinna damee ilmaan Arseeti). Handhuuraan kennaa osoo namni kennaaniif sun hin beekin firri ykn haadhaafi abbaan qabeennuma qaban irraa namaaf, keessattuu daa’immanii kennaniidha.

Ilmaan Arsee irratti gaafiiwwan hedduuminnaan ka’an, mormii fi yaanni garagaraa jiraachuu isaati. “**Ilmaan Arsee meeqa?**” gaafii jedhu ilaachisee, kitaabota garagaraa dabalatee hayyooni seenaa fi manguddoonni Arsiitis afoolaan garri caalu; Ilmaan Arsii lama (2) ta’uu eeraniiru. Yaada kanaan faallaa ammoo akka

manguddoонни Arsii jedhanitti “ilmaan Arsee dhalootaan lama seeraan sadii” afoolli jedhus argameera.

Dabree tarees, dubartiin Manguddittiin Arsii takka bara durii yoo waaqeffattu “waaqa Arsii sadiinii maarree na dhaqqabi hardha” jettee akka rabbiin kadhataa turte dhagahameera. Arsiiн sadiin ykn Ijoolleen kunis: - Sikkoo, Mandoo fi Hawaasoo dha jedhu. Maqaawwan garagaraa armaan olitti; Sikkoo, Mandoo fi Hawaasoo jedhamee kaawame kunniin hundinuu kan ibsu maqama ilmaan sadiin kanaa ta’uu isaanii kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu keessatti ibsuun, inumaa qorannoofilee banaa taasiseera.

Warri yaada Kanaan ala jiran, ilmaan Arsee lama (2) isaanis Sikkoo fi Mando jechuun kan dubbatan afoola manguddootaa hedduu irraa ka’uudhaan ilaalchi isaanii kun jecha afaanii irra darbe fageenyaan nama amansiisaa. Kana jechuun warri yaadaa fi ilaalcha akkanaa afaaniin ibsan ragaa odeeeffannoo quubsaa afoola darbaa dabarsaa irraa isaan gahe qaban.

Qubannaadhaan walqabatee ammoo, ragaaleen afoola manguddoota Arsii irraa argaman akka ibsanitti, Arsiiн bara seenaan hin beekamne irraa kaasee, lafa amma irra jiraataa jiru,

Kan kibba Oromiyaatti argmtu kana irra baay'innaan jiraataa akka ture mirkaneessu. Citee citees ummanni kun Oromiyaan ala, naannolee akka Moot/kibbaa fi sidaamaa keessallee jiraachuu ragaa bahu.

Kanaafuu, Oromoorn Arsii durii kaasee kibba baha Itoophiyaa fi Oromiyaa dabalatee kutaalee adda addaa kan biyya teennaa keessa faca'ee, kennaa uumamaa, hormaata namaatii fi qabeenyaaallee argatee uummata jiraataa tureedha.

kana malees, handhuuraa qabeenyaa maqaa fi akaakuu isaa wajjiin; tulluuwwan, garreen wal-qabatoo, qilleensa, bosona, holqa garagaraa, gamoowwan akka Dirree sh/Huseen, malkaa Ateetee, bishaan, gandaa fi Tilluu akkasumas, haroowwan, laggeenii fi k.k.f irratti bu'uureffachuudhaan "**handhuuraan qabeenyaa Oromoo Arsii**" hammii tokko kaayameera.

Handhuuraa fi damee Ilmaan Arsee, Handhuuraa qabeenyaa Arsii, Aadaa, Amantii akkasumas Sirna gadaa ilaachisee, barreffama seenaa Oromoorn Arsii kanaan dura kuusameetti dabaluu dhaan argama haaraa afoolarraa madden cimsee ijaaruun kaayeera.

Seensa

Saayinsiin seenaa hamayyaa akka ibsutti, dhalli namaa bifaa fi amalaan garaagarummaa qabaachuun isaa ni beekkama. Dhala namaa kana keessaa ummaanni kuushii (kaawkashiyaa) dhaloota kiristoosiin dura gara bara 4000 irratti naannowwan baha Afrikaa irraa kaasee hanga qarqaraawwan lamaan garba diimaa fi gara Afrikaa kaabaatiinis Morookoo dabalatee hanga biyyoota Atilaantikaa, Arabiyaa irraa ammoo karaa Meesooptamiyaatiin hanga Awurooppaa fi giddu-galeessa Easiyaa babaldhatee kan turee dha.

Ummanni kuush kan qooqni isaa Afroo Eesiya jedhamu kun sadarkaa idil-addunyaatti afaan garee jahaa keessatti ramadama. Isaanis Arabiyaa fi meesoopotamiyya, Barbar, Ijiptii durii, chaadi, Sahaaraa fi qooqa kuush, Itoophiyaa keessatti dursa dubbatamaa turanii dha (*Pro.Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Kana malees, Gaanfi Afrikaa madda argama dhala namaa ta'uu irra darbee ummata kuush, hangafaa fi abbaa qaroomina addunyaa duriitii dur yeroo hin beekamne irraa kaasee iddo jereenyaa fi Mana isaati. Garuu, qaroomina kana dhugaa jallisun akka qaroomina ummata birootti yoo dhiheessanis hubatameera.

Fakkeennaaf democracy Griikii durii fi Ameerikaa (sirna Gadaa), tapha hookkoo (hook game), Siidaawwan ykn Piraamidoota **Masrii** (Ancient Egyptians' pyramids), siidaa Aksuum, teknoolojiiwwan meeshaa_sibiilaa garagaraa biyyoo irraa baqfamuun hojjatamu kan akka (**iron ore, iron tools & iron weapons**) yeroo jalqabaatiif warri qalaqe kuushota.

Garuu, kana hundaa abbaan kuushota ta'uugragaa bahuu dhiisanii seenaa dabsuun galata tokko malee itti tajaajilamaa jiru. Ummata hortee kuushii keessaa hangafni oromoo yoo ta'u, Arsiiinis akka gosa oromoo tokkotti dhaloota darbee irraa handhuuraa ykn kennaa uumaa fi namaa kan bu'aa bahii jireenyaa isaanii keessatti horatanii fi seenaa mataa isaanii qabu.

Yad-rimeen falaasama oromoo kun Sabni tokko dhunfaadhaanis ta'ee gamtoominaan hanga tokko jiraachuuf; handhuuraan beekumsaa dhalootaa, seenaa yeroo darbee kan qabeenyaa uumamaa fi namaa yoo jiraate qofaa dha. Namni handhuuraa beekkumsa yeroo darbee hin qabneefi gosaa isaa hin beeknee, quuqaan ykn gara nyaatteen eenyumaa itti hin dhagahamu. Ijjanno jireenyaa gad-dhaabataalle qabachuu hin danda'u.

Jirenya ilmaan namootaa seenaa darbe keessatti kaafnee yoo ilaaluu baanne kan har'a irra jirru baruufis ta'ee hubachuufis ni rakanna. Kaleessi yoo hin jiraanne har'i hin jiru. Har'i hin jiru yoo ta'e ammoo boru hin dhufa jedhanii yaaduun hin danda'amu. Kanaaf, isa har'aa baruuf, kan boruu tilmaamuuf isa kaleessaa qorachuun barbaachisaadha.

Akka Pro. Tasammaan ragaa Gadaa Melbaa eeruudhaan kaayetti, Seenaan oromoo yeroo dheeraaf bifaa barreeffamaan ifa akka hin taane cunqursaa cimaa jala ture. Kanaafis sababa adda addaa kaasuun ni danda'ama. Kunis abbaa seenichaa kan ta'e oromoon carraa barnootaa argatee mirga afaan isaatiin baratee seenaa isaas ta'ee aadaa isaa barreessuu hin dandeenne. Oromooni carraa barnootaa argatan seenaa dhugaa ta'e barreessuuf tattaaffi gochaa turan ammoo gufuu guddatu isaan qunnamaa tureere. seenaan saba tokkoo nama sabicha keessatti dhalateen yoo qoratame/barreefamee gaarii ta'a jedhmee yaaddama (*Pro.Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Kanaaf, kan oromoon Arsii “**Gosaan duuba qileedha**” jedhee mammaakuuf. Gosti tokko ykn namni tokko waa'ee eenyummaa

isaa baruufi walitti dhufeenyaa fi madda gosa isaa beekuu kan danda'u yoo lakkaawwii hidda latiinsa gosa isaa beeke qofa.

Seenaan gosa guddoo Oromoo Arsiitisakkuma Kan oromoo baldhaa, sababuma wolfakkaatu kan adda addaatiin otoo hin barreeffamin ukkamamee tureera. Kanaafuu, gaafilee hedduu kitaaba kana keessatti ka'aniif hiikkoo ta'an afoolaa mangudoota irraa argame malee deebiin quubsaan barreeffamaan argame **hinbashilu**. Jechuun Karaa birootiin, bifa kitabatiin galmeen heddu waan hin kuufaminiif, odeeffannoonaan baldhaan otoo hin argamin hafeera.

Callaa Carcar, hayyuun seeraa fi Abbaan Gadaa warra harargee afoolaan akka jedhanitti, galmeen kuusaa seenaa oromoo ijatti haa mul'atuu dhabu malee, diina jalaa dhoksuuf jecha ummanni oromoo bakka sadii kaayachuu isaa ragaa bahu. Kanas kan godhaniif akka diinni keenya, keessahu warri **nafxanyootaa** kan faayidaa, seenaa gaarii, dhageetti gurraa, durummaa fi arjooma, abbaa biyyummaa oromoo, mootummaa oromoo, falaasama oromoo, hayyummaa fi gootummaa oromoo dhagahuu hin barbaanne jalaa dabsuu dhaaf.

walumaagalatti eenyummaa oromummaa miila lamaan dhaabbatee akka biyya oromiyaatti jiraachuu miti, yoma maqaa oromoo jedhu dhagayanuu waan qabanii fi waan gadhiisan wallaalanii dhadhaa ibidda bu'e worri ta'u san iccitii kana akka hin arganee jalaa dhoksanii kallatti odeeffannoo jalaa milksuuf.

Ossoo isaan hin barbaadin sammuu isaanii keessaa sirbee kan isaan yaaddessu, jaalala tokko malee onnee isaanii keessaa dibbee oromummaa kan isaan rukuchiisu, hirriba isaan dhooggee gursaa kan isaan bulchuu fi hinnaaffaan kan garaacha isaanii gubuu fi bokossu waan biraati miti, akkuma gameessi siyaasa addunyaa guddichi, obbo Jawaar Siraaj Muhammed jedhe “**jibbaa fi sodaa oromooti**” (*Oromo phobia*).

Maqaan, gurraa fi urgaan foolii oromummaa oromootaaf qabutu abdii jirenyaa isaan kutachiiseeti waanakkanaa dalagan jechuu dha. Kanaaf, orom-duroos ta'ee oromoon bara kanaa seenaa fi odeeffannoo qabeenya adda addaa bifaa afoola garagaraatiin **Mankuusa seenaa** lubbuun jiruu fi soso'u (alive historical archive) armaan gadii kana sadiin keessa kaawwataa ture ammas darbee darbee wontiakkanaa inuma jira.

Wanti nama ajaa'ibu kuusaaleen seenaa kunniin haalduree tokko malee itti gaafatamummaa oromummaatiin iccitii fi seenaa eenyummaa oromoo guutumatti gara dhaloota isaan booda dhufuutti dabarsaa turaniiru; dabarsaas jiru. Kun kan raawwatamaa turee fi ammas kan raawwatamaa jiru bara marsaa gadaa shananii keessatti akka ta'e afoola Callaa Carcar irraa hubachuun danda'ameera.

Iddoowwan Mankuusa seenaa kunis: -

- 1. *Kosii (Jaarsa)***
- 2. *Dubartii***
- 3. *Daa'immaan (Ijoollee)***

Meeshaan guddaan riqicha ta'uun gidduu dhaloota hedduutitti akka meeshaa daddabarsaa seenaa jirenya waa hundaa keessattuu: - eennummaa, jirenyaa, bulchiinsa fi sirna Gadaa, siyaasdiinagdee fi Aadaa akkasumas kkf kuusuuf kunuunsuun tajaajilaa turee fi ammas tajaajila gubbaa jiru, afoola ta'uu hayyooni addunyaa kanaa baay'innaan ragaa bahu. Oromoone galata meeshaa hawaas-qunnamtii dhalootaa kana sirriitti bareechisee beeka. Faaydaa fi maalummaa Afoolaa hayyuun Daavid qorannoo bara 2004 godheen akka armaan gadii kanatti tolchee afaan faranjiitiin ibseera.

“An interview is a conversation between people in which one person has the role of researcher. The interviewer has to pose questions (either structured, semi-structured or unstructured format) listen to responses new questions” jechuun kaa’aa, akka Abdulkariim Tukee (Daavid, 2004) eeruudhaan kaayetti.

Yaadni kun kan ibsu, **Afoolli** waliin dubbii namni qorannoo gaggeessu tokko gama caaseffamaan, gartokkee ceesseffamaan, yookaan miti-caaseffamaan namoota odeeffannoo irraa fudhataniif dhiyeessuudhaan deebii isaanii erga namuusaan dhaggeeffatamee booda itti fufuudhaan gaafii biroo isaaniif dhiyeessuun mala odeeffannoo ittiin funaannu ta’uu isaa kan agarsiisuudha. Yaaduma kana jabeessu-**Afoolli** ykn (Oral tradition) meeshaa odeeffannoон dhaloota irraa dhalootatti jechoota afaniitiin ittiin darbu ta’uu B/saa seenaa, Huseen Gammadaa irraa hubatameera.

Yaada **Dubartiin, Jaarsaa fi daa'imman** oromoos ta’ee kan oromoo Arsii akka kuusaa seenatitti ni fayyadu jedhamee amanamu kan ibsu faaydaa afoola oromoo Arsii bifa weedduu dubartootaatiin jiru eeruun ni danda’ama. Fakkeenya guddaa dubbii oromoon library (ykn historical archive) ni qaba jedhu

keessaan inni tokko haala dubbii ijoo armaan olitti ibsameeetiin dubartii kaasuu ni dandeenya.

Dubartiin bara sanii mootummaan Abbaa irree Habashaa hamma fedhellee yoo gabbaran kan nama hin jajannee fi kan nama hin dhiifne ta'uu isaa hawaasa bara saniititi ibsuufis haa ta'uu dhaloota itti aanutti ergaa hacuuccaa fi cunqursaa diina keessa turanii san dabarsuuf afoola bifa weeddutiin itti tajaajilamaa iccitii seenaa oromoo gama hundaan jiru dabarsaa turaniiru.

Afoolli weedduu kunis kana fakkaata: -

“Sii daakee majjee fiixadhee,

Sii daakee manny’ee fiixadhee!

Sii daakee qunnaan,

Sii daaqee humnaan!”

jedhaa salphinna hacuuccaa fi gabrummaan qabdu dabarsaniiru.

Barreeffamoota ykn kitaabota kitaaba “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu kana barreessuuf nu deeggaru guutumaan guttuti argadheera yoo jechuu baadhes, afoola walitti sassaabeen gumaacha boonsaa godheera.

Hanga danda’ameen yaadaa fi madda-ragaalee seenaa kana wabeeffachuudhaan kitaabota as keessatti eeramanii fi afoolaa hidda latiinsaa irratti hundaayee, seenaa “**handhuuraa oromoo Arsii**” jedhu kana qoradheera. Bu’uuruma kanaan, Oromoorn Arsii duri irraa hanga har’aatti maal keessa akka jiraata turee fi jirus ibsuun hubachiiseera.

Achuma biraan kaayyoon keenyaa qorannoo “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhu keessatti waliddaa yaadaa “*Ilmaan Arsee lama moo sadii?*” jedhu kana afoola manguddootaatiin sirreessuufi kan dura midhaagee barreeffames cimsuu dha. Kana raawwachuuuf silaa hojii addatu hojjatameera. Qorannoo kitaaba kana barreessuuf godhame irratti jalqaba hiikkaa (meaning) jecha ‘**handhuuraa**’ jedhuutu barbaadame. Ifaajee kanaanis, qabiyyeenii fi hiikkaan jecha kanaa bal’aa ta’ee argameera. Hidda latiinsa fi damee **Ilmaan Arsee** waan jedhuu fi dhumarrattis handhuuraa hidda, damee fi dimshaashaan hortee ilmaan Arsee gadii fageenyaan xiinxaleera.

Walumaagalatti qorannoo kanaan wanti ifa ta’e, Arsiiin lafa amma qabatee irra jiraatu kana jaarraa hedduuf irraa jiraataa akka turee fi irra jiraata akka jiruu dha. Abuurraan “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” irratti gaggeeffame kun gara fuunduraatitti, seenaa

Oromiyaa fi biyya kana keessatti raawwatu qoratanii barressuuuf ragaa bu'uuraa jabaa fi qabatamaa ta'a. Inumaa jijiirama seenaa fi handhuuraa oromoo fi oromiyaa keessattis gumaacha guddaa qaba jedhee abdadha. Kitaabota armaan dura bahan kamiiyyuu caalaa fooyyessee, kitaabni kun qorannoo **"Handhuuraa Oromoo Arsii"** irratti adeemsiseen damee gurguddaa sadiin Arsee kan durii caalaa itti xiyyeffatee ibsuun gosaa fi balbala ilmaan Arsee qabatee kan baheedha.

Tooftaa qorannoon kun ittiin dalagame ilaachisee, ragaalee barreeffamaa; biiroo aadaa fi Turiizimii Oromiyaa, Uuniversiitii Arsii fi Madda Walaabuu akkasumas Godinaalee Arsii Sadiiniifi Shawaa Bahaa irraa baldhinnaan yeroo dheeraaf walitti qabeera.

Godinaalee Arsii aftran armaan olitti ibsaman tokko tokkoo isaanii keessaan aanaalee afur afur fudhachuudhaan manguddoota gaafiin godhamuf eeruu keessa beektotaatiin sirriitti calalee galmeeffadhe. Manguddoonni filataman ammoo kaayoo barbaadamaniiif qabaachuu isaanii erga addaan baasee booda, gaafatamtoonni ykn odeeffatamtoonni (15-25) ta'an mata-mataa aanaalee irraa ragaalee afoolaa naaf kennaniiru.

Manguddoonnii fi hayyoонни saayinsii filaman kunis odeeфannoон jalqaba naaf kennan haala duub-duubee teessumma lafa Oromoo Arsii kallattii ji'оogiraafiitiin walqabate irratti kan hundaayee dha.

Duub-duubee

Duraan dursinee osoo gara yaada boqonnaa tokko jala jiru kan **“Handhuuraa fi Ilmaan Oromoo Arsii”** jedhu ibsuutti hin dabrin, **uumaan teessuma lafa Arsii (Geographical location of Arsi Oromo)** maal akka fakkaatu sirriitti hubatuu fi hubachiisuun waan baay'ee jaalatamaa fi barbaadamadha. Kanaafuu, **uumaa teessummaa lafa Arsii** addaan baafnee tokko tokkoon keenna.

Fakkeennaaf: - 1. haalaa qilleensa, 2. Oomisha Adda Addaa, 3. Waqtiilee, 4. Baldhinna lafaa, 5. Demography fi Baay'inna ummata Arsii, 6. Daangeeffama naannawa lafa Arsii fi kkf hanga tokko erga ibsinee booda gara “Handhuuraa fi Ilmaan Oromoo Arsii” dabrina.

Lafti Arsii kan of keessatti hammatu teessuma lafaa kallattiidhaan, baldhinna lafa Arsii, haala qilleeensaa bifaa lamaan, ammas teessuma olla lafaatiin bakka sadiitti, oomisha midhaan

adda addaa keessaahuu adda dureen kan oomishamu, baay'inna ummata Arsii fi k.k.f kaasuun ni danda'ama.

Haala Waliigalaa

Teessuma lafaa

Oromoon Arsii **Kallattiidhaan teessumni lafa** isaanii gara kibba-baha Oromiyaatiin kan argaman yoo ta'u, **bahaan** Harargee fi daangaa somaalee, **dhihaan** sidaamaa, godinoota Siltee fi guraageetiin, **kaabaan** shawaa bahaahanga karrayyuutti, kibbaan ammoo Gujii fi Boorana yoo ta'u, akka sayiinsi hammayyatti, gara fuulduraa satellite image illee qopheessuun ni danda'ama.

Baldhinna lafaa

Baldhinni lafaa isaanii kan yeroo ammaa lafa godina Arsii lamaanii Arsii bahaahaa fi Arsii lixa, shawa bahaahaa gara kallattii kibba bahaatiin warra argamaniii fi Baaleen of jalatti qabata. Gara fuulduraa **kaartaa fi maappiin karee km²** shallagame, kallattii geogiraafii arfan irratti hundaayuudhaan baldhinni lafa kanaa **degree** dhaan kaayu kan yaaallu ta'e iddoon kun banaa ta'uudhaan qorannaa mataa isaa barbaada.

Kunis lafa seena qabeessa uumamaan badhaadhe ta'uu isaa ragaa bahuuf magaalaa Finfinneerra Kibba-bahaatti sa'aatii tokko hamma sa'aatii lamaa imaluun gahaa dha. Finfinnee irraa gara dachee ilmaan Arsee yoo deeman filannoo daandii lamaa qaba.

Inni duraa shawaa bahaa keessa qaxxamuruun karaa gara magaalaa guddoo godina Arsii bahaa Asallaa geessu yoo ta'u, inni lammaffaa ammoo akkasuma shawaa bahaa keessa dabree kallatti mootummaa naannoo kibbaatiin godina Arsii lixaa seenuun magaalaa guddoo godinaa tan taate Shaashamanneetti kan galuudha.

Haala Qilleensaa

walumaagalatti haalli qilleensaa akka saayinsii Ji'oogiraafiitti yoo ilaalle lama yoo ta'u, innis qilleensa jijiiramaa fi qilleensa baramaadha.

A. Qilleensa Jijiiramaa/weather condition

Kun akaakuu haala qilleensa addunyaa tanaa keessaa tokko. Amalli qillensa kanaa immoo guyyaa guyyatti kan jijiiramu yoo ta'u, fakkeenya isaa akka armaan gadii kanatti ilaalu dandeenna.

- Obboroo subii-----ni diilallaaya
- Ganama ganama-----ni qorra

- Guyya guyyaa-----ni ho'a
- Galgala galgala ammootu -----ni dhaamota, amalli qilleensa kanaa guyyaa tokkottu si'a heddu jijiiramuu danda'uu isaati.

B. Qilleensa Baramaa/climatic condition

Kun ammoo akaakuu qilleensa sadarkaa saayinsii idil-addunyaatti beekaman keessaa kan lammaffaa yommuu ta'u, kun amala qilleensa guyyaa guyyaan jijiiramuu san irraa baay'ee garagarummaa qaba jechuudha. Sababni jijiirama qilleensa baramaa kanaas ka irratti bu'uureffame sochii lafti (**earth's revolution**) naannawa Aduu/Biiftu irratti woggaa tokkoof gootuudha...kan afaan faranjiitiin “**the revolution of the earth around the sun with in a year.**”

Kunis amalli qilleensaa al tokko muldhatu yeroo dheeraaf naanno sanirraa kan turu. Kanaafuu, haala qilleensaa kana akki itti ibsuu dandeennu qilleensa yeroo dheeraaf bakka tokko turuufi kan jijiiramuuf maallataa torbaan tokko, ji'a tokko ykn ji'a sadii hanga woggaallee gahuu danda'u jechuudha. Qilleensi kun waggaan tokko akka waqtiilee (seasons) garagaraatti qoodamuuf kan nama fi warra saayinsii meetiroolojiiliee fayyaduudha.

C. Waqtiilee Sababa Qilleensa Baramaatiin Uumamaan

Fakkeennaaf akka naanno Arsiitti qilleensi baramaan kun waqtii irratti hundaayuun yeroo ji'a sadihi hin caalle keessatti jijiiramuun waan uumaadhaan aadaa ta'eedha.

✓ **Ganna/summer**

Saa'atii roobni guddaa dirsaan akka malee roobuu, qilleensi furdaan akka malee dhaamotuu fi dhiibbaan qilleensa qorraa hammaatu, yeroo bacaqii/ dhoqqueenii fi lagni nama hin ceesifne.

✓ **Birraa/spring**

Ganni ykn roobni lufee rakkoon dhoqree gannaatiin wolqabates darbee Aduunii fi Abaaboon akka Arfaasaa fi shuushullee fa'a yoo ija namaatti bareedani, dargaggoo fi shamarran ganna lagni guute wal arguu isaan dhoorgee ture walitti dhufuun wol arganii yaadaa fi dheebuu jaalala isaanii yeroo ykn waqtii dheebuu itti bahan.

✓ **Bona/winter**

Bonni waqtii 3ffaa ti. kun ammootu yeroo yookaan ji'oota sadiif roobni dhabamu. Yeroo tokko tokko yoo bonni dheeratee roobni dhabamee lafti babbaqaqe, lagni gogee hoongee/bonni dheeraan dhufee ykn loon margaa fi bishaan dhabee eegayee dongoraan harkisan keessattu dur bara nuti ijoollee dhalacoo turre san.

✓ Arfaasaa/Autman

Arfaasaan waqtilee arfan keessa ka dhumaati. saa'atiin kun yeroo roobni ji'a bonaa guutu dhabamee ture diibi'ee roobee nama gammachiisu, loon deebi'e aanayu.

*“Arfaasa bonni iyye, sadii woraanni iyye
Sadi nyaattuu intalaa, maagaan obboroo iyye”*

Biyyi Arsii walumaagalaan kan oromiyatii fi Itiyoophiyaatiin yoo wal fakkaatu akka naannawa teessuma lafaatti garuu haala qilleensa naaannoo kanaa akaakuwwan armaa gadii san hunda kan of keessatti qabatee dha. Kanneen keessaa muraasa isaanii maqaa dhahuudhaaf **Badda daree, Baddaa** fi **Gammoojii** jedhamuu dhaan akkaatuma teessummaa qileensa ollaa lafaatiin kan kaayameedha.

Oomisha Qonnaa fi Horsiisa Horii

Oomisha Qonnaa

Haalli qilleensa teessumma lafichaa **oomishaalee qonnaa** akka qamadii fi garbuutii mijawaadha. Sadarkaa biyyaatitti naannoон kun oomishoota kanaan gulantaa tokkoffaa irra jira. Kan biroos buna uumamaa Harannaa Bulluqii fi aanaa Nansaboo, boqqollaa,

Xaafii adii fi diimtuu, kuduraa fi muduraa adda addaa, baaqelaa fi ataraa, dinnichaa fi kkf akkasumas oomishaalee heddu yeroo ammaa misooma jallisiitiin ka gaggeeffamaa jiru ta'uun isaa beekkamaadha.

Damma

Akkuma bunaan dammis Arsii keessatti caalaa kan beekkamu aanaalee godina baalee fkn Nansaboo fi Haranna akkasumas aanota godinoota Arsii biroo keessatti baay'innaan **gaagura** hidhanii oomishama. Dammis akkuma oomishoota qonnaa kan qamadii fi garbuu fa'a bifaa fi maqaa garaa garaa qabaachuun beekkama. Iffaa dursee bakka gurguddaa lamatti quodama.

Kunis **Damma daamuu** kan yeroo baay'ee qorichoomaaf barbaadamuu ta'ee heddu minnaan naannoo gammoojjitti irra caalaa boolla keessatti dammeeffama ka jedhamuuf fi **Damma nyaataa/ykn gaaguraa** jedhamuun beekkama. Akaakuu damma nyaataa keessaa fkn: damma garambaa, gatamee, ciirontaa, makkanniisa, gaalee fi kkf dha.

Horsiisa Horii

Akkumas horsiisa horiitiin Arsii sadarkaa biyyaatti adda duree yoo taatu fakkeenyi loon gaafaa, gaalaa fi re'ee, hoolotaa, fardaa fi harree, gaangee fi kan kana fakkaatan horsiisuun si'aayina

guddaa qabu. Ummanni Arsii teessuma lafaa baldhaa kana keessatti, akka oromiyaatitti gosoota oromoo kan akka sabboo fi goonaa, maccaa fi Tuulama, Ituu fi Humbannaa, Raayyaa fi Asaboo, Booranaa fi gujii, sikkoo, mandoo fi Hadiyyaa, Harxummaa fi jiillee yoo ilaallee Arsii baay'innaa namaatiin sadarkaa tokkoffaa irratti argama jedhamee tilmaamama tureera. Maddi kanaatis sensus survey/ykn lakkoofsa ummataa bara mootummaa woyyaanee irraa kan argameedha.

Kana malee, **iddoowan babbareedoo hawwata turizimiitif** oolan kanneen daaw'atamanii hin quufamne danuu qabna. Isaan kana keessaa akka fkntti kaasun yoo barbaachise dimshaashaan Hambaalee qabeenyu uumamaa fi Hambaalee namaan tolfaman kan akka hambaalee aadaa fi seenaa qabatamaa fi qabatamaa hin taane fa'a kaasuun hin danda'ama.

BOQONNAA TOKKO

HANDHUURAA FI ILMAAN ARSEE

Handhuuraa

Nama kitaaba kana dubbisuu kamiyyuu jalqaba yoo argu jechi ‘**Handhuuraa**’ jedhu sammutti dhufuun isaa hin oolu. Dabalataanis “Handhuuraan Maali? maali jechuudha?” gaafii jedhuu kaasuu mala. Kanaafuu, ‘Handhuuraan’ akka gosoota Oromoo adda addaatti; qabiyee, hiikkaa fi adeemsa ajaa’ibsiisaa ittiin geggeeffamu qabaachuu isaatu hubatama.

kaayoonii fi xiyyeeffannoonaan kitaaba kanaa “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” yemmuu ta’u, handhuuraan Arsii namoota hin beekneef madda oddeeffannoo akka isaanii ta’uuf kitaabaa kanaan hubachiisuun ni danda’ama. Kana ilaalchisee dursa hiikkaan isaa beekkamuu waan qabuuf, jecha eebbiffamaa ‘Handhuuraa’ jedhu kana akka armaan gaditti ibseera.

“**Handhuuraan kennaan namni kennamuuf sun osoo hin beekin isaaf kennamu**” jedhanii ibsu gaafatamtoonni hedduun isaanii afoolaan. Kunis akka aadaa Oromootti kennaan daa’imman dhalattee handhuura buuffatte hundaaf laatamuu dha. Adeemsi isaatis firri keessattuu haadhaa fi Abbaan, handhuura daa’imaa lafa buute san fuudhanii, qabeenyaa qaban keessaa tokko irra

kaayuudhaan handhuuraa daa'ima sanii kennan. Akaakuun kennaan kanaa baay'innaan horii akka raada ykn jibichaa, hoolaa yookaan re'ee fa'a. yoo horiin dhabames ameessaa rima'aalle waatii ykn jabbii gara jirtu waliin handhuuruun ni danda'ama. Inni kun gama tokkoon milkii daa'ima dhalatee kan ittin ilaalanii fi fuulduree daa'imaan kan ittiin tilmaaman akka ta'e ibsan. Kana jechuun ameessi handhuuraaf kennname sun yoo hore daa'imni sun milkii qabeessa godhame fudhatama, horuu baatus milkiin isaa faallaa kanaa ta'a jechuu dha (*Barakat Woldee, 2014*).

Akka hidda laatiinsa Afan sabaa guddaa Oromootti, jechi 'Handhuuraa' jedhu kun jecha **Handhuura (umbilical-cord)** jedhu irraa kan dhufe yoo ta'u, gama saayinsiitiin ammoo, daa'imman otoo hin dhalatin dura (**pre-natal** period) garaa haadhaa keessa taa'anii karaa handhuuraatiin nyaata argachaa akka turan dhugaa mirkanaayeedha.

Kanaafuu, gaafa daa'imni tokko dhalatee addunyaa haarawa tanatti dhufe (**pos-natal** period) irraa kaasee; hiree karaa handhuuraatiin haadharraa argachaa ture waan dhabeef; kana bakka buusuuf jecha keessattuu gaafa harma haadhaa **gu'e** booda fayyaduunii danda'a yaada jedhu hubannoo keessa galchuudhaan handhuuraan isaa kennama.

Walumagalatti, Handhuraan bu'aa bahii jirenya dhaloota hedduu keessatti; badhaasa hormaata ilmaan hedduu, qabeenya, aadaa, Amantii fi duudhaa sirna gadaa waan ta'eef; eenyummaa Oromummaa fi kan Arsoomaati jechuu ni dandeenya. wellisaan Muktaar Usmaanis kanuma ibsuuf “Arsoomni qorsooma” jedhee sirbe.

Ilmaan Arsee

Osoo gara waa'ee qorannoo ijoo kiyyaa qormaata “**Handhuuraa Oromoo Arsii**” jedhuutti hin tarkaanfatin dursee seenaa walii gala sabootaa fi sab-lammoota adda addaa kuushiin dabalatee kan ardi Afrikaa keessa jiraatanii isiniif quoduu irraa eegala. Ummattoonnii fi saboonni garagaraa sadarkaa Afrikaatti yoo ilaalle maatii afaanii gurguddaa afur (four super family language) jalatti ramadaman. Isaan kunis tokko tokkoon yoo kaayaman tartiiba armaan gadii irraa hubachuun ni danda'ama (Pro. Tasammaa Taa'aa, 2014).

1. *Nijjer-koongoo*
2. *Afro-Eeshiyaa*
3. *Naayloo-Sahaaraan fi*

4. ***Khoosan*** jedhamuun yoo qoqqoodaman, sadarkaan tartiibaa kunis baay'inna namoota afaan kana dubbatanii irratti hundaayuu dhaan kan ta'ee dha.

Akkuma beekkamu saboонни kuushii fi kuushiin alaa jiran hedduu Itoophiyaa fi gaanfa Afrika kana keessa jraataa jira. Jarreen kunis ramaddiin isaanii garri caaluu maatii guddaa worra Afro-Eeshiyaa jalatti kan argaman osoo ta'uu, miseensi worra afaan gaanfa Afrika keessa jiru dubbatuu muraasni darbee darbee maatii afaanii guddaa sadarkaa sadaffaa irratti argamu kan maqaan isaa Naayloo-Sahaaraan jedhamu kana jalatti argama. Akka fakkeenyaaatti kaasuudhaaf Itoophiyaa fi gaanfa Afrikaa keessa maatiin Afaanii fi ummata guddaa Afro-Eeshiyaa jalatti ramadamu sabootaa fi afaanoota gurguddaa sadiitu jira. Isaanis: -

- a) ***Kuush***
- b) ***Seemii fi***
- c) ***Oomoo dha.***

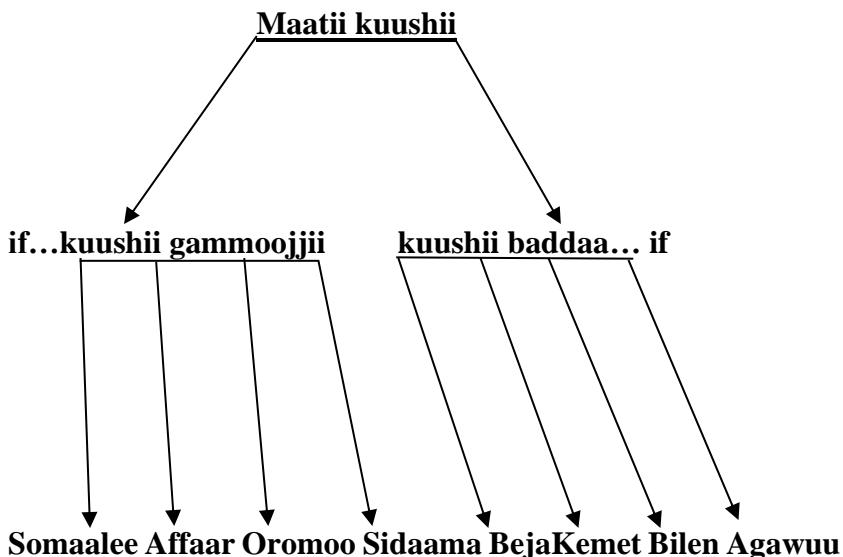
Ummanni oromoo hortee kuushii keessaa isa tokko ta'ee worra sirna ittin bulmaata mataa isaanii sadarkaa adunyaatti qabaachuudhaan ittiin bula tureedha. Sirna kana sirni kamiiyyuu kan hin dursinee fi isa fakkaachus dorgomus kan hin dandeenneedha.

Garuu qabeenya falaasama oromoo guddaa kana falfala addaa irratti hojjachuudhaan, adunyaa kana keessatti guyyaa adiidhaan biyyoonni adda addaa *Greece, EU, USA fi nafxanyoota durii* warra guddifachaa falaasama ofii isaanii fakkeessee dhiheessu dabalatee akka seeraan ala hatan osoo beekan kan ofii fakkeessanii dhiheessuun akka barbaadanitti jijiiranii itti fayyadamaa jiru. Itti fayyadamuun garuu yakkaa miti. Wonti gara nama nyaatu otoo abbaan falaasamichaa lubbuun jiru addunyaatti kalaqa ofii fakkeessuuf yaalu.

Haa ta'uu malee, akka maddi ragaalee seenaa adunyaa kanaa ibsanitti, yeroo jalqabaatiif Dimokraasiin Adunyaa irratti kan wal bulchaa turee fi qaroomina **dhaha**(calendar) mataa isaa qabaachuudhaan ayyaanaa fi milkii ittiin laallachuun kan beekkamu ummata kuushii, keessattuu kan Kuushiin irraa late hangafticha ilmaan isaa kan ta'e oromoo dha. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa Kuushii akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda'ama.

Taattoo 1: -

Hidda latiinsa maatii kuushii

Latiinsaa fi Qubsuma Oromoo

Jechi latiinsa (genealogy) jedhu jechoota lamaan afaan Giriikii irraa madden akka ta'e qorataan aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa, Abdulkariim Tukee naaf ibseera.

“Genea” jechuun warra (race or family) fi “Logy” jechuun saayinsii qorannoo sanyii yommuu ta'u, kunis seenaa hidda dhaloota isaanii duubatti deebi'anii lakkaa'uu jechuudh. Qormaatni seenaa hidda latiinsaa sadarkaa sadiitti qoodama.

Isanis: -

- a) kan afaaaniin dhalootaa dhalootatti darbu.
- b) kan namootni tokko tokko fedha isaaniitiin ka'anii hidda latiinsaa galmeessuun qindeessanii bifa barreffamaatiin kaa'aniidha.
- c) Tilmaamaan jaarraa 15ffaa irraa eegalee biyyoota akka Awurooppaatti barreffamaa ture.

Waa'ee seenaa hidda latiinsa oromoo yoo ilaalle jaarraa 12ffaa hanga 14ffaatti jijiirraa hawaasaa faana hiddi latiinsaas jijiiramaa dhufeera. Oromoon jiruu isaa keessatti dhimmoota akka baay'ina ummataa, gaa'elaa, siyaasaa fi kkf irraa kan ka'e gosa, manaa fi balbaa akka uumatetu dubbatama. Haala kana irraa kan ka'eenis gosooni tokko tokko bifa adda ta'een Booranaa fi Bareentummaa akka abbaasaaniitti ilaaluu jalqaban.

Dabrees **moggaasaa** fi **guddisaan**, Oromoo lammisaatiif sabootaa fi sab-lammoota adda addaa ofitti makee oromeessuun akkasumas hammatee bulchuun *gara laafessa, arjaa fi hayyuu* fakkeenya dimokiraasi adunyaa tanaa ta'uu isaa agarsiisa.

Dameen gurguddaan (ilmaan oromtichaa) ummanni oromoo irraa late sirriitti qulqullaah haa beekamu baatu malee, afoola garagaraatu jira. Akkaataa afoola manguddoota gosoota oromoo gara garaatti, akka qormaaata seenaa hidda latiinsa oromootii fi

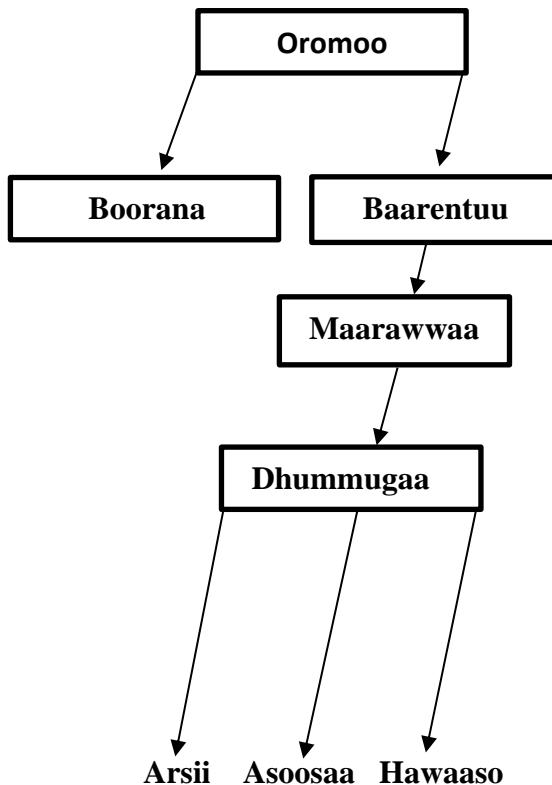
akka yaada hayyoota saayinsii barataniitti yaadni irra caalaa jiru baay'inni ilmaan oromoo lama isaanis “**Booranaa fi Baarentumaa**” kan jedhuudha.

Warri ilmaan oromoo “**lama**” jedhan, Boorana kallattii (booroo-aanaa) fi Baarentuma kallatti (barii-aanaa) kan jedhu qubannaa ilmaan oromoo mana Abbaa isaanii irraa siqanii kallatti dhihaa fi bahaatiin qabaniidha jedhanii yeroo baay'ee yoo dubbatan beekkamaadha.

Akka Callaa Carcar, Abbaan Gadaa Ituu-Humbannaa kan duraanii jedhanitti, ilmaan mana abbaa irraa gara Booro jiranii, Booranaa fi Warri gara barii-aaanaan ammoo Baarentuu jedhaman ilmaan oromtichaa haati isaanii maqaan ishii ***Hayoo Meetoo Harallee*** jedhamtuuti. Kanaaf, gabaabsinee diyagraamiidhaan hidda latiinsa oromoo akka taattoo armaan gaditti ilaaluun ni danda'ama.

Taattoo 2: -

Hidda latiinsa maatii oromoo

Latiinsa Oromoo Arsii (Sikkoo fi Mandoo)

Seenaan manguddoota irraa argame akka ibsutti Arsiiin gurmuu barreentumaati. Maqaan Arsii jedhu kan oromoon Arsii ittiin of waamuudha. Oromoo Arsii kan hore nama Arsee jedhamu akka ta'e manguddoonni ni dubbatu. Dabalataanis, manguddoonni

biraa Arseen gurmuu bareentumaa keessaa nama Ambatoo xabboo jedhamu irraa dhalate jedhu.

Gurmuu bareentumaa keessatti oromoon Arsii ykn Arsee jechuun ilmaan torban Baarentumaa kan ta'an **Ituu Humbanna, Raayyaa Asaboo, Wolloo/Yejju, Marawwaa, Afran Qalloo** fi **Karrayyuu** keessaa tokko ta'e, ilmaan isaa akka afoola yeroo baay'ee hawaasa Godinaalee Arsii arfan muraasa irraa odeeffamuutti lama jechuun ragaa bahu. Isaanis **Sikkoo** fi **Mandoo** dha.

Oromoorn Arsii Godina Baalee fi Arsii keessa durii jalqabee akka jiraataa ture seenaan qorattota amantii Islaamaa fi hayyooni Oromoorn ni dubbatu. Oromoorn Arsii Sikkoo fi Mandoo iddoon qubatee argamu Godinaalee Arsiin keessa jiraatu yommuu ta'u, isaanis Arsii bahaa, Arsii Lixaa, Baale, Shawaa Bahaa fi Godinalee Oromiyaa kan biroo keessas ni jiraatu. Darbees hanga daangaa Booranaa, Gujii, Jimmaa, Shawaa kibba-lixaa, keeniyaa fi Taanzaniyyaa hamma sumaaleetti argamu. Haalli jireenya hawaasa Oromoorn Arsii; Sikkoo fi Mandoo akkuma hawaasa Oromoorn biraa kan inni ittiin gaggeeffamaa ture caasaa toora gosaa fi sirna Gadaati.

Haa ta'uu malee, akka qorannoo kitaabota gara garaa fi odeeaffannoo afoola dhiyoo tana manguddoota gameeyyii heera uumaa fi seera gadaa Arsii kan akka Abbaa Gadaa haranna, Taahir Godaanaa irraa argameetti, “**Ilmaan Arsee lama**” jedhamee kaayameera.

Ilmaan lamaan kunis; **Sikkoo fi Mandoo** dha jedhu. Yeroo baay’ee hawaasni garri caaluu *shanan sikkoo fi torban mandoo* yoo jedhan ni dhageenna. Asumaan itti daballee ragaalee afoola manguddoota irraa argamanii wabeeffachuudhaan, ilmaan Hadiyyaas kan dhiyoo tana worra mannaatiin wol-soqanii obbooleewwan ta’uu wol-beekan kunniin hidda latiisaa laakkawatanii wolitti galaniiru. Ilmaan Torban-mannaam ammoo waan lakkaawatanii Raayyaatti galaniif, hadiyyaanis gabaabamatti ilm Raayyaa Mandooti. Mando ammoo kan Arseeti.

Kanattis aansee bu’aa bahii guddaa qorannoo kanaa irraaa akka hubadhutti, hidda laatiinsa ilmaanii fi ilmaan ilmaanii kan maqaan isaanii armaan olitti **Sikkoo fi Mandoo** jedhamee waamame ifatti kaayuu ni danda’a. Kana jechuun tarii oromoon akka duudhaalee seera gadaa isaatitti; ilma kan argatu karaa dhalootaatiin qofaa osoo hin taane; sonaa, safuu fi duudhaalee addaa addaatiin.

Guddisaa fi Moggaasaa (Adoption & Assimilation)

Guddisaa fi Moggaasni furtuulee seeraa walqixxummaa fi kabajaa bulchiinsa sirna Gadaa keessaa isaannan murteessoodha. Karaa biraatiin, sirna falaasama Addunyaa kana kammiiyyuu caalaa “Oromummaan” ykn eenyumaan sabaa tooftaa “Guddisaa” fi “Moggaasaatiin” argama. Akka ragaan kitaaba B/saa Barakat woldee irraa ibsutti, *sirni Moggaasa maqaa bifilaamaan* yoo gaggeeffamu inni dura *moggaasa maqaa dhalootaa* yoo ta’u lammaffaan ammoo *jila maq-baasaa* jedhamuun beekkama. Dabalees ibsa yaad-rimee moggaasaa baldhinnaan kaayuudhaaf “eenyummaan oromummaa” karaa shaniin argama jedha (*Barakat woldee, 2014*).

Isaanis: -

- 1. Ilma barcumaa/ykn moggaasaa:** - fedhii isaatiin nama saba biraan keessaa gara oromootti dhufef maqaa oromoo baasaniifii dhuunfachuu.
- 2. Ilma gudeedaa** (ilma dhiigaa): - daa’ima ofii dhalchan, kan oromoota irraa dhalate;
- 3. Ilmaa boojuu:** - lola ykn waraana keessatti kan moo’amuun sinfaana gala jedhee kan harka kenne fudhachuu.

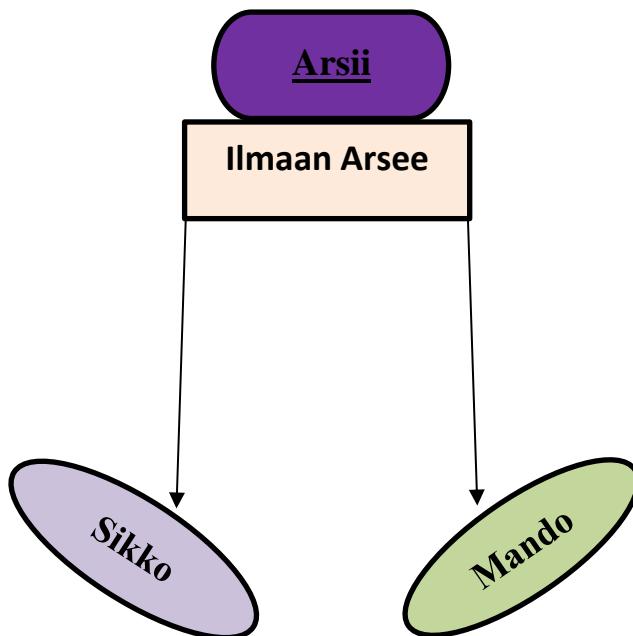
4. Ilma guddisaa: - sababa dhala dhabaniifis ta'ee osoo dhala qaban gargaarsaaf jecha kan namni biraan dhalchee fudhatanii guddisuudhaan raawwata.

5. Ilma Huuraa: - Daa'ima sababa adda addaan namoota hin beekkamneen badhetti gatame argame biyyee ykn mixii irraa hargufuu akka dhala ofiititti kunuunsanii guddisuuf fudhachuu.

Kanaafuu, moggaasa maqaa karaa armaan oliitiin raawwatamu irraa wanti hubatamu, ilmaan Arsii lama ta'uun isaaniiti. Jaarsooliin Arsiitis baay'inni isaanii afoola dhaloota durii irraa darbee isaan gaheen kanuma ragaa bahu. Kanas ta'e sani dimshaashaan wonti qorannoo kanaan hubatame '**ilmaan Arsii lama**' ta'uun duraanuu jabeeffameera.

Taattoo 3: -

Hidda latiinsa Ilmaan Arsee

Isaanis lama yoo jedhamu tokkoffaan **Sikko**, lammaffaan ammoo **Mandoo** ta’uu akka armaan gadiitti gargar baafnee ibsineerra.

Ilmaan Lamaan Arsee

lama yegguu jennu ilmaan Sikkoo fi Mandoo bara ammaa kana waabee gamaa gamana Godinaalee Arsii bahaa fi lixaa, Baalee fi akkasumas Shawaa bahaa keessas kallatti kibba bahaatiin warra jiraatuudha.

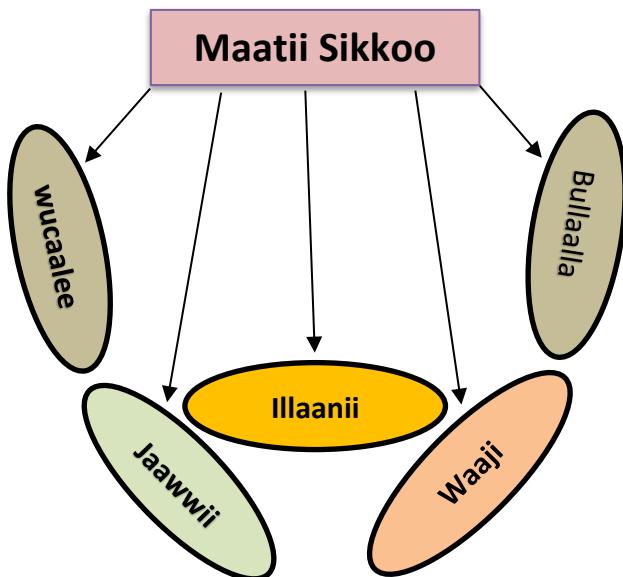
Tokkoffaan Sikko

Sikkoon laga waabee gama gara kaabaatiin hedduminnaan Godina Arsii Bahaa keessa haa jiraatu malee, Gosti muraasni kan hiddi dhaloota isaanii sikkoo ta'ee Godina Baalee, Arsii Lixaa fi Shawaa Bahaa keessatis ni argamu. Ilmaan Arsee keessaa hangafni Sikkoon yoo ta'u, hangafummaa kan argate seeraan.

Karaa biraatiin yemmuu mirkanoeffamu, Abbaan isaanii jalqaba haadha Sikkoon deette haa fuudhu malee daftee waan ilma hin dayiniif, haadha manaa tan lammaffaa fuudhan. Haati lammaffaa tun otoo haati sikkoo sikkoon hin dayin ilma argatte jedhama. Ilma sanis Mandoo jedhanii maqaa moggaasan. Mandoon sikkoon dursee waan dhalateef, dhalootaan mandootu hangafa.

Garuu akka aadaa sirna Gadaatti seeraan hangafummaan sikkoof kennname. Sababni isaa akkuma reefuu asii olitti keennetti, haadha sikkootu fuudhaan haadha Mandoo dursa jechuudha. Haadha sikkootiif hangafummaan maaliif bifaa kanaan kennname jennee yoo kan gaafannu taane, ishiitu Niiti jalqabaa (Bidaa ganamaa) tan Abbaa sikkooti jechuudha. Baay'inni ijoollee sikkoo shan yoo ta'an maqaan isaanis Wucaalee, Jaawwii, Waajii, Bullaallaa fi Illaanii yommuu ta'u, ibsa dabalataatiif taattoo armaan gadii kana laaluun ni danda'ama.

Taattoo 4: Hidda latiinsa Maatii Sikkoo

Lammafaan Mando

Mandoonis gosoota Arsii laga waabee gama gara kibbaatiin godina Baaleefi Arsii Lixaa keessa baay'innaan jiraatan hammata. Gariin ammoo citan citanii Godina Arsii Bahaa fi Shawaa Baha keessatti argamu. Dabreetis Oromoont amala isaatiin durii kaasees horsisee bulaa waan ta'eef loon isaa wajjiin hanga Keeniyaa, Taanzaniyaa, Somaliyaa fi hanga Ruwaandaatis gosoota Arsii keessaa warri mandoo muraasni tamsa'eera. Fakkeennaaf afoola jirata oromoo kan biyya keeniyaa, magaalaa Naayiroobii bara dheeraaf ture, ka maqaan isaa **Ganamoo Ibroo**

jedhamu irraa akka odeeffadhetti, Worra Oromiyaan alatti tamsa'anii argaman keessaan: -

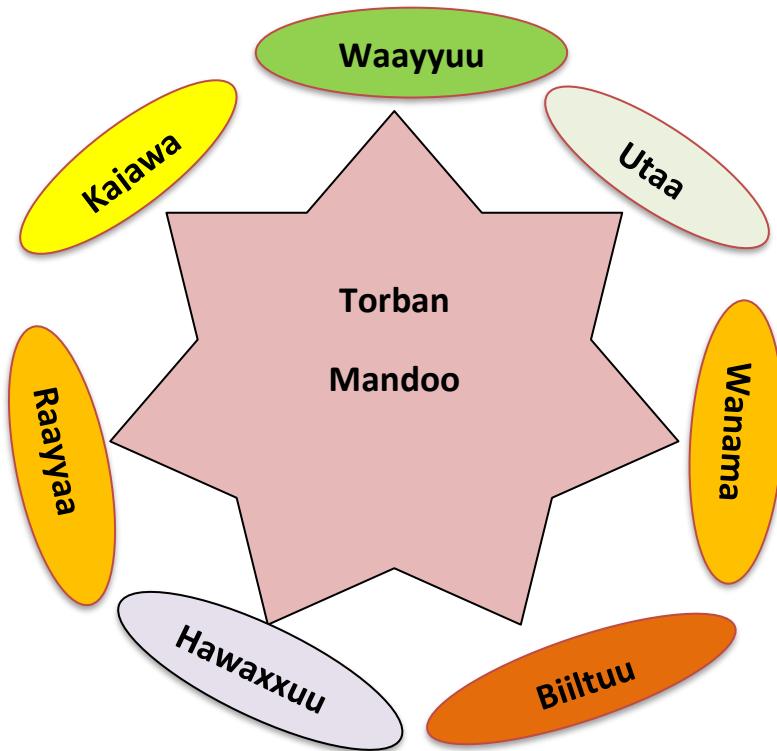
- Saymannaan -----Biyyaa Ruwaandaa tti
- Garjeedaa-----Sidaama, keeniyaa hanga Biyyaa Sumaalee tti
- Weegee -----Sidaama, Keeniyaa hanga Taanzaniyaa tti fi
- Raayyaan-----Arsii irraa citee gara kaabatti godaanes akka jiru raga bahu.

Gosoota Arsii Badii fi Baabboo jedhaman kan ka'umsi isaanii naannoo Boqqojjii ta'e irraa ijoolleen lamaa darasummaan Jimmaa Abbaa Jifaar biratti galanii barnootaa qur'aanaa otoo baratan intala Jimmaa fuudhanii godinaalee Arsiitiin ala Oromiyaa Jimma keessa faca'anii gosa Baabboo fi Badii ta'uun horanii achitti yoo hafan, Badiin haala kamiin akka Woliso dhaqee ifatti addaan bahuu baatullee sababa Sochii Oromoo jaarraa 16ffaa (oromo movement in 16th century) akka ta'etti amanama.

- Baabboo fi Badii ----Jimmaa
- Badii ----- shawaa kibba lixaa, aanaa wolisoo yoo ta'u.

Kanas ta'ee san akka af-gaafii jaarsota Arsiitti, ilmaan Arsii Mandoo baay'inni isaanii torba yoo ta'an maqaan isaanii ammoo Raayya, Utaa, Waayyuu, Kajawa, Wanama, Biiltuu fi Hawaxxuu maqaa kaasuun yoo danda'amu, akka gadi fageenyaan hubatamutti diyaagiraamii (taattoo) dhan haala asii gadii kanaan kaayuudhaan hubachiisuun ni danda'ama.

Taattoo 5: Hidda latiinsa Maatii Torban Mandoo

Torban Mannaan

Akka kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu keessatti ibsametti, ilmaan Arsee Seeraan sadii, innis Hadiyyaadha jedha. Garuu kun akka odeeffannoo afoola manguddoota Oromoo Arsii

keessattuu manguddoota **Torban-Mannaatti** Hadiyyaan ilmaan mandoo ta'uu gaafii fi shakkii tokko malee ragaa bahu.

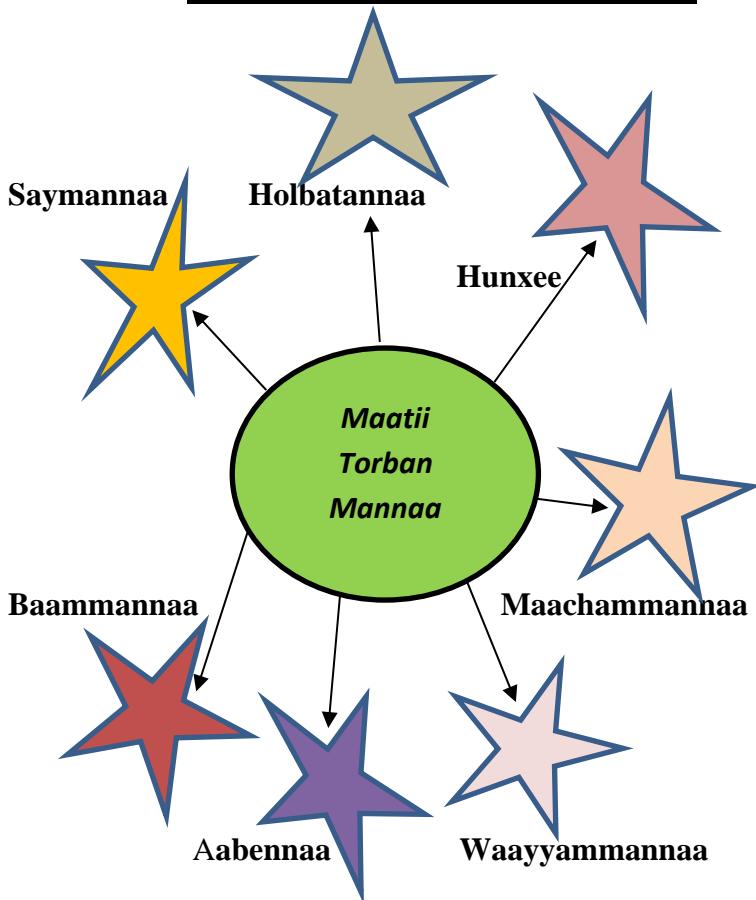
Haa ta'uu malee, akka manguddoo torban mannaatti dhaloonni ykn hiddi latiinsa **Hadiyyaa** jalqaba ilma Arsichaa maqaan isaa Mandoo irraa akka ta'e himu. Hundee dhaloota isaanis lakkaawatanii isatti galchan. **Warri Hadiyyaa** akkuma gosa Oromoo Arsii biroo, Sikkoo fi Mandoo amalli isaaniis jabana durii horsisee bulaa waan turaniif loon isaanii wajjiin Oromiyaan ala hanga Mootummaa naannoo kibbaa, godina Hadiyyaa, Sidaamaa fi Kambaataa tamsa'aniiru afoola jedhuutu jira.

Kanaafuu, yeroo ammaa worri Manna (ijoolleen Raayya Mandoo) kun godinaalee Arsii lixaa fi Baalee keessatti **horee, akaakee, abaabee** akkuma baldhate, biyyaa Itoophiyaa mootummaa naannoo kibbaa fi sidaama keessattis diriirfatee horee hanga biyya South Afriqaattuu gurmuu kinniisaa ta'eera.

Ilmaan isaanis **Baammanna, Saymannaa, Holbatanna, Aabenna, Waayyamanna, Hunxee fi Maachamanna** dha. Gosoonni kun yeroo ammaa maqaa **gamtaa** kanaan, Oromiyaa baay'innaan godina Arsii lixaa, Baale fi Godina Hadiyyaa, isa Mootummaa naannoo kibbaa keessatti argamu keessatti yoo argaman hiddaa fi latiinsa isaa taattoo armaan gadii ykn fuula itti

aanuu irraa hubatuun danda'amus ammas seenaan qubsumaa fi latiinsa Hadiyyaa fi kan biroos qoratamee sirriitti qulqullaahuu qaba.

Taattoo 6: - Hidda latiinsa Maatii Torban Manna

Bara ammaa kanatti ilmaan sikkoo fi mandoo wolhoranii babaldhachuu isaaniitit gara gosa dhibba afurii oliittti guddatanii jiru. Haata'u malee gosooni kunniin lamas ta'anii sad; kudhanis ta'anii diigdama; deemanii deemanii shanan Sikkoo fi torban Mandoo bira gahuun isaanii hin oolu. Isuma kana fakkeenna gabaabaa fudhannee yoo ilaalle: -

- Gosoota yoo himatan **Wucaaleetti** galan keessaa: - Suudee, Ataabaa, Asansaba, Ashmiira, Ciimoo, Baallakasa, Loodee, Heexosa, Amiinya, Baadosa, Kolooba, Arboonyee, Saasamanyee fi Nuunnuu maqaa kaasuu dandeenna.
- Gosoota yoo himatan **Bullaallatti** galan keessaa: - Asallaa, Xijjoo,
- Gosoota yoo himatan **Waajitti** galan keessaa: - Jaarsuu, Waarsuu, Alii fi kkf dha.
- Gosoota yoo himatan **Jaawwitti** galan: - Geetara, Shaffila, Suraara, Abboona

Ragaan kanaa, qabatamaan lafarratti waan mul'atu, ija keenyaan waan arginu, gurra keenyaan waan dhageenyu irraa kan hubatameedha. Karaa birootiin, kitaabota akka armaan olitti ibsamii fa'a irraa fudhatame. Akkasumas waan umriin ana

barsiisee fi afoola baldhaa manguddoota Arsii irraa odeeffannoон walitti qabames ni hammata.

Manguddoонни gaafiiin gara garaa godhameef kun, baay'иннаан Godinaalee A/lixaa, Arsii bahaa, Baalee fi Shawaa bahaa keessatti argamu. Dabalataan, hayyootaa fi gameeyyiин oromoos gumaacha guddaa naaf godhaniiru.

Seenaa sabootaa fi sab-lamootaa biyya Itoophiyaa keessa jirataan yemmuу hubanne, Hadiyyaa fi ilmaan Kuushii obboleeyyan jedhamee kaayameera. Kanas qorattoонни afaan garagaraa hundee jechoota isaan dubatanii (Proto-language) irratti hundaa'uudhaan maatii tokko ta'uu isaanii ibsu.

Tarii dhiyoo kana warri mootummaa naannoo kibbaa jala turan kan akka ummata Sidaamaa, mootummaa naannoo ta'uudhaan injifannoo qabsoо qaqlaalii ilmaan isaaniitiin yoo milkaayan; warri hafanis qabsoо kana fakkaatuun sochii taasisaa jiru.

Asirraa wanti hubannuu hayyoонни seenaa kuushota gaanfa Afriкаа barreesson qorannoo hundee jechaa (basic words) afaanota saboonni kun dubbatanii irratti godhaniin obbolleewwan ta'uu qofa mirkaneesson malee, Ilmaa fi Abbaa Ilmaa fi abbeeraa ykn akaakayyuu ta'uus ni mala jedhamee gadi fageenyaan hin hubatamne. Kanaaf, yaanni ykn gaaffiin kun qorannoo biraatiif

karaa bana. Kana dhugoomsuuf bara dhiyoo waggaa kudhan hin gunne dura gosti torban (7) mannaa kan amma Godina Arsii Lixaa keessa jiranii fi Hadiyyaan kan mootummaa kibbaa keessa jiran walwaamanii turan.

Gaafa kana isa duraa caala; Dhanga guddaa, booka naqatanii fi korma qalanii qopheeffatan irratti: wal-qoratanii, wal-baratanii wal-beekanii, walitti booyanii falatanii dhiigaan walqabuun hundee tokko irraa bahuu isaanii mirkanoeffatan. Nuti ilmaan Raayyaa waan taaneef, maatii gosoota Arsii keessaa tokko, daraaraa muka tokkootti, jechuudhaan walitti makamanii aanaa fi aantee gosa tokkoo ta'uua isaanii haaromsan.

Hubannoo Asirraa argameen, gosonni baay'innaan Arsii keessatti argamuufi ammas akka Godinaatti haa ta'u akka Mootummaa Naannoo tokkotti Oromiyaan alatti argamuun gurmuu guddaa qabaachuun isaanii kun, otoo walitti deebi'anii Oromoorn Arsii fi lafti Oromiyaa kana caalaa baldhachuu ni danda'ama. Ilma ilmaan Arsee, kan Raayyaa Mandoo ta'uua isaanillee yaada ykn ragaa amansiisaadha.

Kanaafuu, Hadiyyaan sababa cinna gadaatiin wali warransa diinaa irraa kan ka'e, Bulchiinsi Sirna Gadaa waan laafeef, deebi'anii gaaddisa caffee gadaa tokko jalatti obboleeyyan

isaatiin walarguu hin dandeenye. Jarri kun akkuma ilmaan Oromoo Arsee biroo, keessattuu kan Raayyaa looniin godaanaa walii irraa fagaatanii qubataa wal argaa tokko malee jaarraa dheeraa turan.

Ilmaan Arsee Ilaalchisee Sababoota Ragaan Seenaa Dhabameef

▪ Hanqinna galmee seenaa Oromoo sirna barreeffamaa dhabuu irraa dhufe

kanaaf Sababoota ka'an keessa Sadarkaa tokkoffaa irraatti ragaalee ilmaan Arsee lama jedhuuf akkuma seenaa oromoo baldhaa galmee seenaa kana ragaa bahuu argachuun hin rakkifne. Karaa biraatiin ilmaan Arsee akkuma ilmaan oromoo biroo addaan faffaca'uun isaanii beekkamaadha.

Haa ta'uu malee, odeeffannoo guutuu argachuu dhabuun keenya kan irratti hundaa'uu hanqinna galmee seenaa ta'uu isaa irra geenye jira. Hanqinna galmeetiif sababni lamaan kan armaa gadiiti.

- a) Tokkoffaa, afaan barreeffama dhabuu irraa kan ka'ee Oromoon lugaa isaatiin baratee, barreessee seenaa gosoota Oromoos ta'ee Arsii barreeffaman kaa'uu hin dandeenne ture.

- b) Kan biraa immoo lammaffaan, seenaan Araboonni barreesan kan abashoonni barreessan irraa adda hin ture. Bara sana kayyoon barreesitoota arabaa amantaa isaanii galmaan gahachuuf qofa waan ta'eef, aadaa fi seenaa Oromoo laaffisuun barreesaa turaniiru.

■ **Cinni Gadaa Yeroo Adda Addaa Uumamuun;**

Bulchiinsi gadaa Oromoo jalqaba gadaa afurtamii shaniif innis waggaa 360 fi akkasumas yeroo lammaffaa ammoo gadaa sagalif jechuun waggaa 72 oliif waan addaan citeef, **Giddu Galli Caffee Gadaa** achumaan badeera.

Kunis sababa weerara mootummoota kiristaanaa fi Islaamaatiin irratti banameen, gosoonni Oromoos ta'ee Arsii lafa irra buqqaa'uu, baqachuu tasgabbii dhabuun akkuma gaanfa Afrikaattuu gaaga'ama (disturbance) jirenyaa guddaadhaaf saaxilamanii turuu kitaabolee seenaa adda addaa irraa hubachuun danda'ameera. Oromoonii fi Oromiyaan bal'oo ta'uu irraa kan ka'e, haala kana keessatti Bulchiinsi Sirna gadaa al-tokkotti Oromiyaa guutuu waliin gahuu hin dandeenne.

Kanaafuu, bakka diinni itti moo'atetti lafa keenya irraa hin kaanu jechuun bulchiinsa alagaa jala seenanii oromiyaan alatti worrii hafan Oromoo Arsii dabalatee gosooni Oromoo hedduu

tilmamuun nama hin dhibu. Kanarraa wonti hubatamu Arsii qofa otoo hin taane ilmaan Oromoo hedduun gara saboota olla isaanii jiraniitti moggaafamuun isaanii hin oolu. Fakkeenyi guddaan ilaalcha kanaa: warra Jaarsoo fi warra Garrii kan sumaaliyyaa, Warra Raayyaa fi Asaboo kan Tigray keessaa akkasumas Oromoota wolloo kan naannoo Amaaraa fa'a maqaa dhahuun ni danda'ama.

- **Dhibee akka Bagaa (pandemic disease)**

Dhibeen akkanaa kun kan sadarkaa adunyaatti hatantamaan babal'achuu danda'uu kan akka Bagaa, Choleeraa fi kkf fa'atu dhiibbaa geessuu danda'a.

- **Beela hamaa (Great Famine)**

Kan biroo bara beelli hammaate, kan hammeennummaan beella sanii '**bara**' jechuudhaan moggaafame. kan namni waan nyaatuu dhabee qabeenya nyaatamu kamiiyuu humnaan walsaame. Dhumarratti kana hundaa saamee, nyaatee erga walharkaa fixee booda waan nyaatu dhabnaan gareen gosa isaa irraa citee nyaataa barbaaduu gara Sidaamaatitti badetu jira afoola jedhutu jira.

- **Inni Biroo Hongee (Frequent Drought)**

Bonni dheerate Roobni roobuu yoo dide, akkuma aadaa gosa Oromoo kamiiyuu Arsiinis: **Malkaa, Tulluu fi Horatti**

bahuudhaan akka waaqni isaa roobutti; Gurraacha garaa garbaa, leemmoor gara taliilaa, bokka nuu roobi jedhanii dhiiraa-dubartiin bahanii rabbiin kadhatan. Yoma san, akka afoolaan jedhamutti falaqqisee naasisee, gigissee gammachiisee, mandiisisee agrsiisee rooba bishaan bunaa bishaan nagayaa dhangalaasee.

Yogguu kadhaa isaanii kana dhagayeeti garuu biyyaa biroo fageenya jirutti yoo kan roobu ta'e, abbootiin halkan ala taa'uudhaan hordofaa, falaqqisa isaatiin kallattii roobaa addaan baafatanii, booda dhaha urjii fi addeessatiin ayyaana laallatan. Kanaanis guyyaa fi gadaa hormaata sa'aa namaa ilaaluun gaafa isaanii mijawetti gara biyyaa bokkaan roobee sanitti loon isaanitiin godanan.

keessattu worrii loon baay'ee qabu baay'ee kan yaaddahuu fi kan garmalee cinqamu waan ta'eef, godaansa dura haala fi amala uummata naannoo sanii qoratu. Sababa godaansaa kanaan wolqabatee, Oromoo Arsii keessaan maatiin dureessi loon guddaa horachuun waliin rakkatee, gara booranatti roobaa fi marga barbaadu godaanee achumatti hafe keessaa, fakkeenyi guddaan warra raayituu; gosa Jeneraal Waaqoo Guutuuti.

Kanaafuu, akka Oromoottis ta'ee akka Oromoo Arsitti, Sabni keenyaa gaaga'amiinsa (Crisis) gama hundaan weerarrii

alagootaa fi sababoota biroo armaan olitti ibsameen irra gahee hubachuudhaan akka lakkofsa faranjiitti jaarraa 15^{ffaa} keessa, haaromsi sirna gadaa madda walaabutti godhamee ture. Yaa'a gadaa wagga saddee saddeetiin godhamu kana irratti Abbaa Caffee ta'uudhaan gahee guddaa kan taphatan ilmaan Oromoo Arsii. Kunis Cinna-Gadaa wagga 72 maaf ture san boodaa ta'uu isaati, ragaa kitaaba seenaa oromoo hanga jaarraa 16ffaa jedhu irraa argameen.

Hayyuu-Dureewwan Bara Haaromsa Sirna Gadaa M/Walaabuu

- ✓ Alii Gurracha-----Abbaa seeraa jalqaba bara 1450.
- ✓ Gadaayyoo Galgaluu---Abbaa gadaa jalqaba bara 1450.
- ✓ Makkoo Bilii-----qora bara sanii keessaa tokko.
- ✓ Oomoo Kajawaa-----qora lamaan bara sanii keessaa kan lammaffaa.
- ✓ Soof-Umar Hammarraa---Abbaa Murtii bara sanii ta'uudhaan gahee olaanaa kan taphatan ilmaan Arsii keessaa ta'uu seenaan afoola mangudoota Oromoo fi ragaaleen barreeffamaas ragaa baha.

Kanaaf, mangudoonni Arsii yeroo waa eebisaan ykn du'aa'ii godhan “**murtiin muraa soof-umar**” jedhaa wantii gadii

jabeesanii dubbataniif. Oromoorn Abbaan gaachena leencaa, guddinna arbaa, kan baayinna yayyii fi onnee akka peeransaa qabu, dur bara qananii sanii mitii, dhihoo kana akka leencatti itti aaduun lafa sochoosee wayyaanee qe'ee isaa irraa buqqisee injifachuun isaa ni yaadatama. Kanaanis lafa fi eenyummaa isaa alagaan irraa fudhatame deebisee gonfatee ture.

Gosooni oromoo birootis bara kana gaheen isaanii gumachaan akka laayyotti kan hin laalamnee yoo ta'u, muudamnii yaa'ii caffee M/Walaabutti gosa hundaaf kennname akka armaan gadii ta'a.

1. Abbaan Bokkuu -----Hangafticha Oromoo Boranatti.
2. Abbaan Gadaa -----Worraa Tuulamaati.
3. Hookkaan -----Worra Maccaati.
4. Abbaan Caffee -----Ilmaan Arsee lamaan keessaayi.
5. Abbaan Worraana--- Ilmaan Ituu fi Hunbanaa keessaayi.
6. Abbaa seeraa-----Karrayyuu ykn waarra fantaallee.

Bakki oromoon Arsii sadiini qubatee jiraataa jiru godina amma Arsii lixaa fi Arsii bahaa jedhamee bekkamu qofa miti. Baalee, kibba Baha shawaa fi hanga daangaa fi godina ummata kibbaatti Hadiyyaa fa'a keessa uumata jiraatudha.

Madda Walaabutti Ajandaan/qabxiileen Marii Isaanii: -

- a) Lafa diinootaan irraa fudhatamee fi gosaa fi firoottaan isaanii diinaa jalatti qabamanii hafan qabsaawanii deeffachuu fi
- b) Weerartuu alagaa kan kiristaanaa fi Islaamaa ofirraa qolachuudhaan eenyummaa fi birmadummaa biyya ofii kabachiisuu ergaa jedhu qaba.

Kanumaaf, ta'uun isaa hin oolu kan gameessii siyaasa adunyaa guddichi, obboo Jawaar Muhammadakkana jedheef... **“Oromoon waa lama jechuun Lafaa fi eenyummaa isaa yoo jalaa tuqan; Obsa hin qabuakkuma qeerransaa utaaleemataa diinaa irra bu'a, goonkuma hin caldhisu, wolgurmeessee diina abbaa fedhee haa ta'uu dhukkee itti baasa.”**

Kana jechuun karaa birootiin, Oromoonee yoo tuqan malee nama hin tuqu, Oromoonee saba kiyya ta'eefi miti, sheleef hin jenne; duudhaa sirna Gadaatii fi heera uumaatitu isa dhoorga; kana Afrikaa dhiisi dhugaa Addunyaa keessaattuu faranjiinis beektuufi ragaallee baateedha. Gaafa dinni tuqee garuu, Oromoonee ceekuu ykn gatiitti baldhata, dhaabanni isaa birbirsa, gootummaanii fi saffisni onnee isaa akka qeerransaati, gaachenni fi irreen akka leencaati, gurmuuun akka kanniisaat akkasumas toofaan akka

yayyiiti waan ta'eef; tuqan tuqaa hin danda'u, abbaan fedhe qabee
hin danda'u, biyyee isa nyaachisa.

Oromooneen seerri inni hin tumin hin jiru; seerri ittiin bulmaata sirna
Gadaa kan irraa woraabbame heera uumaa fi uumama waaqaa fi
lafaati. Lubbuu qabeeyyii fi lubbuu dhabeeyyii dabalatee,
uumamni Gadaan seera hin tuminiif hin jiru yoo jenne kijiba akka
hin taane dhugaa Oromooneen marti beekuu dha (Muhaammad
Kadiir, 2013).

Safuma duudhaan sirna ittiin bulmaata isaa ajaju kanarratti
hundaayuudhaan Oromooneen nama beelaye garaa itti jabaate hin
beeku; nama rakkoo dhibee haa ta'uu rakkina biraatiin dadhabee
ykn gaggabee kufe biraaluu safuu duudhaa isaatu isa dhoorga;
bira dabruun hoodaa fi qooda isaati miti; keessattuu orom-duroon
nama kufe yoo lafatti arge ol qabee aannan itti qaba; yoo aannan
hin jirree ammoo bishaan itti qaba; bishaan qama isaatitti jiggsa.

Oromooneen bara durii, dureessaan, gara laafessaa fi arjaa kennee hin
hifanne; ka nama hiyyoomee raadaa fi jibicha wolitti ari'uudhaan
hirpheefii, moonaa guyyaa tokkoon guutee nama duroomsaa ture.
Akka woyyoomaattis, waa hedduu woyyuudha yoo ta'uu,
Boqonnaa itti aanu kan Heeraa fi Sirna gadaa Oromoo Arsii jedhu

jalatti dubbisuun hubachuun kan danda'amu yoo ta'es, fakkeenya tokko keessaa haa ilaalluu.

Kunis: -Waaqni wooyuu, lafti wooyuu, Dubartiin wooyyuudha jedhu akka aadaa muraa sirna gadaatti. Kannin keessaa dubartii laaluun ni salphata. Dubartii, ateetee fi hamoommota idaayyaa fuudhee galaaru afoo darbuun salphina salphina caale ta'ee safuu ykn heeraa fi seera duudhaa Orom-duroo ganamaa cabsuu dha. Aaadaa sirna gadaa kana keessatti hangafni akka abbaatti ilaalamwaan ta'eef, hangafa kabajuu dhabuun eennummaa Oromummaatti finciliuudha.

BOQONNAA LAMA

GOSOOTA OROMOO ARSII

Gosooni Oromoo Arsii qubsumni isaaniiakkuma asii olitti jechuun boqonnaa tokko jalatti ibsetti, baay'innaan godinaalee Arsii bahaa, Arsii lixa, Baalee, Harargee aanaa Hawwii Guddinnaa akkasumas Shawaa bahaa keessatti gara bahaatiin yoo argaman, baay'inni isaanii yeroo ammaa gara naannoo dhibba afurii fi shantamaa (450) ol akka ta'e tilmaamama.

Dabalataan ilmi Raayyaa Mandoo Arsee ammoo naannoo mootummoota kibbaa keessatti Hadiyyaa jedhamuun ka maqaan isaa beekkamu obboleessa **torban manna akka ta'e ibsinee ture**. Gosa Hadiyyaa kanas warra Mannaan kan Arsii lixa keessatti argamuun wolbira qabuun gadi-fageenyaan xiinxallamanii haaluma armaan oliitti boqonnama duraa, kan reefuu maqaa dhoofne keessatti ibsameen kan kaayame ta'a.

Gosoota Hangafoota Ilmaan Arsii wolduraa duubaan:

1. Heebanoo,
2. Daawwee,
3. Gamboo,
4. Eekkaa fi
5. Arroojji fa'a.

Heebanoon ilmaan 9 qaba. heebano ilma liibaniiti. Ilmaan liibaniii keessaa hangafni utoolee jedhama. Utooleen ilmaan lama yommuu qabaatu jarri kunis Qaafituu fi Eekkaa dha.

Bakka Qubannaa fi Hayyoota Beekkamoo Gosootaa

Seenaan ummata Oromoo akka walii galaa fi kan Arsii *Sikkoo fi Mandoo* akka dhuunfaatti gosti iddo ol'aanaa qaba. Kanaaf, kan sirna gadaa keessatti nama gosa hin qabneefis gosti kan kennamu. Anis barreessan kitaaba kanaa gosa siritti beeku gosa tiyyarree jalqabee gosoota Oromoo Arsii hundaa tokko tokkoon eeruu barbaada.

1) Aabennaa

Warri gosa Aabennaa Arsii Dodola keessa yoo jiraatan.

Hayyooni beekkamoon isaanii

- Mootii Waaqoo Duullee,
- H/Hasanoo Nuuree,
- Roobaa Hasanoo,
- Ganamoo Roobaa fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

2) Aallagee

Gosti Aallagee naannoo Dodolaa olla magaalaa xiqqoo Nageellee meexamaa fi aanaalee biraan keessa akka jiran hubannee jirra.

Isaanis namoota gosaa beekkamoo yeroodhaaf maqaadhawuu hin dandeenne qabaachuun isaanii shakkii hin qabu.

Hayyuu gosaa kan akka

- ✓ H/Buuqee Jaarraa fi
- ✓ H/Duubee Galgaluu,
- ✓ Sulxii...fi ka akka
- ✓ Bakuu Buuqee faa maqaa kaasuun ni danda'ama.

3) Abbakara

Gosti Abbakaraa magaalaa Dodolaatii fi Diinsho keessatti hedduminnaan jiraatu.

Mootoleen Gosa keessaa

- ✓ Jaarraa Heebboo fi
- ✓ Dheekkoo Habsuu
- ✓ Darmoo Jolee
- ✓ Huseen Darmoo
- ✓ Aloo Darmoo
- ✓ Hasan Aloo
- ✓ Saddiqoo ALoo
- ✓ H/Qaaduu Kadiir
- ✓ Sh/Xahir Qaasim
- ✓ Anshaa Jaarsoo

- ✓ Muhaammad Amboo
- ✓ Amaan Muddaa
- ✓ Artistii fi Gooticha Umar Suleeyman
- ✓ Jaarsoo Habsuu faa akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna.

4) Abbiyyuu

Gosti Abbiyyuu aanaa Dodolaa keessa haga tokko kan jiran yoo ta'uu aanaalee Arsii kan biraa keessallee akka jiran hubannee jirra.

Mootolee gosa Abbiyyuu keessaa

- ✓ Boora Waashoo,
- ✓ Fatoo Hannaagee,
- ✓ Duubee Fatoo
- ✓ Anshoo Bulbuloo
- ✓ K/Tulluu Mandooyyuu
- ✓ Hasanoo Daaluu fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

Kanneen armaan olitti ibsaman hayyoota adda duree gosaa yoo ta'an, warri asii gaditti argamullee **namoota beekkamoo gosa Abbiyyuu** yeroo ammaa fi kan duriiti: -

- Baatii Ukkumee,

- Burqaa Baatii,
- Goobana Tuwwoo,
- Goobana Bulbuloo,
- Qaasim Fatoo fi
- Qaasim Duubee Fatoo fa'a kaasuu dandeenna.

5) Abboosa

Arsii aanaalee Kofalee fi Adaabbaa, godina sh/bahaa naannawa Magaalaa xiqqitti Abboosa jedhamtuutti argama akkasumas aanaa Heexosaa gandoota: - Seeroo, Ankatoo fi baddaa Qixiibe keessa jiraatu.

Manguddoo gosaa kan akka:

- ✓ Gammadaa Shoottoo,
- ✓ Gadaa Abbaasoo,
- ✓ H/Abdullaahii Ganamoo
- ✓ H/Saanii Ganamoo
- ✓ H/Abdulqaadir Ganamoo
- ✓ H/Saadiq Ganamoo

6) Abburee

Abbureen gosa beekkamtuu naannoo shaashamannee,

- Zuwaay Dugda'aa,
- Bulbulaa, Siraaroo,

- Shaalla fi aanaa
- Heexosaa ganda Guurii Xuullichaa keessa baay'inaan jiraatu.

Namoota beekkamoo Abburee keessa

- ✓ H/Baatii Elemoo,
- ✓ Tasii Leenjisoo,
- ✓ Faqoo Wajagoo fi
- ✓ Buntee Ida'oo akkasumas
- ✓ Qaasim Garee kaasuu dandeenna.

7) Aboosara

Gosti tun gosoota aanaalee godinoota Arsii hunda keessa jiran keessa tokko. Yeroo ammaa kana baay'inaan kan jiraatan naannoo fi aanaa Boqqojjii fi Sirkaa keessa. Isaanis akkuma gosoota biraan **Mootolee fi hayyuu ittiin bulan kan akka**

- H/Aliyyii Arsii tii fi
- Mahaammad Amaan Aliyyii faa qabu.

8) Adaabbaa

Gosti tun gosoota aanaalee godinoota Arsii sadinii keessa jiran keessa tokko. Yeroo ammaa kana Baay'inaan kan jiraatan Aanaa fi magaalaa Adaabbaa keessa heddumminaan jiru.

Mootolee fi hayyuu ittiin bulan kan akka

- Jinjimoo Waayyuu,
- Abdullaah Duulaa
- Maammaa Jaarsoo
- Jaarsoo Jinjimoo,
- Duulaa Jinjimoo fi

9) Adamoonyee

Adamoonyenis gosa baldhaa ta'uu isaatiin godinoota ilmaan Arsii lamaanii kan Sikkoo fi Mandoo keessa aanaalee gara garaa keessa faca'anii jiraatu. Kana malees akkaataa sirna gadaa keessatti gosa Awaa /qaalluu warra gadaa eebbisu warra Hasana Gurree irraa hore. Isaan keessaa: -

≡ **A/lixaa** ... Aanaa Shaashamannee fi Kofalee

≡ **A/bahaa**...Aanaa Heexosaa, Magaalaa Itayyaa fi naannawa
isii keessa

≡ **Baale** ...Aanaalee garagaraa keessa akka jiran yeroo
qormaata kitaaba kanaa godhaa turetti argee jira.

Mootota gosa Adamoonyee keessaa

- ✓ Diniqoo Danboobaa
- ✓ Dr. Jamaal Gishee
- ✓ Ahmad Gishee

- ✓ Shubbisaa Gishee
- ✓ Shubbisaa Baammee
- ✓ Sheek Xaahir Abdulqaadir
- ✓ Huseenaa Gishee
- ✓ H/Ayyuub Dawaanoo Gishee
- ✓ Dawaanoo Gishee
- ✓ Imaanaa Gishee
- ✓ H/Kadiir Nuuree faa maqaa dhahuu yoo ta'e malee akkaataa baay'ina isaanitiin hundaa waamun hin danda'amu.

10) Adaree

Adareen gosoota naannoo *Zuwaay Dugda'aa* jiran keessa tooko. Namoota gosaa keessa odee effannoo gosa Adaree kan naa kenne obbo Jiloo Dhaqqaboo maqaa isaanii yoo eere natti tola.

11) Agaarfaa

Gosti Agaarfaa gosoota Arsii aanaalee godinoota Arsii lamaanii keessa faffaca'anii jiran keessa tokko fi irra caalaa aanaa *Agaarfaa* keessa jiraatu.

Mootii fi hayyuu ittiin bulan kan akka

- ✓ Abdurroo Bakaree,
- ✓ H/Ibraahim Bakaroo fi sheekkota Harroo fa'a.

12) Ajjaammoo

Ajjaammoon gosa naannoo *aanaa Dodolaa*: - magaalaa xiqqittii Heeraroo, ganda Daangamboo fi Caree akkasumas **Laanganno** keessa aanaalee heddu baay' innaan jiraatu.

Manguddoo fi hayyoota Ajjammo keessaa

- ✓ Ittisaa Hamaa,
- ✓ H/Kiminyee Waadoo,
- ✓ Heebboo Ulaa, fi
- ✓ H/Mahaammad Jiloo fa'a kaasun ni danda'ama.

13) Alii

Gosti tun gosoota Arsii lamaanii keessaa aanaalee godina Baalee kan akka *Magaalaat Alii* jiran keessa tokko. Kana malees gosoota Kajawaan laakkayatan keessaa tokko.

Hayyoota gosaa Namoota akka

- ✓ H/Usmaan Garaadoo
- ✓ Dr. Kadiir H/Hamdaa fi
- ✓ Sheek Jeylaan Bakar Aloo faa qabu.

14) Alkasoo

Alkasoon aanaa Kofalee keessa akka jiran dhalataa isaanii irraa odeeffernee jirra.

Isaanis hayyuu gosaa kan akka

- Waliyyii Gadaa,
- Nabii Waliyyii faa jalatti bulaa turan.

15) Allichaana

Gosti Allichaanaa *aanaa Dodola* keessa haga tokko kan jiran yoo ta'uu aanaalee Arsii fi Baalee kan biraa keessallee faca'anii kan jiran ta'uu nama ragaa nuuf eererra hubannee jirraa.

Mootolee gosaa keessaa

- Saxxaan Bariisoo,
- Muudii Nuuree/Abbaa Seeraa fi
- Abbaa Shaamoo fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

16) Angeeddaa

Gosti Angeeddallee gosoota *aanaa Kokkosaa* keessaa tokko yoo ta'an,

Mootolee gosa kanaa keessaa

- ✓ Laggasaa Mariiboo
- ✓ Biraanuu Bu'ii
- ✓ Tufaa Gammee
- ✓ Biraanuu Takluu
- ✓ Takluu mariiboo faa caqasuu dandenna.

17) Asallaa

Gosti Asallaa baldhaa fi gosa magaalan guddoон godina A/Bahaa ittiin moggaafamte yoo taatu hayyoota gosaa baay'ee qabu. Gosti kun baldhinnaan kan jiraatan aanama *xiyyoo* keessa.

Hayyoota warraa keessaa

- H/Biiftuu,
- Leellisoo Sulee,
- Irreessa Bolaa,
- H/Adiloo fa'a kaasuu dandeenna.

18) Ataabaa/Woladanya

Gosti Ataabaa gosa Awaa shananii keessaa tokko yoo taatu kan argamtu naannoo ≈ Arsii Diida'aa, ≈ Asaasa fi Dodol ≈ akkasumas Roobeen keessa baay'innaan jiran.

Namoota beekkamoo akka:

- ✓ H/Kimoo Waaqoo,
- ✓ Aammee Kimoo,
- ✓ Huseen kimoo
- ✓ Jundii Badhaasoo
- ✓ H/Muhaammad Ataabaa,
- ✓ Kimoo Haajii faa maqaa dhawuun ni danda'ama.

19) Atuchaa

Atuchaan gosoota Arsii Diida'aa keessatti argaman keessaa gosa guddoo naannoo magaallaa Collee fi Mooyyee jiraatu.

Namoota mootolee Atuchaa keessaa

- Kadiir Badhaasoo,
- Abbaa Umar
- Qaasim Abbaa Booraa,
- Dr. Hasan Huseen
- Obboo Huseen Kadiir fi
- Huseen Badhaasoo fa'a maqaa waamuun ni danda'ama.

Huseen Kadiir

20) Awaandallaa

Gosti kun naannoo Qoree kan jiru ta'uu isaa fi mootolee gosaa yeroodhaf maqaa isaanii armaan gaditti kaaye kana isinii eeruun akka danda'amu kaasuu barbaada.

Mootoleen gosaa kanaas

- B/saa Buttaa Makuraa
- Makuraa Shaaquu
- Aliyyii Waaqee

21) Allujaana

Allujaanni gadaa Oromoo Arsii keessatti Awaa keessa tokko yoo ta'u warra Golfaa jedhamanii beekkamu. Isaanis naannoo: -

- Asallaa,
- Shaashamannee
- iddo Faajjii- Golee jedhamu keessa jiraatu.

Mootolee gosaa keessa

- ✓ Gabii Dilbatoo
- ✓ Amaan Qaabatoo fi
- ✓ Hirphoo Irreessoo
- ✓ Jamaal Abbaa Badriyaa
- ✓ Guddataa Waaqoo
- ✓ B/saa Ganamoo Waaqoo

- ✓ Hiikoo Araarsoo
- ✓ Amaanoo Hayaatoo fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

22) Baabboo

Gosti Baabboo aanaa Dodolaa fi Godina Jimmaa keessa haga tokko kan jiran yoo ta'u aanaalee Arsii kan biraan keessallee akka jiran hubannee jirra.

Mootolee beekkamoo gosa Baabboo keessaa

- ✓ Qoonxarii Wajagaa,
- ✓ H/UKumee Jaarraa fi
- ✓ Gammadii Gafarsoo
- ✓ Shaanqoo Nuuree
- ✓ Tusaa Dheekkoo
- ✓ Quubsaa Kurnyii
- ✓ Godaanaa Ginnoo
- ✓ Nageessoo Gafarsoo
- ✓ H/Waaqoo Cawwichaa
- ✓ H/Amboo Cawwichaa fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

23) Baabbuqaasa

Gosti Baabbuqaasaa aanaa Dodola keessa haga tokko kan jiran yoo ta'u aanaalee Arsii biraan keessa akka jiranis hubanneerra.

Mootolee gosa Baabbuqaasaa keessaa

- Kuraa Dibbee,
- Golgee Kuraa,
- Tukee Kuraa maqaa kaasuu dandeenna.

24) Baadosa

Gosti Baaddosa jedhamu aanaalee godina Arsii heddu keessa faca'anii kan jiraatan yoo ta'u, aanaa Heexosaa fi Doddota keessa baay'inaan jiraatu. Keessattuu iddo qabsoo Oromoo Arsii Dawwaroon heddummatanii jiraatu. Mootii gosaa akka Seeraa Jaatanee fa'aan Bulaa turan.

25) Baamuda

Gosti tun gosoota Arsii Aanaalee Arsii keessa jiran keessa tokko. Isaanisakkuma gosoota biraa

Mootolee fi Hayyoota Ittiin Bulan Kan Akka:

▪ Nagii Intalee	-H/ kaliil Sa'id,
▪ H/Bariisoo Ulaa	-Dr. Nuuhoo Goobanaa
▪ H/ Jiloo Ulaa	-Mahaammad Waarituu,
▪ H/waaqoo waritu	-Mahaammad Waaqoo
▪ H/Obaa Hamaadoo	-H/ Kadiir Daatuuqabu
▪ Tamaam Waarituu	

26) Badii

Gosti Badii aanaalee **Dodola** fi **Boqojjii** keessa haga tokko kan jiran yoo ta'uu **Aanaalee ilmaan Arsii** dabalatee kan biraan **Jimma** keessallee akka jiran hubannee jirra.

Mootolee gosa Badii keessaa

- H/Quxuloo Galgaluu, Hindheessa Dheekkoo, Tufaa Hindheessaa
- Kinfee Hindheessaa, Huseen Hindheessaa
- H/Habiib Gofooree
- H/Gammadaa Kolaasoo
- Qaasim Quxuloo faa maqaa kaasuu dandeenna.

27) Basimannaa

Gosti Basimannaa aanaa Kokkossaa fi naannawa Gaaxaa baay'atanii jiraatu.

Gosa jabaa mootolee akka:

- ✓ Gaaxaa cawwichaa,
- ✓ Tulluu Gaaxaa fa'a qabu.

Gosti kun mootolee heddu qabaattullee qorannoo dalagamaa jiruun wolqabatee gara fuulduraa kitaaba itti aanu keessatti kan ibsamu yoo ta'u, ammaaf odeeffannoo waa'ee sanii womaa argachuun waan hin danda'amneef maqaa dhawuu hin dandeennee nu hoffolcha.

28) Beebee

Gosti Beebee aanaa Kokkossaa baay'atanii jiraatu.

Gosa Mootii jabaa akka Gansullee Jiloo fa'a qabdu.

Gosti kun mootolee heddu qabaattullee qorannoo dalagamaa jiruun wolqabatee gara fuulduuraa kitaaba itti aanu keessatti kan ibsamu yoo ta'u, ammaaf odeeffannoo waa'ee sanii womaa argachuun waan hin danda'amneef, maqaa dhawuu hin dandeennee nu hoffolcha.

29) Beeramuu

Gosti Beeramuu aanaa **Dodola** keessa haga tokko kan jiran yoo ta'u, aanaalee Arsii kan biraa keessallee akka jiran hubannee jirra.

Mootolee gosa Beeramuu keessaa

- Shigaa Taji,
- Samuu Miree,
- Jaarraa Badhaasoo
- Guyyee Loggitaa
- Toomaas Samuu maqaa kaasuu dandeenna.

30) Biddiiqa

Gosti Biddiiqaa aanaa **Dodola** keessa haga tokko kan jiran yoo ta'u aanaalee Arsii biraa keessallee akka jiran hubanneerra.

Mootolee gosa keessaa

- ✓ Tulluu Meetoo,
- ✓ A/qadir Maammee
- ✓ Waaqoo Tamaarii/Waaqoo Jaarsoo
- ✓ Heebboo Tulluu,
- ✓ Gammadaa Jaarsoo
- ✓ Gammachuu Burqaa,
- ✓ Jaarraa Nuuree fi
- ✓ Jaarsoo Waaqoo maqaa kaasuu dandeenna.

31) Boobaa

Gosti Boobaa aannaa *Kokkossaa fi naannoo isii* keessa heddu minnaan jiraatu. Isaanis moottii gosaa heddu qabaatanillee maqaa sirrii waan hin argatiniif asirratti caqasuu hin dandeenne.

Hayyoota beekkamoo gosaa

1. Alaakaa Tahiroo
2. Muddee Torbii
3. Bariisoo Torbii

32) Bossaa

Naannoo Shaashamannee fi Shaallaa gandoota garagaraa keessa jiru. Sanbato Sakattee jaarsa biyyaati.

33) Bullaalla

Gosti tun gosoota Sikkoo fi Mandoo aanaalee godina Arsiif Baalee keessa jiran keessa tokko yoo ta'an obboleessa Wacaalee naannoo Diida'aatitti argamu. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

34) Coofira

Gosti Coofiraa naannoo gaara Kaakkaatii fi Waabee gama jiru yommuu ta'an isaanis akkuma gosoota Arsii kaaawwanii hayyuu fi mootolee ittiin bulan qabaachaa turan.

Isaanis mootolee gosaa akka

- Jaarsoo Ari'a
- Galatuu Kuluubee
- Umar Galatuu
- Maamud Galatuu fi
- Shumburaa waratoo soddaa H/Sillaasee, Raas Dastaa ajjeesee du'aan adabame.

35) Caatimannaa

Gosti tun gosoota Arsii ilmaan Sikkoo fi Mandoo aanaalee godinoota hundaa keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraan mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

Hayyooni bebbeekamoo gosa kanaa

- ka akka Xonnossaa Sassaga,
- Burqaa Xonnossaa,
- Waaqayyoo Xonnossaa
- Adeemaa Xonnossaa
- Abdii waaqoo
- Wiinsoo Xonnossaa fi
- Irroo Gammadaa faa kaasuu dandeenna.

36) Daannoo

Gosti tun gosoota Arsii aanaa Agaarfaa keessa jiraatan keessaa tokko. Hayyuu gosaa beekkamaa H/Kaddaa H/Sulxaan jalatti waamamu.

37) Daawwee

Daawwen gosoota naannoo aanaa *Daawwee, Gindhiir, Arsii Nageellee, Shaalla, Shaashamannee* jiraatan keessaa tokko yoo ta'an mootii isaanii keesssa hayyuu beekkamaa Bariisoo Miiloo fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

38) Daarara

Gosti Daararaa gosa akkaan seena qabeettii: goota qabsoo, fakkeenna iccitii, utubaa tokkummaa Oromoo kan ta'e *leencicha* gosaa H/Aadam Saaddoo fa'a of keessaa qabdu.

Kanaafuu Mootoleen Gosa Kana

- ✓ H/Aadam Saaddoo,
- ✓ Kinniisoo Dullee
- ✓ Mariiboo Genaa fi
- ✓ Harbee Baatii fa'a maqaa kaasuu dandeenya.

H/Aadam Saaddoo gaafa manguddoota Baalee kan akka *Qadi Ahmad Imaama fi Giraamaash Umar Huseen* fa'a Oromummaa isaaniitiif jecha walitti qabanii mana murtii Goobbatitti hidhanii murtii adabbii armaan gadii itti kennan waan akka Leencaatti soda tokko malee diinaa afoo dhaabatanii jedhantu jira: -

- ✓ *Du'a*
- ✓ *Hidhaa umurii guutuu*
- ✓ *Halangee Shantama*

Murtee sanaan booda H/Aadam Saaddoo Abbaa murtii sadiiniin dabaree dabareen akkana jedhan:

“Si sheeyxaanatu qucee qabee,

**si ammoo ijatu ballaa,
atis qalbitu ballaa,
ol iyyannoo nuuf kennaa” jedhaniin.**

Anis barreessan kitaaba kanaa, Ibroo Woliyyii bara mootummaa Dargii keessa Finfinnee T/ Haymaanotitti wal arginee mudannoo isaanii na taphachiisanii turan. Guyya kana bakka K. Getaachoo Waaqjiraa jirutti na affeeranii akka asii gadii kana naan jedhan.

**“... hardha namni maqaa kee kaasu hin jiruu waan feete
dubbadhu naan jennaan; lakkisaa yoo dubbadhe na hiitanii”
jedheen. “Eeenyuu si hin hidhuu hardha guyyaan bilisaa”
dubbadhu jedhan.**

Achumaa anis akkana jedheen: -

- “Ministeerota 60 san ajjeesuu hin midhaaksitan,
- Hiyyeeyyi siree kaldhootirra raftu lafa qabdi jettanii ajjeeftan hin balleessitan.
- Qur'aanni keenna Lafaa, bishaanii fi qilleensi nama hundaafuu walqixa jedhaa.
- Isinis lafa nama hundaaf walqixa gochuu hin midhaaksitan” jennaan kolfanii na biraa deeman.

39) Deendaa

Gosti Deendaa *Asaasaa fi Qoree* akka jiran odeefferneerra.

Hayyoota gosa keessaa

- Goowarsaa Waariyoo,
- H/Tuuji Waariyoo,
- Abdallaa Goowarsaa fi
- Abdulqaadir Goowarsaa,
- Woshee Simbira fi
- Kadiir Bariisoo Ololoo maqaa kaasuu dandeenna.

40) Dhaa'ee

Gosti tun gosoota aanaaalee godinoota Arsii Sikkoo fi Mandoo kan akka Kokkosaati fi Hogolchoo keessa jiran. Isaanis akkuma gosoota biraan mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

Mootoleen gosa kanaa kan akka

- ✓ Baqataa Nabii,
- ✓ Jibicho Fatansaa,
- ✓ Cebbaa Oseree fi
- ✓ Tusaa Oseree fa'a qabu.

41) Doomagi

Gosti Aanaalee Baalee gara garaa keessatti argamu kun gosa Doomagaa kan Dodolaa fi naannoo isii jiraatu waliin walitti dhufeynna qaba jedhamee amanama. Anis barreessan kitaaba kanaa Doomaga ta'uun kiyyaan gaafa namoonni gosa lamaanii

kitaaba kana dubbisuun guyyaan lachuu walitti deebi'anii mari'atan ni dhufa jedhee amana.

42) Doodaa

Doodaan gosa guddaa fi baldhaa ta'ee gosti kun obboleesa hangafaa ilmaan Gaasharoo Gumaatooti. Ilmaan Gaasharoo Gumaatoo waliigalaan Doodaa, Weegee, Garjeedaa fi Badii dha. Doodaan dhalootaan maraa hangafeeti, Garjeedaa fi weegeen lakkuu walitti maxananii yoo dhalatan badiin quxisuu ykn maandhaa maraati jedhama akka manguddooni Arsii afoolaan dubbatanitti.

Lakkoota tishoo lamaan kan itti adda baasan Qaallu/warra falaa waamanii falaaniiti. Akkaataan fala kanaatis Qaalliche falaaf dhufe buna duudaa fi akaakuu mukkiin ykn biqiltuu falaa: - kaaroo, Anshaa, Garanbaa fa'a walitti qabuun daa'ima hangafaa kan gosa Doodaa hore sanitti kennuun "*harka sadii an doodaa'a ati duuda'a jedhii daa'imman tishoo dhalatte tana dhayi*" jedheen. Achumaa mucaan kunis akkuma ajajame san godhee jennaan Waaqayyoon/Rabbiin obboleeyyan tishoo lamaan addaan baase jedhama. Maqaan isaanis Garjeedaa fi Weegee jechuun maatiin isaanii fi qaalluun raaga wogaa wajjiin ta'uudhaan moggaasan jedhama.

Ilmaan Gaasharoo Gumaatoo maqaan isaanii:

- ✓ Doodaa
- ✓ Weegee
- ✓ Garjeeda fi
- ✓ Badii jedhamanii beekkamu.

Iddoon Teessumma Gosa Doodaa

- Doodaa Raayyaa,
- Doodaa Folqaa fi Doodaa Dikii
- Doodaa Gaamaa,
- Doodaa Leemman Gurraachaa fi
- Doodaa Dayyuu
- Doodaa qoree jedhamuun naannowwan amma kaafne kana keessa baay' innaan jiraatu.

Namoonni Hayyoota Warraa Keessaa: -

- ✓ H/Qaalluu Nigoo, Nigoo Fatansaa, H/Jamaa Nigoo,
- ✓ Mijuu xaqassaa, Galgalu Jaajoo, Bekuu Kushaa,
- ✓ H/Baamudoo Galgaluu, Nabii Galgaluu, Gammadaa Baatii
- ✓ Huseen Nigoo (Abbaa Leencaa) Jibilee Baatii, H/Bullinaa Haajii
- ✓ Kadiir Nuuree, Anshaa Gederaa fi Galatoo Xuufee,

- ✓ Jamaa Shaymoo, Galatoo Xuufee, Nagawoo Windiisaa
- ✓ H/Maammee Mandooyyuu Haroo, Dr. Huseen Jamaa,
- ✓ Qaasim Qaalluu, Aliyyii Qaallu, Aliyyii Jamaa,
- ✓ Sulxaan Qaalluu, Caakkisoo Wurraasaa, Roobaa Wottichaa
- ✓ Ibraahim Burqaa, Awwal Nagawoo, H/Qaasim Nuuree
- ✓ H/Nuuree Wottee, Gedera Baatii fi Roobaa Hasanoo faa maqaa kaasun ni danda'ama.

43) Doomaga

Doomaga akka walii galaatti yoo laalle Doomaga Waabee gamaa fi gamana jiru walitti deebisnee isaan kanarratti afoolli jiru wama xiqqoo qofa. Warri waabee gamaa akkuma Tamaamni kan duraan balbaloota Madarshoo keessaa tokko ta'uun beekamu irraa cituun ofittu gosa ta'ee amma Tamaama jedhamu, Doomagnis horee baldhatee Waajiin irraa citee “**ani Doomaga**” haa jedhu malee hidda latiinsa dhaloota ilmaan ilmaanii duubatti yoo achi laakkayan deebi'eetuma gosa guddoo Waajititti gala.

Kuuwwan ammoo “**nuti gosa Waajiiti**” jedhu. Waajiin hidda latiinsa isaa doomaga dabalatee qormaataaf yoo kaane kophattuu mata duree kan barbaaduu fi achi dhaqanii afoola manguddoota

garagaraa gaafachuun ifaajee guddaa yoo gaafatellee bira gahuun waan hin hafne.

Doomagni ilma Jeeloti. Jeelo ilmaan lama qaba. Isaanis: -

- ✓ Doomagaa fi
- ✓ Saddiiqoo: - Ilmaan Saddiiqoo naannoo tulluu Sigaloo fi naannoo magaalaa xiqqittii Nageelle jedhamtu jiraatu.

Hiddi Latiinsa Doomagaa (Doomagoon irraa gara Waajitti)

Doomago→Jeeloo→Allaaboo→Andaaboo→Waarisuu→Waajii.

Doomagni goodamee bakka afur jiraata.

Doomaga Baalee: -Akkuma kanaan dura nutti himamaa ture gosti Doomagaa Baalen keessalle jira. Akkasumas obboleessi Doomagoo gosti Saddiiqo jedhamullee Baalen keessa jira. Kun waan manguddoon teenna dubbatan irraa argadhe.

Doomaga Kanbaataa: -akkuma beekkamu kitaaba kiyya jalqabaa keessatti waa'ee Doomaga Kambaatatti galee hamma tokko kaasuun kiyya ni yaadatama. Akkasumas kitaaba lammaffaa keesatti baldhisee akka kaasu waadaa galee ture. Kanumarraa ka'uun gosa Doomagaa Kanbaatatti gale keessaa *Saglan Ottoboo* kan jedhamu yoo ta'u; yeroo ammaa lakkoofsaan

baay'atanii Kanbaata keessa akka jiran eeruu qabu irraa odeeaffannoo baldhaa barbaada.

Doomaga Laangannoo: - kana wajjiinis walqabatee gariin isaani “nu Doomaga” osoo jedhanuu; muraasni isaani ammoo lakki “nuti Doomagaa miti, Waaji malee” yaada jedhuun bakka lamatti waan goodameef inni kun qoratamee qulqullaahhee gara fuulduraa yoo rabbi jedhe ibsa xiillaa (ykn oduu guddoo) qabannee waan walitti deebinuuf, hammasiif na hoffolchaa isiniin jedha.

Manguddo Doomaga Laangannoo keessaa

↗Kojii Fooggee ↗Badhaasoo Falamaa ↗Dr. Ibraahim Abdulqaadir
↗Dhaqqabii Waafaraa ↗Gadaa Qaabatoo ↗ Jamaal Hangee Tufaa
↗Kolbii Kurfeessaa ↗Saamu'eel Tufaa ↗ Dr. Huseen Qoonxarii
↗G/Mikaa'el Falamaa ↗Muhaammad Adam
↗Dr.Kamaal H/Waabbee ↗Dr. Awwal Muktaar
↗Dr. Guutamaa Abraham ↗Dr. Guutamaa jaldoo
↗Dr. Huseen Waliyyii ↗Dr. Midhaaksoo Fooggee fa'a.

Doomaga gaara Shuunee: - Doomaga gaara Kaakkaa yoo jedhamu maalif akka garas deeme gaafachuun hin mala. Akka oduun jettutti Doomaga abbaa duulati jedhu. Dhaabni isaa diimaa

dheeraa bareeda nama diinasaa koobaa isa nyaachisu waraanyaatessa namaati jetti, oduun manguddoo Doomagaa irraa arganne. Iddoon kun bakka itti du'ee awwaalame jedhama.

Hidda latiinsaa keenna lakkofnee waajitti galchuuf dursa doomaga irraa jalqabna. kanaafuu, Doomagummaan keenna haa guddatu jenna. Gosti ofii abbaadha. Ani gosa kiyya baay'ee jaaladha. Kanaafuu ilmi gosa waakkate nama abbaa isaa waakkateen addaan hin jiruu. Of ta'uun of baruudha. Manguddoo fi hayyoota heddu waan qabnuuf irraa haa barannuu. Ani manguddoota Doomagaa irraa waan baay'ee baradhee jira. Kanaafi gasti kun hayyoota, sheekkota fi aalimoota gasti birallee baay'ee jaalatan heddu qaba.

Mee hidda latiinsa isaanii haa laalluu: -

- Laanganno naannoo magaalaa Nageellee fi aanaa Shaashamannee watara daanshee yoo ta'u,
- Warri lammataa aanaa Dodolaa naannoo maqaan lafa Tulluu Jaarraa, Qacama, Caaree, Gannataa fi Geediraa jedhamuun beekkamu keessa jiraatu.

Doomagni naannoo aanaa Dodolaa **balbala shan** qabaachuun yoo beekkamu wanti xiyyeefatamuu qabu garuu balballi Sadii

jechuunis Habara, mirree fi Bulloonni ilmaan Heeroo
Doomagooti, Isaanis: -

▪ **Habara:** Warra karaa heeroo tiin doomagatti galu
Kadiir→Hassn→Waaqayyoo→Muudee→Bogaa→Habaraa→Heeroo→Doomagoo Jedhamanii waamamu.

▪ **Bulloota:**
Heebboo→Cabsii→Shunbee→Daalu→Quuxii→Bulloo→
Heero→Doomago→Jeelo→Allaabo→Andaabo→Waarisuu→
Waajiiti...

▪ **Gurraachuu**
Gurrachuun balbala gosa Doomogaa kan hangafaa fi shanaffaati.
Gurraachuullee akkuma balbala biraa nama dhuunfaa irraa
kaafnee gara duubatitti yoo lakkofne. Gurraachuun Warra
Kattoon hore jedhamanii beekkamu. Isaan kun ilmaan Kaatiba
deette. Kan dhumaam ammoo warri Taa'o deette ilmaan Heeroo
Doomagaati.

Dasee→Dheekkoo→Badhaasoo→Gammadaa→Bunee→Jaarso
→Gaaduraa→Katto→Doomagoo..., Jechuun deeman.

▪ **Miree**
Balbalti doomogaa tun, balbala Qacaa fi Bullootatti aantee
balbala sadaffaa tan Doomagaati. Kan dhumaam ammoo warri

Taa'o deette keessaa mireen tokko ta'ee, ilmaan Heeroo Doomagooti. Fkn hidda latiinsa isaaniillee akka armaan gaddii kanatti nama dhuunfaa irraa gara gosaatti kaayuu dandeenna.
Ibroo→Woliyyii→Saxxaa→Aadam→Saaliyaa→Waabee→Mir ee→Heeroo→Doomago→Jeelo→Allaabo→Andaabo→Waaji.

▪ Qacaa

Qaca warra sadi qaba; *Ciggaaro, Gammadoota fi Shufunaa jedhamanii waamamu*. Kun warra heeroo keessaa warra gudda.

Kan bira Balbala Habaraa maqaa isaanii hidda latiinsaa gosaarrraa gara nama dhuunfaa ammaa gubbaa-gadi haala armaan gadiitiin lakkaayee barreesseera.

- 1) ...*Doomago→Heero→Habara→Bogaa→Muudee*
→*Waaqayyo→Hasan→Kadiir*

Balbala Habaraa nama dhuunfaa irraa gara gosaatti yoo lakkaayamu asii gaditti barreesseera.

- 2) *Kadiir → Hassn→Waaqayyoo→ Muudee → Bogaa*
→*Habara→Heeroo→Doomago....*

Balbala Bullootaa ammoo akka armaan gadii kanatti teessiseera gosarraa gara nama dhuunfaa

1) ...*Doomago*→*Heeroo*→*Bulloo*→*Quuxii*→*Daalu*→*Shumbee*→*Cabsii*→*Heebboo*

Balbala Bullootaa ammoo akka armaan gadii kanatti dhuunfaarraa gara gosatti teessiseera.

2) *Heebbo*→*Cabsii*→*Sumbee*→*Daalu*→*Quuxii*→*Bulloo*→*Heeroo*→*Doomago*....

Balbala warra **Gurraachuu** gosarraa gara nama dhuunfa

1) ...Doomago→Kattoo→Gaaduraa→Jaarsoo→Bunee→Gammadaa→Badhaasoo→Dheekkoo →Dasee →

Balbala warra **Gurraachuu** nama dhuunfarraa gara gosaatti yoo lakkayamu

2) →*Dasee*→*dheekkoo*→*Badhaasoo*→*Gammadaa*→*Bune e*→*Jaarsoo*→*Gaaduraa*→*Kattoo*→*Doomago*...

Doomaga jechuun nama haqaa nama hin tuqne gosa ulfaataa fi kabajamaa jechuudha. Fakkeennaf manguddoota mootolee Doomgaa bebbeekamoo keessaa kanneen akka: -

- Waaqayyoo Muudee
- Gurraacha Qomichaa

- Hurrumuu Kurnyii
- Saxxaan Adam fi
- Cabsii Cooggaraa faa maqaa dhahuun ni danda'ama.

Manguddoo Doomagaa, gosoota fi balbala Doomagaa guutumatti hangam tokko ibsuuf yaalii godhee jira. Manguddoota yeroo ammaa lubbuun hin jirre kanneen seenaa gaarii qaban keessaa muraasa isaanii maqaa dhahuun yoo barbaachise: -

- Waaqayyoo Muudee, Wayyoo Cabsii
- Waliyyii Saxxaan, Badhaasoo Falamaa
- Cabsii Cooggaraa, Cabsii, Dhaqqabii
- Shaanqullee Hurrumuu
- Wanfaraa Shumbee, Gurraacha qomichaa
- Gadaa Qaabatoo, Ganamoo Kasiib
- Gabra Mikaa'el Falamaa
- H/Ejeroo Logmoo, Sa'id Tufaa
- H/Kimoo Logomoo, H/Kadiir Logomoo
- H/Daatuu Shaashoo, H/Ararsoo Waaqayyoo
- H/Roobaa Kattoo, H/Cabsii Adam
- Hurrumuu Kurnyii, Kasiib Qaabatoo
- Kojii Fooggee, Kolbii Kurfeessaa, faa maqaa dhahuun ni danda'ama.

Hayyoota Doomagaa

Doomagni gosa jabaa qabeenna, hayyoota maqaa fi gurra qaban, nama baratee barsiisu, ogeeyyi fayya, dureeyyota fi qotee bultoota fakkeenna ta'uu danda'an danuu of keessaa qaba. Kanaafuu, namni ykn ilmi saba beeka jedhan tokko, ilma hundee fi hidda latiinsa abbaa fi gosa isaa tareeyyuu hanga hundee worra haadhaa qoratee dha. Haqa abbaa fi gosti namarraa qabdu qotanii baasuun beekuun gaarii dha. Gosti kun gosa naannoo isaa shiftaa fi hattuun kamiiyyuu hin uggee dha.

Sababni kanaa yoo namni tasa haqa ykn mirga isaa dhiibuu itti deeme of irraa faccisuu danda'u irra darbee namni akka tasaa qe'ee Doomagaa dhaqe, balleessaa isaa amanee yoo dhugaa amanuu dide, reebamuun isaa akka hin oolle ibsuuf akka armaan gadii kanatti mammaaku.

Gosti Doomagaa ollaa gosoota Arsii kan akka Sheedamaa, Gannataa, Abbiyyuu, Gaalamaa, Kanshee, Goofangiraa fi Sinaanati. Kanaaf namni barates ta'e kan hin baratin eenyummaa isaatiin boonuun uumama malee, waan inni barbaadee miseensa saba kanaa ykn gosa kanaa ta'a jedhee miti. Kanaaf, anis gosaa fi Oromummaa kiyya baay'ee waan jaaladhuuf, nama sabaa fi gosa isaa himachuu saalfatu baay'ee jibba.

Kanumarraa ka'uun, yeroo waa'ee manguddoo, hayyoota, dureeyyi Arsii fi kkf dubbadhu hin quufu. Hayyoota Kana keessaa namoota muraasa keessaa jaarsota beekkamoo seenaa isaanii hamma tokko tarreessuuf yaalee jira. Fakkeennaaf: -

H/Daalachi Waaqayyoo

Haaji Daalachi Waaqayyoo nama guddaa seera ambaa beeku, kan nama hunda dhageeffatuu fi murtii kenu, kan Rabbiin malee homaa hin sodaanne. Manguddoon beekkamaan duraan dubbiin amba addaan galchuu fi rakkoo garagaraa hawaasa keessaa jiraatanii hiikuun beekkaman, yeroo bodaa kana hundaa dhiisanii masjiidatti galan. Hanga gaafa addunyaa tana irraa godaananiititti, Salaata isaanii jabeessuu fi Rabbi qofa gabbaruu irra turan.

H/Daalachi haqa namaa hin nyaatan. Gaafa tokko Sheedamni dubbii qaba. Fiitawraarii Walda Mikaa'elii fi Qanyaamaash Huseen Xaahiroo fa'atu waldhabee jennaan, Dubbii mangudoonni sheedama dhugaa muruu sodaatanii caldhisan, Daalachi Waaqayyoo sagalee itti cirate jedhama.

Mammaaka baasanii “*Fitawraarii mootiin balleessite hin jedhani; halangee itti raasani, halangee sitti raafne.*” Jennaan; Fitawraariin “*kennadhe abbaa burqa*” jedhe jennaan akkuma

laayyotti afaan mammaaka takkaatiin Sana booda dubbi fixanii araarri bu'e jedhama.

Walumaa galatti nama soda Rabbiif jecha dhugaa malee waan tokkollee hin hojjanne hayyuu jabaa turan. Rabbi lubbuu isaanii jannataan haa gammachiisu. Hayyooni kunniin akka dubbii tanarraa hubannutti warra akka kormaa barroodaa fi akka Leencaa aadaa biyya bulchaa ture.

H/Daalacha Waaqayyoo

H/Daatuu Shaashoo

H/Daatuu Shaashoo hayyuu Doomagaa yoo dubbatu akka Leencaa baroodu, sagaleen isaa nama sodaachisu, ka dhugaa malee hin dubbanne, yoo murtii kennu namatti tolu, ka dhaabni isaa gaara fakkaatu, abbaa ilmaan hedduuti.

H/Aliyyii Waaqayyoo

H/Aliyyii Waaqayyoo hayyuu Doomagaa kan dhugaa malee dhara hin dubbanne, nama beekaa awwala magaalaa gale keessaa kan duraati. H/Aliyyi nama yoo dubbatu nama mara keessaa muldhatu, bareeda fi nama horaa guddaa qabu.

H/Aliyyii Waaqayyoo

Waaqayyoo Cabsii

Innis hayyuu Doomagaa murtii bareeda kenuu. Balbala Bullootaa irraayi. Kan biraan Saadii Tufaa Kennuti. Akkasumas Duubee Badhaasoti. Kun balabala Gurraachuu irraayi.

H/Araarsoo Waaqayyoo

H/Araarsoo Waaqayyoo isaanillee mootiii hayyuu Doomagaati. Yoo murtii kennan namatti tola. Abbaa ijoollee hedduuti.

H/Ejeroo Logomoo jaarsaa hayyuu beekkamaa jidduu gadab keessattu ilmaan raayyaa kan akka, H/Daatuu Shaashoo, H/Gariibee fi kkf wajjiin rakkolee hawaasa naanoo gama kamiinuu nama fura ture manguddoo hangafa.

Haaji Ejeroo Logomoo

H/Galchuu Nuuree

H/Galchuu Nuuree dureessa Doomagaan duraan daldalee fi Abbaa qabeenyaa beekkama ture. Nama ganama subii halkan ka'ee nama hundaa kaasu, dalagee dalagsiisu, lafa qotee qochisiisu fi nama cufaa guddaa bishaanii boolla baldhaa qoqochisiisee bishaan yeroo bonaa nama hundaa keessattu ummata caree fi

qacamaa loon heddu qabu tajaajila guddaa kennaaf ture jedhama. Beekaa fi Hayyuu diinagdee gosa hundarraa galata qabu.

Woliyyii Saxxaan

Hayyuu fi jaarsa beekkamaa gosti qabdu yommuu ta'uu, yeroo baay'ee nama nama hin tuqneefi nama yoo tuqun tuqaa hin dandeenne. Nama morkaa fi gosa isaanii jaalatu. Isaanis hayyuu Doomagaa abbaa morkaati.

Woliyyii saxxaa fi Akaakayuuu hangafaa Dr. Huseen Irboo

Hajjii Cabsii fi Qonxaarii Cabsii fa'a manguddoota Doomagaa kan duraanii yoo ta'an. Kan biraa hayyoota Doomagaa si'anaa keessaa tokko Kaasib Qaabatoo, akkasumas namoota jabaa keessaa ilmi isaanii Ganamoo Kaasiibiis manguddoo hayyummaa keessatti lakkaayamu. Hayyota kanniin tartiiba armaan gadiitiin lafa keenna. Isaan keessaa hayyooni gurguddoон;

- H/Waabbee Daalachaa
- H/Roobaa Kattoo
- H/Burqaa Hammadi

Sadiin kun dhugumatti hayyoota Doomagaa yeroo isaanii keessatti faaydaa, fira fi aantummaa irratti osoo hin irkatin warroota dhugaa qofaan walqixxummaan hawaasa naannoo isaanii tajaajilaa turaniidha. Namni martuu kanaaf jaalata. Waa'ee gosa Doomagaa otoo hin xumurin kanneen iddo biraa jiranis kaasuu barbaada. Cabsii Aadam kun, nama mootolee Doomagaa duraan darban dhaqqabe yoo ta'u, maqaa jaraa walumaagalaan akka armaan gadii kanatti naaf kaasee jira.

- ✓ Daalacha Waaqayyoo
- ✓ Ejeroo Logomoo
- ✓ Daatuu Shaashoo
- ✓ Araarsoo Waaqayyoo

- ✓ Aliyyii Waaqayyoo
- ✓ Kasiib Qaabatoo
- ✓ Waliyyii Sattaa
- ✓ Qoonxari Caabisii
- ✓ Shaaqulee Urumuu
- ✓ Saadii Tufaa
- ✓ Roobaa Katoo
- ✓ Waabee Daalachaa
- ✓ Tenaan Daalachaa
- ✓ Burqaa Hammadii
- ✓ Tufa Galchuu
- ✓ Huseen Galchuu
- ✓ Roobaa Daatuu
- ✓ Abaadiroo Ganamoo
- ✓ Badhaasoo Gaangoo
- ✓ Gaangoo Heeboo
- ✓ Caabis Ahmad
- ✓ Waabee Abdulqaadir
- ✓ WoyyooIbraahimWaabee kaasun ni danda'ama.

44) Doonchoo

Gosti tun gosoota Arsii Aanaalee Godina Arsii lamaanii fi Baalee akkasumas shawaa bahaa keessa jiran keessa tokko. Isaanisakkuma gosoota biraan mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

45) Eekkaa

Eekkan gosa Arsii keessaa bokkuu yoo ta'u, **naannoo Qoree** fi **Shaashamannee** keessas haga tokko akka jiranii fi **Manguddootaa fi hayyoota gosaa keessaa**

- ✓ H/Jaarsoo Qaabatoo,
- ✓ Gammadaa Waadoo
- ✓ Godaanaa Waadoo
- ✓ Tusaa Waaqoo,
- ✓ Aliyyii Qaabatoo,
- ✓ Baayyuu Shanbii fi
- ✓ Hamdee Waadoo faa qabu.

46) Faarachuu

Faarachuunis gosa Oromoo Arsii keessaa tokko ta'ee namoota beekkamoo fi hayyoota ittiin bulan kan mataa iaaanii qabu. Irracaalaa naannoo biyya Arsii bahaa fi Arsii lixaa keessa kan jiraatan yoo ta'u haala armaan gadiitiin kaayuun ni danda'ama.

- Aanaa shaashamannee keessa naannoo Soolee fi Faajjii yoo jiraatan akkasumas
- Aanaa Asaasaa naannoo gaara Honqooloo jiraatu.

Hayyoonni beekkamoon gosa kanaa kan akka

- ✓ Hasoo Heeroo,
- ✓ H/Risaa Saadiq
- ✓ Muktaar Saadiq fa'a maqaa dhahuun gaarii ta'a.

47) Faxee

Faxeen Godinaalee akka **Baalee** fi akkasumas **Arsii lixaa** Aanaa Dodolaa naannoo gandoota Tulluu Alaawansoo fi Gannata keessa baay'innaan jiraatu.

Mootolee gosa keessaa

- ✓ Tagany Daatuu fi
- ✓ Kaduu Dodolaa akka fakkeennatti kaasun ni danda'ama.

48) Feejja

Feejjaan gosa naannoo **Heraroo** fi **Dodola** jidduu jirtu.

Namoota beekkamoo gosa kanaa kan akka

- ✓ Jamaal Shaalee,
- ✓ Dr. Bakar Shaalee
- ✓ Joobir Shaalee

- ✓ Shaalee Duulaa fi
- ✓ H/Siraaj Hooggalloo fa'a maqaa dhawuu dandeenna.

49) Funyamura

Gosti kun naannoo Arsii Nageellee kan jiraatan yoo ta'u,

Hayyoota beekkamoo akka

- ✓ Dr. Maarqoos Buquxoo,
- ✓ Sheek Alii Kaakumaa hayyuu sadarkaa addunyaatti ilmii barsiisuu fi
- ✓ Wagee Kajawoo fa'a kaasuu dandeenna.

50) Gaalama

Bakki jirenya isaanii Baalee fi Gadab keessa hedduuminnaan jiraatu ta'ee, akka an beekutti Gaalamni gosa qabeenya guddaa fi hayuu baay'ee qabu. Gosti Gaalamaa godinaalee fi iddoowwan garagaraa naannoo keenyaatti aanaalee fi gandoota armaan gadii kana keessatti argamu.

- Gololchaa,
- Seerofta fi
- Dodola ganda Eddoo keessa jiraatu.

Mootolee warraa keessaa

- ✓ H/Quxxee Obsaa, H/Fatoo Guyee, Haajii Godoo,
- ✓ Wiinsoo Birmajii, H/Buunkarii Waariyoo,
- ✓ H/Kadiir Tufaa, H/Mustafaa H/Kadiir
- ✓ H/Idiriis Obsaa, Obsaa Hasoo, Beezawu Laggasaa
- ✓ H/Jaarraa Hasoo, H/Musxafaa Kadiir, Sinbiruu Kisii,
- ✓ Dhaqqaboo Eebbaa, Godoo Batoo, Daatuu Batoo,
- ✓ Tolaa Jaarraa Abbiyyuu, Badhaasoo Godoo, H/Galatoo Waariyoo,
- ✓ Dafaa Dawaanoo, Maammoo Buttaa, Laggasaa Simbiruu
- ✓ Shaanqullee Gammadaa, H/Raaboyyee Turii, Woliyyii cootaa,
- ✓ Tashoomaa Shaanqullee, Woliyyii Nuree, H/Nuure Guyee,
- ✓ Maammad Dafaa, Muzayyan Heebboo, Huseen Quxxee
- ✓ Qaadii Badhaasoo fi Kaayoo Shaanqullee faa kaasuun ni danda'ama.

H/Mustafaa H/Kadiir

Ilma H/Kadiir Tufaa yommuu ta'u, nama sabboonaa Oromoo, ofitti amantummaa qabu, gootummaa fi arjummaa daangaa hin qabne nama qabuudha. Nama harka 7 hajji dhaqee beeeytii

harkaan qabate. Akkasumas nama harka 7 yoo hajju, tokko tokkoo hajjii keessatti harka torballee beeytii irra naannayuudhaan beekamu. Wolii galaan nama harka 49 beeyti irra naannawuun akka Sayyidaa/ ykn nama guddaa fi kabajamaatti beekamu.

H/Musxafaa H/Kadiir

51) Ganboon

Baay'innaan gosti kun naannoo armaan gaditti ibsame kana keessa akka jiran hubachuun danda'ameera.

- Nageellee Arsii fi
- Bulbulaa keessa jiraatu.

Hayyoonni duree Gosaa ta'an

- ✓ Gutama Sulxaan qabsaa'aa mirga dhala namaa, barsiisaa fi quuqamaa sabaa
- ✓ Fiigaa Kolee mootii gosaa jennee kaasuu dandeenna.

52) Gannata

Gannanni gosa Oromoo iddo lama jiru yoo ta'u, kunis Aanaa Dodolaa keessa naannoo gandoota maqaan isaanii asii gaditti dhayamee kana keessa baay'innaan jiraatan.

- Daangamboo fi
- Meexama jiraatan.

Mootolee warraa keessaa beekkamoo akka: -

- ✓ Tassoo Culuqee, Jaarraa Feelacoo, Duubee Shellee,
- ✓ Hayla Maaram Waabee, Baatii jirruu, Goobana Hantuutuu,
- ✓ Waabee Duubee, Abbiyyuu Samuu, Korrooso Duubee,
- ✓ Daddafoo Lolee, Bariisoo Tassoo, Eleemoo Heebboo,

- ✓ Tukkinnee Oogatoo, Tessaa Tukkinnee, Xeenxiraa Tukkinnee
- ✓ Qaabatoo Tiksee, Aabbuu Qaabatoo, Qaabatoo Fanjaajaa,
- ✓ Maammaa Jaarraa, Lolee Qaaduu, Kadiir Gammadaa Gamboo,
- ✓ Baqqalaa Waabee, H/Duulaa Baammee fi Bariisoo Goobana faa maqaa dhahuun ni danda'ama.

Aabbuu Qaabatoo

Obbo Aabbuu Qaabatoo dhalataa kutaa Baalee, aanaa Dodolaa ganda Daangabboo gosaan ammoo worra gosa sammuu torbanii keessaa gosti Gannata worra bokkuuti. Qabsoo jalqabuun koodeewwanitti kan makame bara 19991 akka lakkofsa faranjiitti ture. Qabsoo keessas kufee kuffisaa kan ture hanga bara 1998 akka lakkofsa faranjiitti yoo ta'u baruma kana keessa xinnoo waa dhukkubnaan hidhannoo dhiise yaalamaa erga ture booda gara biyyaa alaa baye. Jalqaba gara Keeniyaa baqachuun achumaan gara Ameerikaa deeme.

Achittis addi bilisummaa Oromoo diigamee jennaan gara dhaaba jijiirrama kan (ODF) jedhamu keessa seene qabsaawaa ture. Kanaan booda gara biyyaa galee jiraata. Erga gara biyyaa

galeellee nama siyaa'ina qabu waan ta'eef, hawaasaan akka malee wolitti dhiyaata, jaalalas qaba.

Aabuu Qaabatoo

53) Garjeeda

Garjeennis akkuma gosa Arsii biraan gosa baldhaa fi beekkamaa dha. Aanaalee Arsii heddu keessa faca'anii kan jiran yoo ta'u isaan kana keessaa

- ✓ Arsii lixaa aanaalee akka Asaasa, Boqqojjii fi Adaabbaa
- ✓ Ginniirii fi Dalloo manna, Ginniir, Gooroo
- ✓ Oromiyaan ala biyya akka keeniyaa fi Taanzaaniyaatillee argamuu isaa eeruu arganne irraa akka fakkeennatti kaasuu dandeenna.

Mootolee gosaa bekkamoo akka

- ✓ Waabee Shuubaloo kan H/sillaaseen qorsaan ajeesise.
- ✓ Leenca Guraaroo, Amaan Nageessoo
- ✓ Sa'idoon Kallee, Badhaasoo Duulashoo,
- ✓ Ibraahim Urgeessaa, Shaalee Kolaasoo,
- ✓ Buttaa Fatanaa, Goobana Yuuboo,
- ✓ H/Birkaa Tufaa, Fatoo Qaaloo,
- ✓ Ambee Dullee, H/Jeedoo, Saadiqoo Qomichaa
- ✓ Ayyub Kaayoo, Mahaammad Goobanaa,
- ✓ H/ Abduljabbaar Buttaa, H/Muhaammad Sa'id,
- ✓ Sh/Abdallaa Ibraahim, Heeban Ogotee,
- ✓ H/Aliyyii Galchuu fa'a maqaa kaasuun ni danda'ama.

54) Geetara

Gosti Geetaraa baay'innaan naannoo godina Arsii lixaa keessa aanaalee fi gandoota armaan gadii kana keessa jiraatu.

- *Martii,*
- *Jajjuu,*
- *Collee,*
- *Hawaas fi*
- *Silingoo keessa hedduminnaan* jiraata.

Mootii gosaa *Sheek Kadiir Ahmad* fa'a qabu.

55) Giliinshaa

Gosti Giliinshaa baay' innaan kan jiraatu naannoo godinaalee Arsii bahaa fi sh/bahaa keessa aanaalee akka:

- aanaa Adaamii Tulluu,
- Jiddoo Kombolchaa fi
- Asallaa faa akka jiran ragaa qoranneen aganneerra.

Mootolee fi hayyoota warra keessaa

↘ Gosti kun goota fi hayyuu Oromummaa qofaaf jedhee qe'ee fi qabeenna irraa buqqa'ee hamma hardhaatti achi buuten isaa dhabamee, imimmaan isaa Oromoo hundarraa qooruu dide leencicha *Nadhii Gammadaa* biyyaaf gumaachee jira.

↘ Kana maleellee hayyoota akka *Tukee Maammaa* faa eeruu dandeenna.

56) Gimshixa

Gosti Gimshixaa godina Arsii Aanaa Nansaboo, Dodolaa fi Kokkossa keessa jiraatu.

Isaanis mootii gosa isaanii kan akka

- ✓ Cawwicha Burkii
- ✓ Jamaal Waayyuu
- ✓ Waayyuu Dikaalee qabu.

57) Gomoora

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota Arsii lamaanii keessaa tokko ta'u. Isaanisakkuma gosoota biraan mootii fi hayyuu ittiin bulan kan maqaan gosaatuu **“Gomoora Fiigaa Kolee ka Sangaan baase Jolee”** jedhamee ittiin waamamu kan akka: -

- ✓ **Fiigaa Kolee** fi akkasumas
- ✓ **Dr. Urgeessaa** fa'a qabu.

58) Goofangira

Goofangirri gosoota gurguddoo Arsiin qabu keessaa tokko yoo ta'u; bakki jirenya isaa

- Arsii -Kofalee fi
- Baaleen keessa kan baay'atu yommuu ta'u, Baaleen keessatti aanaalee akka asii gadii.: -
 - Agaarfaa
 - Alii
 - Roobee fi
 - Diinshoo keessa jiraatu

Mootolee gosaa keessaa

- ✓ Turii Tuulaa, H/Gammadaa Tissee
- ✓ H/Waaqoo Turii, Jiloo Hasoo

- ✓ Hiikoo Turaa, Amaan Barkee, Tolaa Waaqoo
- ✓ Sa'id Raahimmatoo, Fayyisoo Seeroo
- ✓ Galatoo Seeroo fi Qaasoo Morkee faa kaasuu dandeenna.

59) Goonnosa

Gosoota Oromoo Arsii keessa tokko yommuu ta'u, iddoorisaan itti argamanii fi keessa jiraatan: -

- *Dodolaa* fi
- *Kofale baay'*innaan jiraatan

Hayyoota Gosaa keessaa: -

- ✓ Manguddoota akka *Duubee Guutootii* fi
- ✓ Gaazexeessaa akka *Mahaammad Adamoo* maqaa kaasuun barbaachisaa dha.

60) Hamiida

Gosa kanas akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee Baalefi Arsii keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan gaafadhee argachuudhaaf ammaaf sakatta'aa fi abuurraa qormaataa gubbaa kan jiru waan ta'eef, kitaaba gulaalli sadaffatiin gaafa wolitti deebinu maqaan adda baasee barreessuun hamma isinii dhiyeessutti, jiraattota gosaa irraa hofkaltii gaafadha.

61) Habarnoosa

Gostii Habarnoosaa naannoo aanaalee Arsii gara garaa keessa kan jiraatan.

Mootolee Gosaa keessaa

- ✓ Akka Baqqalaa Daadhii,
- ✓ Badhaanee Muddee fa'a beekkamoo qabu.

Gosa kanas akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee Baalefi Arsii keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan gaafadhee argachuudhaaf ammaaf sakatta'aa fi abuurraa qormaataa gubbaa kan jiru waan ta'eef, kitaaba gulaalli sadaffaatiin gaafa wolitti deebinu maqaan adda baasee barreessuun hamma isinii dhiyeessutti, jiraattota gosaa irraa hofkaltii gaafadha.

62) Hanbeentuu

Hanbeentun gosa Arsii baldhoo yoo taatu aanaalee godinoota Arsii lamaan, shawaa bahaa fi Baale keessa akka jiraniifii akkasumas mootolee gosaa jajjaboo Arseen keessatti beekaman akka qaban hubannee jirra.

Hayyooni ciccimoon kunis kan akka

- ✓ Nuuree Badhaasoo,

- ✓ Saddeeboo Bariisoo fi
- ✓ Waaqoo Goobaloo fa'a hayyoota gosaa beekkamoo isaaniiti.

63) Hangisoo

Gosti Hangisoo naannoo Dodolaa fi Kofale keessa akka jiru tilmaamama.

64) Hanqa

Gosti tun gosoota Arsii sadiini aanaalee godinoota hundaa keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraan mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

65) Hanqarroosa

Gosti tun naannoo Laangannoo fi ollaa isaa kan jiran yoo ta'u, namoota beekkamoo warraa keessaa *Nageessoo Qexexoo* kaasuun sirrii dha

66) Harimaa

Gosoota ragaa qabatamaa irraa dhabne keessaa takka Harimaa dha. Namoonni gurraa qaban maqaa isii qofa nuuf eeran. Dhalattooni gosa Harimaas ta'ee kaannin biraan warri ragaa guutuu dhiyeessufi dadhabne hundi kitaaba kana yoo argan teessoo asirra jiru kanaan nu qunnamuu danda'u. Nutis waan

sirreessuu qabnu sirreessinee maxxansa lammaffaa irratti ni baafna. Hojiin biyyaa fi sabaa waliin malee hin milkaa'u.

67) Harimannaa

Gosti Harimannaa naannoo

- Aanaa Shaallaafi

- Arsii Nageellee keessa faca'anii kan jiran yoo ta'u, Gaafa hamoommota deemu, ... **"Harimannaan bule shophaa Deegaa mitii gurra soqa"** jedhee gurra malee looniif dhimma akka hin qabne hamoommotaan taphataa deema.

Isaanis Mootolee Gosaa Kan Akka

- ✓ Waarisoo Abdii Buttaa fi
- ✓ Baaquu Eddaamuu faa jalatti bulu

68) Hawaxxuu

Hawaxxuun gosa warra goota beekkamaa **Kadiir Waaqoo Shaaqeeti**. Seenaa keessatti gaafa lola dhoombirii waan diinaaf qopheessu yoo himu **"harannaa jedhantu tana; Kadiirii jedhantu ana, Soorata isiniin eegetu kana."** Jedhee bombii qopheeffatee diinan eegaa ture itti darbate.

Mootolee gosaa keessaa kan akka

- ✓ Waaqoo Shaaqee, Awwal Bunee
- ✓ Kadiir Waaqoo Shaaqee, Abdul Sabuur Maamud
- ✓ J/Huseen Bunee, Maamud Bunee
- ✓ Abbaa Kadiir,
- ✓ Abbaa Xaahir(H/Haroo)
- ✓ Abbaa Jiyluu fi
- ✓ kan akka Awwal kadiir faa kaasuu dandeenna.

69) Heeban

Heebanoon gosa baldhoo naannoo Siraaroo fi Laanganno keessallee akkasumas aanaalee Arsii bahaa fi Arsii lixaa heddu keessa faffaca'anii akka jiran hayyuu gosaa, Abbaa Gadaa Imaam Boonsii Raaboo irraa ragaa argadhee jira.

Abbaan Gadaa kun nama wajjiin mana hidhaa keessa turre yoo ta'u, barri kunis akka lakoofsa Itoophiyaatitti bara 1984 ta'a. Yeroo san hojjattootni amanamoo mootummaa dha "**Imaam ati maali?**" jedhanii yoo gaafatan, ... "**Ani Mootii dha!**" jedhee deebisaaf. "**Biyya tokko keessatti Mootiin lamaa akkamtti jiraachuu danda'a?**" yoo jarri jettuun, "**Ani biyya tiyyatti Mootomee; abbaa biyyaatii; situ biyya namaatitti abbaa**

ta'aaraa; ka'ii gali; biyyi kee Maqalee gara biyya keeti” jedhee mormataa ture ofirraa.

Waan biraalle waan inni mana hidhaa keessatti dubbatu keessaa: yoo namni qarshii kennuuf, namoota wajjiin hidhamne hundaafuu qarshii san keessaa ni kennaaf. Yogguu san eegdonni Woyyaanee mana hidhaa san eegan... “**maaliif qarshii firri isinii fide namaa qooddan?**” yoo jedhaniin... “**Horii Oromoo kennaara malee keessan kan dhagaa maqalee san kennaara isinitti fakkaatee?**” jedhee warra mana hidhaa keessa jiru kofalchiisa.

Mootolee Gosaa keessaa

- ✓ kan akka *Biitee Bariisoo*
- ✓ Abbaa gadaa Imaam Boonsii Raaboo maqaa kaasuu dandeenna.

70) Heexosa

Gosti Heexosaa akkuma gosoota biroo kan Arsii lamaanii, aanaalee godinoota Arsii hunda keessatti baay’innaan argaman. Gosa guddoo ta’uu qofa osoo hin taane maqaan biyyaa ykn aanaa Heexosaa llee isimarraa mogga’eera. Gosti tun gara caalu kan argamtu naannoo

- aanaa Heexosaa

- Magaalaa Itayyaa, naannawa aanaalee biraan fi godinaalee Arsii keessa hedduuminaan jiru.

Hayyoota Gosaa keessaa kan akka

Gosti kun gosa aanan Arsii Bahaa ittiin moggaafame yoo ta'u,

- ✓ Mahaammad H/Abseenoo, H/Hamdaa Muudee,
- ✓ H/Ganna Baatii, H/Fayyoo Gammachuu fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

71) Hismanna

Gosa Hismannaakka gosoota kaawwanii baldhisee kaawuuuf qorannoo waan na barbaachisee fi hamma yaalii godheen milkaa'uu baadhus akkasumas qorannoo kana kan itti jiruufii kitaaba fuula duraa keessatti baldhinnaan kan ibsu ta'uun gamanumaan waada isinii galaa gasti kun gosuma Arsii sadiin kabajamtuu fi ulfaattuu mootolee fi hayyoota mataa isaanii qaban kan naannoo godina Arsii bahaa kan laga Waabee gamaatti argaman akka ta'e isinii bayaansuu barbaada.

72) Hogolchoo

Gosti hogolchoo godina Arsii naannoo Hulaa Arbaatii fi Haburaa keessatti hedduuminaan argamti.

73) Hoolbatanna

Gosti tun gosoota aanaalee Arsii fi Baalee keessa jiraatan keessaa tokko yoo ta'an Iddoon jirenya isaan baay'innaan itti argaman naannoo akka: -

- Aanaa kokkosaa
- Aanaa Adaabbaa
- Aaanaa Dallo-mannaa
- Aanaa Harannaa Nansaboo
- Aanaa Harannaa Bulluqi faa keessa baay'innaan jiraatu.

Mootii fi Hayyuu Ittiin Bulan Kan Akka

- ✓ Cawwicha Tuulaa, Guyyee Booragoo,
- ✓ Gurree Sheekoo, Joonjaa Kinkoo, Wotticha Guutuu
- ✓ warra ammaa keessaa H/Qaasim Joonjaa fi
- ✓ Abbaa Gadaa Taahir Godaanaa kan bulchiinsa gadaa raayyaa ykn gosoota Arsii aanaa Dodolaa, Nansaboo fi Adaabbaa keessatti argaman kan gaaddisa gosa guddoo raayyaa jalatti argaman hunda kan bulchaa ture fa'a qabu.

74) Hoolee

Gosti tun akkuma gosoota Arsii biroo godina Arsii lixaa naannoo aanaa **Dodolaa** kan jirtu yoo ta'u, keessattuu ollaa magaalaa xiqqittii Seeroftaatti baay' innaan jiraatu.

Hayyoota beekkamoo gosaa kan

- ✓ akka Bariisoo Hookkuu fi
- ✓ Cawwittii Hidhabuu
- ✓ Tulluu Cawwittii
- ✓ Daaluu Jirmoo fa'a qabu.

75) Huduga

Udugni gosa guddoo beekkamtii qabu yoo ta'u isaanis naannoo aanaa Arsii Nageelle fi Qoree keessa jiraatu. Mootolee warri qabuu keessaa sheek Alii Baraartii, Mahaammad Maaldawoo, Baqqalaa Aadam, Mahaammad Ukee, Ibraahim Teesisa faa qabu. Alii Baraartii nama sababa qabsoo Oromootif hidhaa Wayyaanee keessatti dararamaa turee fi achii ba'ee boqate ta'uu isaatin seenan yaadataa.

76) Hulullee: -

Gosti Hulullee gosoota Arsii keessa tokko yoo ta'u, hayyoota fi namoota gosaa heddu waamun nu rakkise. Garuu gosa guddoo fi

beekkamoo akka ta'an hin morminu. Hulullee Gosa mootii qabdu akkuma kaawwanii mootolee mataa isaanii qabu.

77) Hunxee

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinaa Arsii lixaa *Adaabbaa* keessa jiraatu,

Manguddoota beekkamoo Hunxee Keessaa

- ✓ Wosee Hiikoo, H/Xinoo Menee, H /Goobana Gujii,
- ✓ Guyyee Baqataa, Waadoo Buttaa, Gore Garbichaa,
- ✓ Waadoo Leenjisoo, Tufaa Miree, Saaddoo Gammadaa,
- ✓ H/Buntii Alii, Badhaasoo Irboo, Hajjii Logomoo
- ✓ Waaqoo Logomoo, H/Amboo Goobanaa, H/Kamaal Kabbadaa Heebboo
- ✓ H /Abubakar Fatoo, H/Ibraahim Caancoo, H/ Kadiir Heebboo,
- ✓ Mahaammad H/Buntii, Bariisoo Amboo,
- ✓ H/Heebboo Guyyee, H/Kabbadaa Heebboo, Jaarsoo Heebboo fi
- ✓ H/Hajjii Gammadaa, Woyyoo Tukee, Haaji Dafoo,
- ✓ Jooboo Gammadaa fi H/Yuunus Fatoo maqaa dhawuu dandeenna.

78) Huphannoosa

Gostii Huphannoosaa **naannoo aanaalee Arsii** gara garaa keessa kan jiran yoo ta'u

- Aanaa Xiyyoo,
- Haburaa fi
- Nageellen kaasuu dandeenna.

Isaanis mootii gosaa ka akka Bariisoo H/Eddoo faa qabu.

79) Ilaannii

Gosti tun gosoota aanaalee godina Arsiif Baalee akkasumas shawaa bahaa keessa jiran yoo ta'u, **Agaarfaa fi Gindhiir** keessatti baay'inaan argamu. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

80) Iluu

Gosti tun gosoota Sikkoo fi Mandoo aanaalee godina Arsiif Baalee keessa jiran keessa tokko. Gara naannoo hara Dambal baay'inaan jiru. Akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

81) Inseemana

Gosti Inseemanaa aanaa Gadab Asaasaa keessa kan jiran yoo ta'u, **mootii gosaa** kan akka H/Daalee Goobanaa fa'a qabu.

82) Jaawwi

Gosti tun gosoota Sikkoof Mandoo waliin walitti dhufeenna qaban fi aanaalee godina Arsiif Baalee keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota bira: -

Mootii fi hayyuu ittiin bulan kan akka

- ✓ *H/Tuuqaa Nagawoo,*
- ✓ Bakar Kimoo,
- ✓ Ismaa'il Bakar,
- ✓ Abdulqaadir,
- ✓ Bultum Weebilee (Huseen A/Jabbaar) faa akka fakkeennatti eeruu dandeenna.

83) Jawaara

Jawaarri bakka jirenya isaa yoo ilaalle akkuma gosa Oromoo Arsii godinaalee Arsiin keessa jiraatu hundatti kan argamu yommuu ta'uu naannoleen kunis akka armaan gadii ta'a.

- Aanaa Kokkossaa,
- Nageellee Arsii fi
- Aanaa Asallaa
- Kofale keessa hedдуминаан jiraatu.

Mootota warraa keessaa: - *Dullee Tulee fa'a akka fakkeennatti kaasuu barbaada.* “*Jawaara Dullee Tuleet Amaara surree buleetti*” jedhani fa'a gosa maqaa isaatiin jaju.

84) Kanshee

Kansheen gosoota naannoo **Shaashamannee** fi **Nageellee** jirtu keessaa gosa tokko. Isaanis namoota beekkamoo fi hayyota baratan heddu horatanii jiru. Warra lubbuun hin jirre ka seenaa isaanii ilmaanis faana dhoofte fakkeennaf, gooticha dirree waraanaa akka addunyaatti beekkaman kan akka leencichaa gaafa cittee, goota ilma Sabaafi biyyaa, faa himuun ni danda'ama.

- a) Waashoo Ketoo
- b) Jiloo Falfalu
- c) Daani'eel Waashoo
- d) F/Maarshaalii Birhaanuu Juulaa
- e) Huseen Shukkiyyoo
- f) Nagawoo Tufaa

85) Kabiira

Gosti kabiiraa kunis akkuma gosa Arsii kamiittu kan argamu gosoota Arsii lamaanii giddutti yommuu ta'u, jirenyaan naannoo godinoota Arsii arfan keessatti argama. **Hayyuun Beekkamaa**

Gosa kanaa kan akka H/Aloo Huseen fa'a fi kkf maqaa kaasuun ni danda'ama.

86) Karmaamida

Gosti Karmaamidaa naannoo Goobbafi Gooroo kan jiraatan yoo ta'u, namoota beekkamoo akka Ibraahim Tusuu fi Hasan Abduljawaad faa qabu.

87) Ketaa

Naannoo gaara Duuroo, aanaa Arsii Nageellee fi naannoo isaanii akka jiran hubachuun ni danda'ama. "Ketaa miinjalee jeemaa Miilatu namaan deema" jedhanii hamoommatu warri gosa ketaa. Mootii warraa keessa **Hirphoo Walaasaa** yoo fudhanne bayeessa.

88) Kolooba

koloobni gosa Arsii keessa tokko yoo ta'u, gasti kun leenca gaafa gamtee kormicha Leenjisoo Diigaa, Abdurroo Bakaree, Kadiir Abdurroo fa'a Oromoof gumaachuun beekkama. Gosti Koloobaa Arsii diida'a naannoo Kolooba Boollo fi Baale Agaarfaa, Sinaana, Roobe keessa akka jiran beekkamaadha.

89) Korbooda

Gost Korboodaan naannoona jirenya isaanii Aanaa Nansaboo keessa baay'onnaan jiraatu. Garuu akka gosoota kaawwanii baldhisee kaawuuf qorannoo waan na barbaachisee fi hamma yaalii godheen milkaa'uu hin dandeenne. Kanaaf maqaa isaanii qofa eeree bira darbuuf dirqamee jira.

Kun otoo kanaan jiruu goota isaanii beekkamaa **Waayyuu Waaree** fi **Shibbiree waayyuu** warra gaafa lola Harannaa fi Allummaa wareegama kafalan maqaa kaasuu dhiisun yakka. Akkasumas manguddoo gosaa **obbo Loggitaa** kaasun ni danda'ama.

90) Kuyyara

Gosti Kuyyaraa aanaa Kokkossa keessa haga tokko kan jiran yoo ta'uu aanaalee Arsii fi Baalee kan bira keessallee akka jiran ni tilmaamama.

Mootolee gosa keessaa

- ✓ Kululoo Baatii
- ✓ Waaqayyoo korroosoo fi
- ✓ Dr. Sibiloo Kennoo
- ✓ Kumbusaa Buuqee fa'a kaasuu dandeenna.

91) Laaqii

Gosti Laaqii yeroo ammaa naannoo aanaa Shaallaafi Siraaroo keessa kan jiran yoo ta'uu, hayyoota warraa keessaa *Adichoo Analoo* kaasuu barbaachisaa dha.

92) Liyyee

Gosti Liyyee naannoo Nageelle fi Gammoojjii Arsii keessa faca'anii jiraatu. Guyyaa gaafa cidhaa yoo hamoommatan: - “Liyyee Leephisiid Lindhee eebbisi” Jette intalli heerumsiisan jedhanii akka mammaakatitti kaasu. Namoota gosaa gurra qaban keessaa *Fanjaa Biiccessaa* kaasun ni danda'ama.

Lolee

Gosa Arsii keessa tokko yoo ta'u isaanis akkuma gosoota biraad godinoota Arsii arfanii bakka garagaraa keessahu aanaa kokkosaa keessa olla magaala Heebanoo jedhamtuu baay'innaan jiraata.

Hayyuu fi mootolee gosaa keessaa kan akka

- ✓ Buttaa Bulbuloo fi
- ✓ Xosaa Tabuu fi akkasumas
- ✓ Goobazee Buttaa maqaa kaasuu dandeenya.

Yeroo baay'ee namni keessummaa gosa gadi fageenyaan warraa fi aanaan hubachuu yoo barbaade “**Lolee kam?**” jedhee gaafata.

“Lolee Buttaa Bulbulooti, Lolee Xosaa Tabuuti” jedhee deebii kenna warri naannoodha.

93) Loodee

Gosti Loodee gosa Oromoo Arsii keessa tokko. Isaanis naannoo aanaa Loodee **Heexosaa, magaalaa Jimaataa, Itayya** fi **Loodee Hadaa** keessa akkasumas **Baale** keessa akka jiran qorannee jirra. Manguddoota fi hayyoota Looden ambaa gumaache keessaa perezdaantin Oromiyaa ka duraanii **Juneeydiin Saaddoo Cirrii** isaan tokko. Kana malees abbaa qabeennaa beekkamaan **Kabiir Huseen Waaqoo, Fayyoo H/Arshii, Sh/Maammad Haajii Shundaa** faa kaasuun ni danda’ama.

94) Maadada

Maadadni gosa guddoo aanaa Nageellee fi Qoree keessa kan jiran fi jaarsa biyyaa akka **Ajjo Dhiboo** faa kaasuu dandeenna.

95) Madarshoo

Madarshoon gosa baldhaa ta’uu isaatin godinicha keessa aanaalee gara garaa keessa faca’anii jiraatu. Isaan keesaa Shaashamannee, Baale aanaalee gara garaa, Arsii aanaa Heexosaa magaalaa Itayyaa fi naannawa isii keessa akka jiran yeroo qoranna kitaaba kanaa gaggeessa turetti argeera.

Namoota beekkamoo Madarshoon hore keessaa: - Girboo Ori'aa, H/Jaarraa Tusee, Profeesar Abbaas Haajii, Fw. Juulaa Shobbee, Kooshee Hinbaa fi Tamaam Abdii faa akka fakkeennatti kaasuu dandeenna.

96) Maagidaa

Gosti tun gosoota aanaalee godinoota hunda keessatti argaman keessa tokko yoo ta'an Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu. Garuu jechamaa fi akka mammaakatti waan jedhamutu jira... “**Maagidaan ilaalchatti dhiyaattee, yoo dhaqan fagaatte...**” jedhan Sayyinni guddaan Beekkamaan Sh/Buraanii jedhaman. Kan biroo “**ganyaa Maagidaati**” Akka Sayyinni jedhanitti; ganyaan maagidaa ganyaa gam'aan ykn gamni isaa humnaa ol dheerate dheeratee boodarra harkaa fi miilatti maramee ka ajjeesuu dha.

97) Marfoo

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraa mootolee ittiin bulan qabu.

98) Misheeraa

Gosti Misheeraa gosoota aanaa Kokkosaa keessa jiran keessaa tokko yoo ta'an, isaanis akkuma gosoota Arsii biroo hayyoota ittiin bulan kan mataa isaanii qabu.

Mootolee gosaa kan akka

- ✓ Shaanqullee Sibiiloo, Sheekaa Shaanqullee,
- ✓ Buttaa Gassaa, Baatii Bariisoo,
- ✓ Waayyuu Buttaa, Adii Waaqoo,
- ✓ Qaabatoo Jaarraa, Kinniisoo
- ✓ Woyyoo fi Shimoo Cawwichaa faa caqasuu dandenna.

Afoola sirba Arsii keessatti, sirba Tirrii yoo sirban: - “*Misheeraa gaaxaa miseeraa laata?*” **jedhaa dhiichisan jedhama.**

99) Nagoo

Gosti Nagoo Asaasa, Kofalee fi naannoo biraas kan jiru ta’ee, mootolee akka **Gammadaa Baatii, Xahir Baatii, Shoggaa Roobee, Hanaaqoo Gammadaa** fa’a eerun ni danda’ama.

100) Nuunnuu

Gosti Nuunnuu gosa baldhinnaan Amiinyatti galu yoo ta’u, yeroo ammaa aanaa Heexosaa magaalaa Itayyaa fi gandoota baadiyya naannawa isii heddu keessa jiraatu. Namoota gosaa beekkamoo keessaa abukaato fi jaarsa biyyaa heddu maqaa dhahuu dandeenna.

Mootolee gosa kanaa

- ✓ H/Aliyyii Tololaa, H/Gabii Heey’ii,
- ✓ H/Arshii Dhaddachoo, Muudee Kolaasaa,

- ✓ Dalloo Kolaasaa, Sheek/Kadiir Abdoo hayyuu gosaa,
- ✓ Qaabatoo Reeboo fi Luugoo Amiinoo faa kaasuu dandeenna.

101) Odomanna

Gosti tun gosa baldhinna qabu yoo ta'u, yeroo ammaa aanaalee Dodolaa, Nansaboo Kokkosaa fi naannawa isii keessa hedduminnaan jiraatu. Namoota gosaa beekkamoo keessaa Simbiruu Bakkaayyee, H/Waabbee Eebbaa, Taaddasaa Simbiruu, Tusuraa Abbiyyuu, Shabbiree Kasiiroo, Iyyoob Kasiiroo, Eebba Waaqoo, H/Baanataa Eebbaa, Baatii Korroosoo, Asfuuu Goobanaa faa kaasuu dandeenna.

102) Ogodduu

Ogodduun gosa naannoo Itayyaa Harka muraa Aanolee, Biitee fi Dambal akkasumas Baale keessa akka jiran iyyaafannee jira.

103) Oliyee

Gosti Oliyee aanaa Siraaroo fi naannoo Nageellee fi Qarsaa keessa akka jiran hubannee jirra. Hayyootaa fi mootolee gosaa kan akka Guyyee Goobanaa fi Tibbeessoo Leencoo faa maqaa kaasuu ni danda'ama.

104) Qaancaqoca

Gosti Qaancaqocaa magaalaa Dodolaati fi Kofale keessa kan jiran yoo ta'u, ***Mootolee jara keessaa*** Dheekkamaa Sheekaa, Haajii Shonee, Hayaatoo Shaalee, Cabsii Hirikkee, Galatoo Dheekkamaa, Hasan Hurrumuu, Ahmad Haajiifaa akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna. **Galatoo Dheekkamaa** qaamaan kan beekuu yoo ta'u, seenaan isaa nama qabsaawaa, gootaa fi nama quuqama sabummaa qabu akka ta'e sirriitti beeka.

105) Qaasoo

Qaasoni Gosa Raayyaa Kajawaa keessaa tokko yoo ta'u, qarqara magaalaa Alii kan jiran fii manguddoo beekkamaa Kajawaa, H/Usmaan Garaadoo, H/Ahmad Nuuraa, jalatti uf himu.

106) Qallallee

Naannoo kuyyaraa Araddaanoo keessa jiraatu. Mootii fi hayyuu gosaa kan akka Tummee Wooriiqaa fi Julla Edamoo faa qabu.

107) Qooggoo

Qooggon Arsii Saguree fi aanaa Heexosaa Qixiibee baay'innaan kan jiran yoo ta'u, mootii gosaa beekkamaa akka H/Leencoo, Dr. Muhaammad Rashaad fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

108) Qoomaa

Gosti tun gosoota Sikkoof Mandoo aanaalee godina Arsiif Baalee kan akka Laajjo fi Adaabbaa keessa jiru. Mootii gosaa keessaa mangguddoo akka Caakkisoo Turii, Waayyuu Caakkisoo, Bariisoo Caakkisoo, Heebboo Bariisoo, Gammadii Baatii, Bariisoo Baatii, Waaqoo Gammadii, Bariisoo Gammadaa, Eda'oo Wottee, Shibbiruu Buttaa, kadiir H/Biiftuu, H/Abdurramaan Fatanaa fi **Yambaa** maqaa kaasuu dandeenna.

109) Raasandaara

Gosti Raasandaaraa godina Arsii aanaa Dodolaa keessa jiraatu. Mootii gosa Raasandaaraa keessaa H/Waaqoo Hamaadoo, Husseen Waaqoo, ...kaasuu dandeenna.

110) Raayituu

Raayituni gosa guddoo raayya mara walitti qabattu yoo taatu baay'innaan kan isaan jiraatan Baale keessa aanaa Raayituu, Gindhiir, Dallo Manna, Aanaa Bulluq Hangeettu fi naannawa Magaalaa Nageellee Booranaa fi Gujii akkasumas Somaaleetti gosa jiraatu warra Qaalicha Goodaati. Gosti Gadaa kun Oromoo Arsii keessatti Abbaa Muudaa ykn Qaalluu warra seera Ambaa keessatti yeroo muuda Gadaa Qumbii kennee Gadaa raggaasisu.

Warra Gadaan marti jila footee Qumbii fudhattee Sirna Gadaa Arsii achii mirkanoeffattuu fi seenaa qabsoo Oromoo keessatti gootota adda duree gaafa xiiqii wareegama biyyaaf gumaachuun beekkaman kan of keessatti hammatteedha. Isaan kana keessaan muraasni isaanii kan akka faajjii qabsoo Oromootti ilaalamani: Muhaammad Gadaa Qaalluu, Waaqoo Guutuu, Aadam Jiloo, Mohaammad Aadam Jiloo, Waaqoo Lugoo, Abdurrazzaaq Aadam, Camarrii Guutuu fa'a akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna.

111) Sa'imannaa

Gosti Sayimanna guddoo yoo taatu, baay'inaan kan isaan jiraatan

- Baale aanaa Diinshoo, Ginnir.
- Boqqojjii, Adaabbaa
- Laanganno, Shaashamannee
- Nageellee Arsii, Kofale
- Asaasaa fi aanaa Qoree keessa baay'atanii jiraatu.

Mootolee warraa keessaa

✓ Burqaa Dimbaaroo	-Kurkii Muudii,
✓ H/Aadam Galatuu	-Duubee Muudi
✓ Araarsoo Jiloo	-Tufaa Cirroo
✓ H/Diinsaa Bu'ii	-Kadiir Hedoo

- ✓ H/Gabii Diinsaa -Gabayoo Turii,
- ✓ Jarjarsaa Badhee -Bulloo Ori'aa
- ✓ Daatuu Xaqaaqoo -Mahaammad Bulloo
- ✓ Shubbisaa Adeemaa -Ibraahim Roobee,
- ✓ H/Jifaar Washee -Kamaal Gabayoo
- ✓ H/Amaanoo Gadaalaa -H/Abdulkariim Tufaa fa'a
- ✓ H/Mahaammad Gadaalaa kaasuu dandeenna.

112) Saalmalee

Gosti tun aanaalee godinaalee Arsii arfan kan akka Kokkosaa fi naannoo isii keessa jiran. **“Saalmalee Bancaa Ulfinaan nu Galchaa”** jedhe Saalmaleen gaafa cidha baafate.

Mootolee gosaa Saalmalee keessaa

- ✓ Gammee Tufaa,
- ✓ Lolaamoo Barraaqoo fi
- ✓ Baqataa Nabii faa Kaasuu dandeenna.

Kan biroo sirba Tirrii durii Bariitee fi woraaboo jedhamu keessatti **“gaara bancaatiin”** wolqabatee akkana jedhama.

“Banca tiifuu

Haga jaaree bututuufuu

Balda dhiituu”

Jedhee woraabessi itti sirbe intala sirbaaf deemtu karatti qabatee.

Intalti tun ammoo hiriyaan yookaan goshoo sirbaa maqaan isaa Bariiso jedhamu soqaa halkaniin waan baateef, otoo isaan wol hin argini woraabo karatti qabee itti sirbaa bule jedhama. Achumaa isiniillee sirba woraabessaan kanaaf deebii akkana jettee deebifte jedhama afoolarraa: -

“Hoo bariiso bariiso Alla!

Yoo bariite galla,

Ee barii lafti goodda

Ee woraabo na nyaatee

badii natti koota”

jettee isinis Woraaboon jalaa sirba qabdi jedhama.

Woraabollee deebisee akkana jedhee sirbeef;

“Hunduruufaa

Gara duufaa

muru quufaa”

jedhee deebi kennaa

Lafti bari'uuf cinaa ganamaatitti yoo Bariiso isii barbaadaa bulee bira gahee woraaboon irraa ari'u... ” Si haa nyaatu! si haa nyaatu!” yoo inni jedhu, hafuurri ajaa bineensaa waan guuteef ennasuma duute jedhama.

113) Saasamanyee

Gosti Saasamanyee gosa aanaa Loodee Heexosaa magaalaa Jimaatatii fi naannoo isii keessa akka jiran hubannee jirra.

114) Sabroo

Gosti Sabroollee gosa baldhaa aanaalee Arsii fii Baalee keessa jiru yoo ta'u, godina Arsii aanaa Doddotaa magaalaa Dheeraa keessa Sabiroon Booruu baay'inaan jira. Mootii isaanii keessaa H/Mahaammad Sabiroo, Amaanoo Ebuu Idaa faa kaasun ni danda'ama. Gosa Kanaan wal qabatee mammaakaakkana jedhuutu jira... “**Aduu dhiya laali Sabroo ija laali**”.

115) Saddiiqoo

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota Arsii hunda jiran keessa tokko yoo ta'an Saddiiqoon obboleessa Doomagooti, ilma Jeeloo kan lammaffaa. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

Hayyoota Gosaa beekkamoo

- ✓ H/Daddafoo Waadoo
- ✓ Hayaatoo H/Daddafoo fa'a qabu.

116) Saddooni

Gosti tun gosoota Sikkoo, Mandoo fi aanaalee godina Arsii afranii keessa jiran keessa tokko. Isaanisakkuma gosoota biraamootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

117) Sadih (3)

Gosti tun gosoota Sikkoof Mandoo aanaalee godina Arsiif Baalee keessa jiran keessa tokko. Isaanisakkuma gosoota biraamootii fi hayyuu ittiin bulan qabu.

118) Sheelada

Gosti tun gosoota Sikkoof Mandoo aanaalee godinoota Arsii keessa jiran keessa tokko. Isaanisakkuma gosoota biraamootii fi hayyuu ittiin bulan kan akka Waadoo Cuqlaa fa'a qabu.

119) Shaffila

Godinaalee arfan keessaa gosa tokko yoo taatu hayyootaa fi Aalimman heduu namoota fakkeenna ta'an kan akka Amiin Jundi, Sh/Kamaal Huseen, Muktar fi Siraji Fato of keessaa qaban.

Mootolee fi Hayyoota Shaffila keessaa: -

- ✓ Abdaa Huseen
- ✓ Sh/Abdurramaan
- ✓ Sh/Luuxxaa
- ✓ H/Garaadoo Aliyyii

- ✓ H/Fatoo Dabbee fi
- ✓ Jundii Sheekaa

120) Sheedama

Gosti Sheedamaa gosoota baldhoo naannoo

- aanaa Dodolaa fi Asaasa,
- Shaashamannee, Shaalla
- Laanganno, Nageelle Arsii, aanaalee
- Baalee kan akka Goobbaa, Kokkossa, Warqaa fi naannawa isaanii keessa hedduumminaan jiraatu.

Sheedamni **nama baratee fi Hayyoota gosaa** baay'ee qaba.

Hamma tokko maqaa dhawuun yoo barbaachise: -

- ✓ Mootolee akka Jaarsoo Bu'ii,
- ✓ Baalabbaata Xaqaaqaa Guyyee fi
- ✓ Yaayyaa Hasan fa'a warra yeroo jalqabaatif biyya bulchuu jalqabani.

Bulchiinsa bu'ii ummanni koonyaa san maratuu galateeffata ture.

Namoonni akka mootii **Abbaa Jibichootti/Xaqaaqaa Guyyee** /murteen fi hayyuun isaa gosa isaa Sheedamaa qofa osoo hin taane namoota naannawallee fayyadaa nama ture. Gaafa tokko warra soddaatin waldhabnaan mana soddaatii dhaqee karrarra

dhaabatee gonfaa mulqatee... “*nu amma booda warra kanaan wal-hin saalfannu*” jedhe jeddhama. Addaan galle jechuu isaati.

Taaddasaa Adam

Mokonnan Hasan Bu'ii

Mootolee Sheedamaa keessaa

Kan akka **Jaarsoo Bu'ii**, nama dhaabni isaa dheeraa gaaddisa fakkaatu, kan wanni inni dubbate hundi fudhatama qabu, nama odooin hin baratin akka nama barateetitti biyya bulchaa ture. Nama waan qabu hiyyeessa nyaachisaa ture.

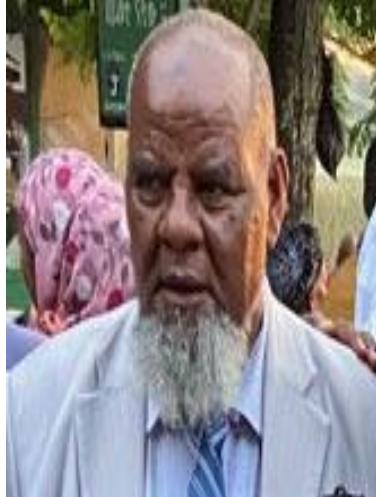
Abbaa Seeroftaa, Mokkonan Hasan, Geetachoo Jaarsoo, Maammaa Xaahiroo, A/maan A/Jifaar, A/Xiiqqoo H/Huseen, Abbaa Jabal Xaahiroo, Pro. Muhaammad A/Jabal, Abbaa Duulaa

Maammaa, Dr. Eeliyaas A/Duulaa, Abbaa Fooggee Xaahiroo, H/Qaasim Xaahiroo, H/Umar Xaahiroo, H/Bashiir Xaahiroo, H/Huseen Qaasim, A/Nashaa H/Huseen, Abbaa Duulaa Huseen, H/Aadam H/Bashiir, Abbaa Cabsaa Huseen, Suyyum Taaddasaa, Ambaasaaddar Leencoo Baatii, Ayyalaa Baatii, H/Abdurramaan Sa'id, Aashim Sa'id, Amaan Sa'id,

Warraa Guyyee Yaayyaa keessaa: -Iisaa Bashiir, H/Bushraa Worquu, Jamaa Guyyee, Irboo Jamaa, H/Abdurroo Aadam, H/Muhaammad Ahmad, Haajii Guyyee, M/Amiin Irboo, Alii A/Garoo, Shuumee Irboo, H/Abbaa Garoo Guyyee, H/Hasanoo Qeebaloo, H/Nabii Badhaasoo, Woyyii Badhaasoo, Woliyyii Nabii, H/Biiftuu Guyyee, H/Tiraa Qeebaloo, H/Fatoo Daatuu, H/Muhaammad H/Biiftuu kaasuu dandeenna.

H/Adam Bashir

H/Bushraa A/Nashaa

kan yeroof seenaan isaanii hin argamne hayyoota akka

- ✓ Bu'ii Falamaa, Xaahiroo Yaayyaa, Guyyee Yaayyaa,
- ✓ Abbaa Jifaar Xaahiroo, Bariisoo Baatii, Cuuqurruu
Xaqassaa
- ✓ Gurraacha Guyyee, Xibabuu Jaarsoo, Taaddasaa Adam
- ✓ H/ Gariibee Waashoo, H/Hasoo Finqilaa, Caaqarrii H
- ✓ Korroosoo Billayee, H/Bashiir Uloo, Suyyum
Gammachu fi Abbaa Duulaa Huseen, Guyyee yoo taatu

Hayyoota beekkumsa guddaa qaban ta'anii, bara san keessa osoo
hin baratin akka lammii barateetti biyya bulchuun hawaasa
fayyadanii fi akkasumas rakkolee garagaraa hiikaa turan.

121) Sheelada

Gosti tun gosoota Arsii lamaanii aanaalee godina Arsii fi Baalee keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan

Hayyota gosaa kan akka

- ✓ Abdulgaffaar,
- ✓ Sh/Ahmadi Xoolee fa'a qabu.

122) Shiree

Gosa Shirellee akka gosoota kaawwanii baldhisee kaawuuf qorannoo waan na barbaachisee fi hamma yaalii godheen milkaa'uu baadhus gosti kun gosuma Arsii kabajamtuu fi ulfaattuu mootolee fi hayyoota mataa isaanii kan akka dhaqqabaa Waariyoo falmataa mirga namoomaa qaban ta'uun shakkii miti.

123) Shuunee

Gosti Shuunee aanaa Qarsaa, Xiyyoo fi Sagure keessaa jiraatu. Shuunen gosa hayyoota qabdu yoo ta'u isaan kana keessaa namoota akka Badhaasoo Daddafoo, Dr. Nuuroo Daddafoo, Baarii Badhaasoo, dubartii jabduu fi hayyitti akka Amaanee Badhaasoo faa caqasuu dandeenna.

124) Silxaanaa

Gosa Silxaanaa akka gosoota kaawwanii baldhisee kaawuuf qorannoo waan na barbaachisee fi hamma yaalii godheen milkaa'uu hin dandeenne. Kanaaf maqaa isaanii qofa eeree bira darbuuf dirqamamee jira. Hayyuu gosaa keessaa kan akka Haaji Shubbee fa'a kaasuu dandeenna.

125) Sinaana

Sinaanaa gasti sinaanaa baldhinaan kajiraatu godina Baalee aanaa Sinaanatii fi Gadab aanaa Dodolaa keessa hedduumminaan jiraatu.

Hayyoota fi mootolee gosaa keessaa

- Roobalee Guraarii, Sinaano Guraarii–
- Baamme Hamaadoo, Waqoo Baammee,
- H/Marfoo Bakare, H/Abdulqaadir Daaluu fi
- H/Abubakar Haajii fa'a yoo ta'an, kanas eeruu biyyaatiin argadheerra.

H/Marfoo Bakaree Waayyuu hayyuu guddaa gosa kana keessaa dhalate yommuu ta'u, Sinaanni maqaa worraa guddaa *saqoo Jaafar*, hayyuu Arsiin sadiin qabduu fi manguddummaaf laakkawattee itti fayyadamtu turan.

H/Marfoo Bakaree

126) Makkoo

Gosti makkoo baldhinnaan kan jiraatu naannawa aanaa Dodolaati. Isaanis akkuma gosa biraan mootii fi hayyoota mataa isaanii qabu.

127) Soolee

Gosti Soolee aanaa Dodolaa fi aanaa Aadaabbaa akkasumas Shaashamannee keessa jiraatu. Hayyoota durii keessaa goota

120

Soolee **Sabroo** ka **gadabichoон** ajjeesee Gadabitti maqaa godhe fi namoota yeroo ammaa maqaa eeruu dhabuu kiyyaan hofkaltii gaafadha.

128) Suudee

Gosti suudee Arsii aanaa Suudee fi naannoo isii akka jiran namoonni odeeaffannoo nuuf kennan nutti himanii jiru.

Mootolee fi hayyoota gosaa beekkamoo: -

- ✓ Abdullaxiif Bolodee fi
- ✓ Abdulmajiid Suudee hayyoota gosa suudee beekkamoo biyya Arsii Diida'aati.

129) Tafaalaxa

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota Arsii keessa jiran hunda keessaa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan kan akka **Tasaamiroo Elemo** qabu. Jireenyi isaanii irra caalaa naannoo aanaa kofalee fi laanganno keessa baay' innaan jiraatu.

130) Tamaama

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraa mootii fi hayyuu ittiin bulan qabu. Tamaamni akka balbala hangafa gosa Madarshoottis ni

dubbatama. Mootiin gosaa beekkamaan kan akka Fiitawraarii Juullaa Shobbee faa maqaa kaasuun ni danda'ama.

131) Ungaata

Gosti kunis aanaa Kofalee fi Diida'a keessa akka jiru ni himama. muraasa isaanii kan akka Gabrayyes Qaabatoo fi Gabii Tashitee kaasuu nan danda'a.

132) Usula

Usulli Baale, Arsii aanaa Kokkosaa fi Kofalee akkasumas ollaa Sidaamaa akka jiraatu ni himama. Namoota beekkamoo warraa keessaa Tagaaroo Genoo, Dr. Abdurrahiim Dooyyoo hayyuu biyyaa fi amantii maqaa kaasuu dandeenna.

133) Waaji

Gosti tun gosoota Sikkoo fi Mandoo biyyoota Arsii keessa jiran keessa tokko yoo ta'an,

Akkuma gosoota biraan mootii fi hayyoota akka

- ✓ Inikkaa bulliyee, Abdulqaadir Badachaa,
- ✓ Aadam Badachaa, Ammiyyoo Tufaa,
- ✓ Korroosoo Ciqaaqii fi Waarituu Goobanii kan gosa maqaa ittiin waaman fa'a qabu.

Hidda Latiinsa Gosoota Torban Waajii

1. Jaarsuu, 2. Waarisuu, 3. Bodhaa, 4. Folqaa, 5. Halchaayaa, 6. Liiban fi 7. Alii dha jedhamuun beekkamu.

134) Waasaree

Waasareen qabatamaan naannoo Dodolaa jira jedhamee amanama. Namoota akka H/Bakar Alaakaa fi Charuu Alaakaa akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna.

135) Walashee

Gosti Walashee S/Gadaa keessatti Hangafa taate **Baale keessa**

- 1) *Aanaalee Goobbaifi*
- 2) *Roobe keessa hedduminnaan jiraatu.*

Gosa kana keessaa Hayyoota akka

- ✓ *Alii Sheeymoo,*
- ✓ *Aadam Buunsa,*
- ✓ *Mahaammad Aadam,*
- ✓ *sooressa Wolashee H/Abdulwahaab Alii fi Ilma*
- ✓ *isaanii Alii woliin eeruu ni dandeenna.*

H/Abdulwahaab Alii fi Ilma isaanii Alii woliin

136) Waam'anyee

Gosti kun naannoo Kofalee kan jiru yoo ta'u, qabatamaan naannoo Kofalee jira jedhamee amanama. Namoota maqaan isaanii armaan gaditti barreeffame akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna.

Hayyooni kunis maqaadhaan:

- ✓ Watticha Miiloo, Qaabatoo Boruu, Abdulqaadir Daatuu, Abdallaa Wottichaa,
- ✓ H/Saaddoo Wattichaa, Idiriis Qaabatoo, Idiriis Qaabatoo, Aabunaa Fonee,
- ✓ H/Tashoo Saaddoo, Adam Heebanoo, Saamunaa Rakkisoo
- ✓ Dr. Nugusee Saaddoo, Saaddoo Wottichaa faa maqaa kaasuu dandeenna.

137) Washarmina

Washarminani gosa guddoo Kofalee fi Kokkosaa keessa jiraatu. Washarminni mooti mata isaanii qabaatanillee siritti qorannee waan adda hin baasiniif maqaa dhawuu dadhabne.

Hayyuu beekkamaan Gosa Kanaa

- ✓ Giigii Galchuu
- ✓ Maattii Buttaa
- ✓ Bunkulii Kisii
- ✓ Baatolaa Maattii nama jedhamutu jira.

138) Washibiira

Washibiirri naannoo Siraaro fi Shaallaa jiraatu.

Namoota Beekkamoo Gosa Keessaa

- Wotticha kolaasoo; afoola naannootiin washibiira
Wotticha Kolaasooti jedhama
- Qaassaa Nyaammaa kaasun sirrii ta'a.

139) Waximannaa

Kanaaf maqaa isaanii qofa eeree bira darbuuf dirqamamee jira.

140) Woyyoo

Wayyoonni kun baay'innaan kan argaman naannoo Shaashamannee fi Kofalee keessa jiraatu. Gosti kunis mootii gosaa kan akka Galatoo Badhaasoo, yoo kaafane sirriidha.

141) Weegee

Gosti Weegee akkuma gosoota Arsii biroo naannoo godinalee Arsii aanaalee Adaabba fi Shaashamannee, Zuwaay, Adaamii Tulluu, Kofalee keessa jiraatu.

Mootolee gosti kun horate keesssaa

- ✓ Fiitawraarii Billuu, Buubaa Amboo,
- ✓ Hidheessa Dheekkoo fi H/Gadaa Morkatoo,
- ✓ H/Umar Qeebaloo, H/Kolbii, Waaqoo Jiloo,
- ✓ Huseen Ganamoo, Maammoo Ganamoo,
- ✓ Logitaa Qaabatoo akka fakkeennatti kaasuu ni dandeenna.

142) Weerara

Werarris gosa baldhaa aanaa Shaashamannee, Shaallaa fi magaalaa Ajjee keessa jiraatu.

Gosti kunis goototaa fi hayyoota akka: -

- ✓ Badhaasoo Bokii,
- ✓ H/Hasan Gammadaa,
- ✓ Huseen Bariisoo,
- ✓ Galgaloo Cirrii,
- ✓ Aadam Cirrii faa maqaa yoo kaasan namatti tola.

H/Hasan Gammadaa

Hayyuu diinii fi Sabboonaa sabaa nama bara Woyyaanee gootummaan mootummaa diinaa afuu dhaabatee qabsaawa turee fi kan biyyeen Arsii Oromiyaa tun daraarsite.

143) Wodhituu:

Gosti tun gosoota Arsii aanaalee godinoota Arsii arfan keessa iddo gara garaa kan jiran yoo ta'u, aanaa Dodolaa keessa hedduuminaan jiraatu.

Namoota bebbeekamoo gosaa akka

- ✓ Heebanoo Waaqoo, Dawaanoo Heebanoo,
- ✓ Tusaa Hammadoo, Baqqalaa Dawaanoo,
- ✓ Karoorsaa Dawaanoo, Guyyee Heebanoo,

- ✓ Baqqalaa Dawaanoo, Eda'oo Baqqalaa Dawaanoo
- ✓ Dheeressaa Dawaanoo, Mitikkuu Guyyee fi
- ✓ Shibiruu Guyyee fa'a kaasuu dandeenna.

144) Wolaasillaa

Gosti tun gosoota Sikkoo fi Mandoo aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiran keessa tokko. Isaanis akkuma gosoota biraamootii fi hayyuu ittiin bulan qabu. Akka haasawa naannootti **“Wolaasillaa qoree Woladanyaa golee”** jedhamuun beekkama

145) Wondoo

Gosti Wondoo akkuma gosoota Arsii godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii isaanis qubatanii kan jiran naannoo Qoree fi aanaa Wondoo yommuu ta'u, hayyoonni fi namoonni beekkamoon gosa kanaa Bunaa Irkisoo, Loloo Morkisoo, Elemoo Jaarraa fi Amaan Bushee fa'a maqaa dhahuu dandeenna.

146) Wosheeyyi

Gosti Wosheeyyee gosoota naannoo Agaarfaa keessatti kan argaman yoo ta'u, manguddoo Abdulqaadir Aadam jalatti waamamu.

147) Woxisanna

Gosti Woxisanna naannoo aanaa Dodolaa, Nansaboo fi Kokkosaa keessa baldhinnaan jiraatu.

148) **Xeemoo**

Xeemoon gosa guddoo beekkamtuu, aanaa Dodolaa fi Baale keessa jiraatu. Hayyuu heddu kan gosti xeemoo qabdu keessaa Aloo Arsee, Tulluu Kurrisuu faa kaasuun ni danda'ama.

149) **Xijjoo**

Xijjon gosa baldhaa aanaa Asaasa fi Boqqojjii akkasumas aanaalee Arsiif Baalee iddo gara garaa keessa faca'anii jiraatu. Namoota baratanii biyyaaf hojjetaa jiran heddu horatanii jiru.

Hayyoota durii keessaa

- ✓ H/Birmajii Ilmii ka diinni Oromummaa isaa qofaaf wareege,
- ✓ H/Loloo Ilmii, H/Faqii Aagoo,
- ✓ H/Tusaa Aagoo, H/Anshaa Aagoo
- ✓ H/ Haajii Baffaa, Obbo Baqqalaa Ogatoo
- ✓ H/Bullii Kusuu faa eerun ni danda'ama.

H/Loloo ilmii

Isaan keessaa hayyoota bara hamayyaa

- ✓ Diinaa Muftii/*Ambaasaddar*,
- ✓ Obbo Awwaluu Abdii: - *Itti aanaa Perezdaantii Naannoo Oromiyaa*
- ✓ Dawwaanoo Kadiir
- ✓ Shifarraa Jaarsoo *fa'a maqaa kaasuun ni danda'ama*.

150) Gosoota Odeeffannoo hin argatin qubee 'A'

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii

irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate.

kan akkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- Aabbuu, Abaat, Abbayyii, Aboojotani
- Abdooyyee, Abboolee, Aaqutaa
- Abbay, Abafmolo, Aboonii
- Aboonyee, Abula, Adaami, Askaala
- Adaamtuu, Adarshoo, Adarbaa
- Adulaala, Akkiyyaa, Alaa, Anasa
- Amaalama, Amaan, Amiinyaa
- Amoolaa, Arboonyee, Argamoo
- Ari'aa, Arroo, Asahuu, Asansaba
- Asgala, Ashmira, Asamsama,
- Awwaachuu, Aymaroo, Amaalagoo
- Ayyuub, Askaala, Arsaana

151) Gosoota Odeeffannoo hin argatin maqaan /alphabet ‘B’ irraa ka’u.

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kanakkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta’anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- Baalle, Baaloo, Baammanna, Balakasa, Ballakassa,
- Barbachoo, Barii, Barolla, Basasoo, Basimanna,
- Beegoo, Bidroosa, Bilibloo, Bultum, Biriraa,
- Biyyaalee, Boorana, Boqqojjii, Birarraa, Bulgaduma,
- Buraaro, Burtuu, Bafomaala

152) Gosoota Odeeffannoo hin argatin maqaan ‘C fi D’ qofa irraa ka’u.

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan

maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kanakkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- Caatoo, Cafichoo, Camaca, Cawwaa, Ciimoo
- Daagooyyee, Daagulle, Daallee, Daayidaa
- Daddina, Dalle, Damona, Danbii, Dangee
- Daroo, Dawaadina, Daawwee, Digaluu,
- Dishani, Donchoo, Dooganni, Daqqeen

153) **Gosoota Odeeffannoo hin argatin maqaan “E fi G” irraa ka’u**

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kanakkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii mootolee gosaa heddu kan qaban ta'anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- Eegoogoo, Eessawwaa, Eljoo, Ershoo, Faraca,
- Farrajjee, Farzaana, Finxoo, Frraan, Gaadoo,
- Gaandnshoo, Gaatura, Gaagurtuu, Gadoon, Gadullaan,
- Gadullota, Gaalamtuu, Garaadee, Galachoo, Garisoo,
- Ganboo, Garoraa, Gassalla, Gibmoota, Giraamaa,
- Golantuura, Gollomanya, Goodoola, Goomora,
- Gotuugossa, Gurdaama, Gurraa Godagmannaa,

154) Gosoota Odeeaffannoo hin argatin alphabet ‘H’

qofa irraa ka’u

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kan akkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa heddu kan qaban ta’anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- ✓ Habeebee, Haburaa, Haballosa, Habare
- ✓ Habureni, Hachana, Hadaagaa, Haddaa,
- ✓ Halangoo, Haliibana, Harboo, Harwa, Hasana,
- ✓ Hurfeo, Hawwaree, Haximannaa Heerara,

- ✓ Heexamoosa, Heeydara, Hellaani, Hindooraba,
- ✓ Hismannaa, Hananqadosa, Hoboltoo, Hooranso

155) **Gosoota Odeeaffannoo isaanii hin argatin/ alphabet ‘I’ qofa**

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kanakkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta’anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan isin gaafanna.

- ✓ Ibsana, Iimara, Imaroo
- ✓ Isleeymana, Itayyaa

156) **Gosoota odeeaffannoo isaanii hin argatin alphabet ‘j fi k’**

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kanakkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti

argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan isin gaafanna.

- Jaju, Juranaa, Kachoraa, Kajawani, Kancheen,
- Kabiiroo, Karrayyuu, Kanshituu, Karaleeni, Kararn, Kojii, Konee,
- Korbeeyyii, Kubbaayyee, Kube, Kullisha

157) **Gosoota odeeffannoo isaanii hin argatin alphabet 'L, M, N' ka'u**

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate. kan akkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argaman hayyootaa fi mootolee gosaa heddu qaban ta'anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan isiniin jenna.

- Laxamannaa, Leemmosa, Kormiinee, Krmneni,
- Laajjemannaa, Leemmuni, Liimmoo, Maanalnuura,
- Maankula, Maaydoo, Maazaza, Macana, Machamannaa,
- Makkoo, Malaman, Maleekkoo, Manaankaba,

- Maroo, Masara, Masaranjee, Massarjeni, Mazara,
- Meettaa, Moccitu, Moddollee, Mooriba, Mora,
- Mazara, Niitee, Niyyaara, Noonnoo, Nugee,

158) Gosoota odeeffannoo hin argatin maqaan ‘O’

‘Q’fi ‘R’ ka’u

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf yeroo dheeraa na gaafate.

kan akkuma gosoota Arsii biroo godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta’anii ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii isin gaafachuu barbaada.

- Obaayanna, Oborraa, Oglolchoo,
- Odomannaa, Qabani, Qabooni,
- Qafituni, Qalboo, Qeraan, Qirbinyee,
- Qooddoo, Qoorabdoo, Raasoo, woxee

159) Gosoota Odeeffannoo isaanii hin argatin qabee ‘S’ irraa ka’an

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf waan na rakkise. kan akkuma gosoota Arsii biro godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta’anii kan ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii gaafachaa isinii ibsuu barbaada.

- Saamoo, Saanbituu, Sabbentu, Sabitoo,
- Sabunani, Singiga, Suraarani, Soobbaa, Shafdaala
- Sikkisaa, Sarbaayyee, Sebeeni, Shaakko,
- Sarbooni, Shaalimanaa, Shaamdee, Shaamida,
- Shakmara, Shanaka, Shankoora, Shankorani,
- Shatura, Shatuu, Shawwadee, Sheebbaa

160) Gosoota Odeeffannoo isaanii hin argatin qabee ‘T’ & ‘U’ ka’an

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii

irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf waan na rakkise. kan akkuma gosoota Arsii biro godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii kan ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii gaafachaa isinii ibsuu barbaada.

- Tuntunaa, Tuuquu,
- Unganyee, Urii, Usulna,
- Ursuqaa, Ulullee,

161) Gosoota maqaan Odeeffannoo isaanii hin argatin/qabee ‘w’

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf waan na rakkise. kan akkuma gosoota Arsii biro godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii kan ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii gaafachaa isinii ibsuu barbaada.

- Waata, Wayabosoo,
- Waaqalola, Waariyoo, Wolaanshoo, Wondoo,
- Wooragoo, Worshammanna,

162) **Gosoota Odeeffannoo isaanii hin argatin/qabee ‘x’ & ‘y’ ‘z’**

Gosoota kanniin akka gosa Oromoo Arsii tokkotti haa beeku malee aanaalee godinoota Arsii arfan keessa jiraachuu isaanii irraa kan hafe namoota gosaa beekkamoo isaan jalatti bulaa turan maqaan adda baasee barreessuf waan na rakkise. kanakkuma gosoota Arsii biro godinaalee Arsii arfan keessatti argamanii hayyootaa fi mootolee gosaa adda addaa heddu qaban ta'anii kan ammaaf maqaa isaanii argachuu hin dandeenne. Kanaafuu, jiraattota gosaa irraa akka nu hoffolchitan hoffoltii gaafachaa isinii ibsuu barbaada.

- Xapheenaa, Xeerar,
- Xooqaya, Yaabetaa, Yaayyaa, Zaranxalla

BOQONNAA SADII

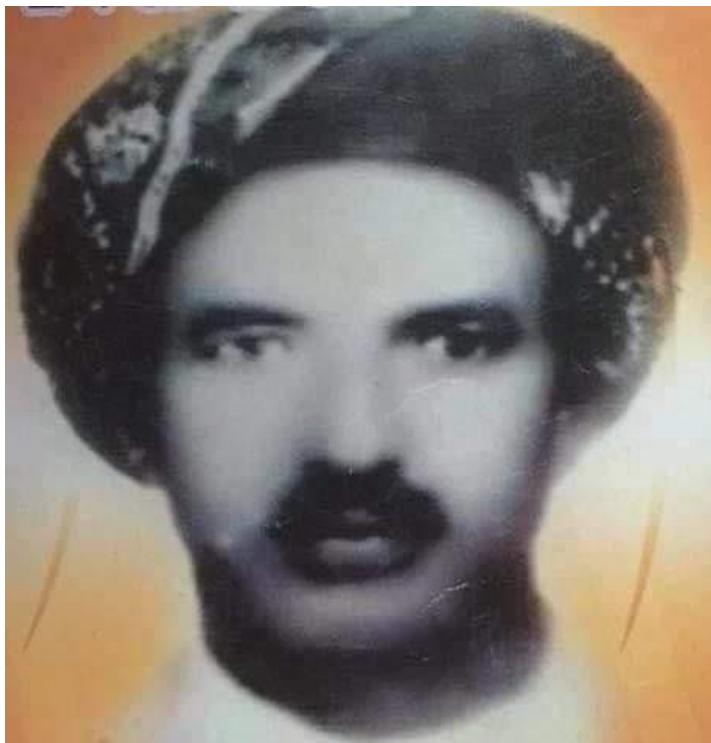
GAMEEYYII OROMOO ARSII

(The Arsi Oromo Icons)

Kitaaba kana keessatti waa'ee gosoota fi mootolee gosaa heddu kaasee jira. Kun akkuma jirutti ta'ee namoonni muraasni gosoota isaanii irra darbanii guutuu Oromoo fi Oromiyaa keessatti faajji Oromoo fi Arsii kan ta'an heddutu jiru. Isaan keessaa muraasa isaanii maqaa fi maalin akka isaan fakkeenna ta'an gabaabsee kaasuu barbaada.

3.1. H/ Aadam Saaddoo

H/Aadam Saaddoo nama guddaa fakkeenyaa faajji qabsoo ilmaan Oromoo kan worraa Daararaa; J. Huseen Bunee fi Waaqoo Guutuu fa'a wajjiinis bara dheeraa qabsoo keessa turuun dararaan heddu nama irra gahee dha. Nama waraqaa ergaa siyaasa qabu deebisee nyaachun "wonti garaa nu baate garatti nu deebitee, gara feetan nu geessaa" jechuudhaan akkaataa ilmaan Oromoo iccitii itti eegan barsiisan;

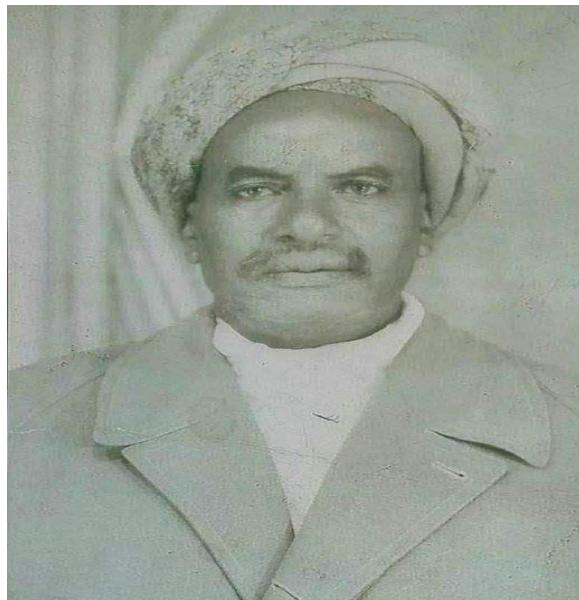
H/Aadam Saaddoo

3.2. H/Huseen Xaahiroo

Isaan kun dhalatanii kan guddatan kutaa Baalee, koonyaa Gannaalee ganda Bariisaa yommuu ta'u, Haadha manaa kudhan fuudhanii ijoollee torbaatamaa ol irraa kan argatan. Nama bara jirenya isaanitti akka kutaa maqaan asii olitti dhayameetti hayyuu beekkamaa fi rogeessa dubbiin jalaa hin buune

jedhamuun odeeefamuu dha. H/Huseen nama waan tokko dubbatee osoo irra hin deebi'in, osoo hin dagatin fi osoo hin dogoggarin sa'atii lamaa oliif dubbachuu danda'u, kan dubbiin isaa mi'ooftee daangaa hin qabne.

H/Huseen akkuma armaan olitti ibse Abbaa isaanii Xaahiroo Yaayyaa woliin nama gosa ofii fi gosa naannoolee bulchaa turee fi akkasumas M/M/Naa'ibaallee hoogganuu fi hawaasa naannoo jirenya isaa keessaatti yoo rakkoon uumamellee nama furmaata ijibaataa kennuun nama beekkamuu dha.

H/Huseen Taahiroo

3.3. Abbaa Duulaa H/Huseen Xaahiroo

Kan diina akka Kormaa booratu, jannata Rabbi isaanif haaa kenu; nama gaafa Waakkanna geessanii hamma harki isaa muramu haadan hidhanii homaa amanuu dide;

3.4. Abbaa Xiqqoo H/Huseen

qabsa'aa mirga dhala namaa kan haga Oromoon bilisoomutti malee manatti hin galu jedhee biyyaa bayeefi nama yoo lolu akka kormaatti diina booratu. Namni kun hanga biyya somaalees mirga saba isaati falmachuuf duulee, Meesha waraanaa qarqaarsaan achii argateen yoo lolu axxiyyaa ija malee hin dhoofne jedhame beekkama.

3.5. Amaan Bulloo Duubee

qabsaa'a mirga dhala namaa fa'a asi keessatti osoo maqaa hin kaasin lufuun hin danda'amu.

3.6. Nadhii Gammadaa

Nadhii Gammadaa goota ija barbadaa nama bilisummaa fi walabummaa oromootii fi oromiyatiif jecha haga hardhaa bakki inni bu'e dhabamnaan iyyafatamaa jiru. Namni kun bara qaaman ummataa fi dhaaba isaa kan jaallatu dhaaba adda bilisummaa oromoo jidduu jiruu yaadaan, qaamaan, beekkumsaan, horii fi

hanga lubbuu isaallee itti woreegee nama gumaacha qaalii bakka bu’amuu hin dandeennee kaffalaa turee dha.

Yeroo dhuma kanatti tajaajilli inni akka qabsaawa Oromoo tokkotti kennaa ture dubbii himaa dhaabaa irraa hanga hayyuu duree adda bilisummaa Oromoottis nama gatii kaffalaa turee dha.

Akkasumas birmadumma ykn walabummaa oromiyaa kaayyoo godhachuudhaan, bilisummaa mirga ilmaan oromootiif otoo qabsaawu du’aa jiruun isaa wollaalamuun achi buuteen isaa akka miila Bakar Waaree ta’e hanga hardhaallee achiin hafe.

Nadhii Gammadaa

3.7. H/Abbaa Jifaar Xaahiroo

H/Abbaa Jifaar Xaahiroo dhalataa kutaa Baalee, Koonyaa Gannaalee aanaa Dodolaa ganda Bariisaa yommuu ta'u nama beekaa, ulfaataa, naamusaa fi barnootaa aadaa, barnootaa amantaa, akkasumas leenjii saayinsii bulchiinsaa mootummaa yeroo saniillee fudhatee qabuu fi beekkumsa worra isaa guddaa fi horaa kana irraa argateen hawaasa isaa tajaajilaan kan turee dha.

Kanaafuu, beekkumsaa fi hayyumaa kanatti gargaaramuudhaan Abbaan Jifaar itti gaafatamaa ykn Abbaa Murtii M/M/Naa'ibaa

Koonyyaa Gannaalee ta'ee hawaasa musliimaa tajaajilaa tureera. Kanaan alatti jaarsummaa dhaan dubbatee ummata araarsuu bira darbee jaalala guddaa hawaasa irraa waan qabuuf yeroo rakkoon tokko gosa haa ta'uu gosaa fi gosa jidduttu uumamtellee jaarsolii biyyaa kan biroo waajjiin hirmaatee furmaata gidee sanii hiiku keessattis shoora ol-aanaa taphachuudhaan gumaacha guddaa akka godhaa turan firoottanii fi manguddoota naannoo irraa mirkanoeffachuun danda'ameera. Akkasumas ilma isaanii kan hangafaa Abdurhmaan A/Jifaar, abbaa qabeenyaa fi nama guddaa sirnyaamessaa fi nama dubbii baay'ee ummata naannoo biratti jaalala qaban turan. Kanaafuu, nama jabaa kana osoo maqaa hin dhayin bira lufuu hin barbaadu.

H/Abbaa Jifaar Xaahiroo

3.8. Juneeydii Saaddoo (Pr. M/N/Oromiyaa duraanii)

Obboo Juneeydii Saaddoo Cirrii dhalata Godina Arsii Bahaa, Aanaa Heexosaa gosa Arsii loodee jedhamu irraa yommuu ta'u, Nama preesidaantii ykn mootummaa naaannoo Oromiyaa ta'ee woggaa hedduuf tajaajilaa turee fi nama quuqama Oromummaa fi sabummaa guddaa qabaachuun beekkamu “kan Oromoone dhiphoo miti dhiphoos hin turre” jedhu.

Namni kun bara filannoo 1997, worri qindoomina, nafxanyoonni Finfinnee keessatti barii bu'aan filannoo sanii beekkamnaan

oromoonii fi waajjiraaleen Caffee Oromiyaa dha Finfinnee haa bahanii jennaan, lakki yaanniakkana jedhu dhufnaan jalqaba keeyyata 39 hojiitti kan hiiku Oromoo dha hin xaarina jedhee deebii deebise jedhama.

Juneeydii Saaddoo Cirrii

3.9. Ambaasaddar Diinaa Muftii

Hayyuu lugaa heddu beekuuu, dubbi himaa mootummaa bara hedduu fi dippiloomaati riqicha biyyaa teenyaafi biyya alaati.

Ambassador Diinaa Muftii

3.10. Amiin Jundii hayyuu siyaasaa

Namni kuni angawa ol aanaa oromoo Arsii biyya itiyoophiyaa jedhamtu tana keessatti iddo hojii/sektaroota mootummaa garagaraatti itti gaafatamummaa garagaraa fudhacuudha nama hojjataa turee dha.

Amiin Jundii

3.11. Duulaa Jinjimoo

Dhalataa Arsii lixaa, aanaa Dodolaa yommuu ta'u, duraan nama seera barate qaroo Oromoo kan yeroon booda abukaatummaa seeraa dhiisee qabsoof bosona seenee achumatti du'e.

3.12. Fiildi Maarshaalii Biraanuu Juullaa

Gooticha Arsii dhalataa godina Arsii lixaa aanaa Shaashamannee yoo ta'an, kan gosa Kanshee gocha malee jechi isaa hin dhagayamne, goota diina Lolee lolchiisu koodee fi kormee gaafa xiiqi. F/Maarshaaliin kun umurii hojji isaa kana keessaatti itti

gaafatamummaa iddo adda addaatti kan hojjatee fi hojjataa jiru yommuu ta'u gaafa hojji eegale irraa adaduma adadaan sadarkaan isaa ol guddataa adeemaara.

Ammas waaqni Oromoo fi waaqni isa bira haa dhaabatu jenna. Namni kun yeroo ammaa hoogganaa waliigalaa waraana Itiyoophiyaati kan yeroo dhiyoo kana dandeettiin hooggana isaa Jeneraalummaaa irraa gara Fiildi Maarshaalii hoogganaa woraanaa, sadarkaa Afrikaatti ol guddate nama jabaa dandeetti fi beekumsa guddaa qabu, jabaa fi qaruutee Arsii yeroo ammaa Abbaa woraana Itoophiyaa ta'uudhaan hojjataa jiruu dha.

Fiild Maarshaalii. Biraanuu Juullaa

3.13. Baqqalaa Dawaanoo

Baqqalaa Dawaanoo dhalataa aanaa Dodolaa ganda Dannabaa ta'ee akkuma umuriin isaa barnootaa fi gayeen baratee Barnoota sadarkaa 2ffaa llee xumuruun hanga sadarkaa University illee kan deeme yoo ta'u, University Finfinnee keessatti ji'oolojii baratee baratee barnoota sadarkaa ol aanaallee biyya Raashiya keessatti fudhachuun beekkama. Falmataa mirga dhala namaa, goota ija barbadaa, eennurrallee duubatti ka hin deebine "haga du'a lubbuu tiyyaa diinaf hin amanu" jedhe.

Naannoo bara kufaati dargiitti, namni kun gara biyyaa- Oromiyaa deebi'uudhaan qabsooo itti fufe. Gaafa kana Waraanni ABO Caasaa OPDO irraa erga qawwee ykn meeshaa irraa hiikan booda OPDO woraana humnaa olii fiduudhaan deebitee Dodolaan dhuunfatte. Inni gara gaaraa ol-baqate, achii as anaan wol argine. hojii dalagu dhiissee qabsoof bakka bu'e dhabame.

Kan haala akkanaa Kanaan dhabame ykn woreegama hamma lubbuu kanfalee isa qofa osoo hin taane akaakayyuun isaa Heebanoo Waaqoo kan diinni Xaliyaanii ajjeese; Abbaan isaa, Dawaanoo Heebanoo bara mootummaa dargii diinaa jibbaansa Oromoo qabuun kan du'e yoo ta'u innuu mataan isaa hanga har'aa achi-buuteen isaa dhabamee, miila bakar waaree ta'e.

Walumaagalaan Akaakayyuu, Abbaa fi ilmaan tarree maqaa Oromooti jecha itti woreegamuu hamma lubbuudhaan tanaa buutee dhabamuutti halaakaman.

Baqqalaa Dawaanoo

3.14. Dr. Sibiloo Kennoo Nuuree

Dr. Sibiloo Kennoo aanaa Nansaboo, Godina Baalee ganda Tulluu Leencaa keessatti Abbaa isaa Obboo Kennoo Nuuree Hinikkaa fi haadha isaa Qexii Cawwicha Burkii irraa bara 1970

dhalate. Haati isaa Qexiin gosaan Gimshita yoo taatu kan ijoollummaan irraa guddise Kurnyii Maammaati.

Dr. Sibiiloon barnoota sadarkaa 1ffaa irraa hanga giddugaleessaatti kan barate aanaa worqaa yommuu ta'u, sadarkaa 2ffaa kan barate ammoo aanaa Dodolaa magaalaa Dodolaatti ture. Barnoota sadarkaa ol aanaa ilaalchisee immoo University Finfinnee yeroo san college of social science jedhamutti yommuu ta'u, barnoonni yoo san inni barate Political science and international relation jedhama. Dabrees barnoota digrii 2ffaa (MA) isaa kan ittiin qaaccesse damee barnoota digrii duraa ittiin barate, kunis international relation kan jedhamu ture.

Barnoota MA osoo hin baratiniin dura, Gambeellaa Manajimenti Instiituyuuti seene hojii mootummaa osoo dalagaaru, MA ammo achirraa dhufuudhaan kiiloo 6 seenee barate. Maastarii eebbifamee woggaa 2 booda carraa iskolarshiippii argachuudhaan barnoota PHD barachuudhaaf gara biyya alaa Switzerland deeme. Barnoota kana barataa turee woggaa 4ffaa irra yoo gahu qorannoo fi qu'annoo (research) isaa dalaguudhaaf gara biyya gale osoo achi hin deebi'in asumatti dhibamee umurii woggaa 32 tti addunyaa kanarraa bara 2002 boqate.

3.15. Dr. Eeliyaas A/Duulaa Maammaa

Namni kun dhaloонни isaa Kutaa Baalee koonyaa Gannaalee keessaa aanaa Dodolaa ganda Bariisaati. Akka awraajja ykn koonyaa Dodolaatti nama duraan baratee barnoota sadarkaa ol aanaatis, University seene. Nama baay'ee gaaarii, bareeda akka gaaritti namaanillee wolii galuu fi amala gaarii qabuudha. Nama guddinna nama gammaduu fi namaallee sirriitti yaadu, gaafa biyya jirullee ijoollee lammii isaa barsiisuun qara turee ammas hawaasa isaatii fi ijolee hawaasaa tan sabaa qaraa jiruu dha.

Dr. Eeliyaas A/Duulaa Maammaa

3.16. Dr. Qaasim A/Nashaa Huseen

Qabsaaya dhala namaa. Nama qabsoo osoo addaan hin kutin ejjannoodhaan hanga hardhaa itti fufe. Namni kun wareegama abbaan isaa, A/Nashaa H/Huseen bara sirna dargii keessa ajjeefamuun kaffale san haloo bahuuf qabsootti seene hanga hardhaallee qabsootti jiru.

Ergasii boodallee, sababa '***master plan***' qabsoo peerroon Oromoo mootummaa Abbaa irree irratti gootee fonqolchiteen

gara biyyaa deebi'ee mootummaa jijiirama woliin kan hojjataa jiru ta'uun isa ani beekkama.

Dr. Kaasim A/Nashaa

3.17. Turii Tuulaa fi ilma isaanii H/Waaqoo Turii

H/Turii Tuulaa nama beekkama Abbaa gosa Goofingiraa ykn gosti tun ittiin beekkamtu. Achumarraa ka'uudhaan “Goofingira Turii Tuulaa” jedhamee beekkama. Sababani akkana jedhamuu danda'eef dur isaan nama jabaa gosaa kanaatii fi akka Jaarsoo Bu'ii worra Sheedamaa bulchaa koonyaa kofalee fi Qoree waan

turaniif maqaa guddaa argatan. Dabalataanis namni kun nama bara isaa san keessatti akkuma aadaa Arsiitti dureessa kiilallee harka heddu lixuun beekkamu ture. Akkuma isaanii kana ilmi isaaniillee Waaqoo Turii, nama beekkama gosa kanaatii, hayyuu adda duree gosaa fi jaalatamaalle ture.

Turii Tuulaaa

H/Waaqoo Turii

3.18. Dr. Hasan Huseen

Dr. Hasan dhalataa koonyaa Arbaa guuguu magaalaa collee yoo ta'u, qabsoo oromoo hunda keessatti 'ABO' irraa jalqabee dhimma haajaa alaa biiroo adda bilisummaa oromoo ta'uunillee tajaajilaa ture. Akkasumas miseensa gumii sabaas ture. Gaafa

jijiirramni kufaati woyyaanee booda dhufe, miseensa gumii dhaaba ABO waan tureef, itti gaafatamaa haajaa alaa ABO ture.

Ammas yeroo sadaffaa tiif, paartii ODF keessatti, nama hundeessa jalqabaa tii fi dabalataanis itti gaafatamaa haajaa alaa dhaaba kanaa ture. Jijiirama mootummaa ammaa kana sababeeffachuudhaan gara biyyaa erga deebi'ee dhaabbata miti mootummaa (NGO) keessa akka dalagaa jiran ni beekkama.

Dr. Hasan Huseen

3.19. A/Nashaa H/Huseen

Namni kun dhalatee kan guddate koonyaa Gannaalee aanaa Dodolaa ganda bariisaa yommu ta'uu, abbaa Dr. Kaasim A/Nashaati. Namni kun nama jabaa barnoota Amantaa musliimaa barate ta'eeti nama umurii ijoollummaatiin qabsoo oromootitti seene achumaan mootummaa dargii keessaa harka hin kennadhu jedhee achumaan woreegame.

Abbaa Nashaa H/Huseen

3.20. Guutamaa Hawaas

Qabsaawa oromoo guddaa fi kabajamaadha. Guutamaa Hawaas (1945-1994) qabsaawaa mirga Oromoo fi hoogganaa Waraana Bilisummaa Oromoo ture. Guutamaan waraana qabsoo bilisummaaf jecha ABO fi ADWUI ykn mootummaa Woyyaanee gidduutti geggeeffamerratti waan diinan marfameef, ofumaan of ajeeese.

Seenaa-Duubaa

Guutamaa Hawaas magaan dhalootasaa Jamaal Roobaleeti. Guutamaan bara 1945 keessa abbaasaa Roobalee Daadhii fi haadhasaa Gaashoo Tofooraa Oromiyaa kibba-bahaa Arsii keessatti, aanaa Gololchaa, ganda Haaroo jedhamutti dhalate. Umuriin isaa barnootaaf akka ga'eenis mana barnootaa Gololchaa seenuun kutaa 1ffaa hanga 4ffaa kan barate yoo ta'u, kutaa 5ffaa hanga 12ffaatti ammoo gara Finfinnee dhaquun mana barumsaa Addis Katamaa jedhamutti baratee xumure.

Akk barnootasaa xumureenis waaijira Boordii Bunaa jedhamu keessaan hojii jalgabe. Waajjira kanas damee Finfinnee fi Diillaatti aragmu keessatti yeroo muraasaaf ramadamee hojjate. Wajjirra kana keessatti bulchaa aanota garaa garaa, keessattuu

bara 1975-1977tti naannoo Arba Guuguutti ramadamuun bulchaa aanaa Gololchaa ta'ee hojjateera.

Itti aansee bara 1978-1979tti konyaa Arbaa Guuguutti itti gaafatamaa dhimma ummataa ta'ee hojjate. Haa ta'uuyuu malee mootummaan Dargii sochii qabsoo bilisummaa Oromoo waliin hidhatan qaba jechuun ba'uu fi galuusaa waan hordofuu jalqabeef, waajira kana gad lakkisuun gara hojii isaa jalgabaatti deebi'ee hojjechuu jalgabe.

Qabsoosaa

Guutamaan yeroo naannoo kana keessa hojii mootummaa kana hojjataa turetti miseensa ABO waan tureef, achuma keessa hojii ABO lafa jalaan hojjataa ture. Kunis, maadhee dhaabaa lafa jalan ijaaruu fi miseensonni dhaabaa karaa sanin gaaratti bahan dabarsuu irratti hojjataa ture. Hojii qabsoo inni lafa jalaan hojjataa fi hojjachiisaa ture waan diinaan jalaa saaxilameef, Guutamaan gara bosonaa seenuu fi guutummaan hojii qabsoorratti hirmaachuun dirqama itti ta'e. Akka kanaan bara 1979 keessa naannoma Arbaa-guuguu, Gololcha kanatti bosona seene.

Qabsoon hidhannoo yoosuma sanuu naannoo sanatti eegalamee waan jiruuf, Guutamaan Waraana Bilisummaa Oromoo kan

naannoo sanatti ramadamee jirutti makame. Guutamaan yeroo sanaa kaasee hanga gaafa wareegameetti itti gaafatama dhaabaa kan gara garaarra ture. Kunis bara 1979-1984tti miseensa koree Godina Kibba-Bahaa ture. Yeroo sanatti G/K/Bahaa kan jedhamu: Arsii Diida'aa, Baalee fi kutaa Harargee keessaa ammoo aanaa Daaroo-Labuu kan of keessaa qabu ture. Yeroo kana koree keessatti itti gaafatamni isaa dhimma hojii hawaasummaa ture.

Bara 1983 hogganoota ABO kan wareegaman bakka buusuuf, jila miseensota ABO godinoota bahaarraa yaamamuun kutaa Harargee Laga Raammis bakka raaree Aadam Boruu jedhamutti taa'erratti miseensa koree maatii fi jaallan isaa irraa koree jiddu galeessa ta'ee filamee ture.

Bara 1984 keessa walga'ii koree gidduu-galeessaa 2ffaa kutaa Harargee, Aanaa Daaroo Labuu, bakka Sakattee Billiqaa jedhamutti taa'erratti gaafa waajirri siyaasaa ABO jalgabaaf ijaaramu miseensa Waajiira Siyaasaa ta'ee filame. Achumaan hoogganaa Damee Hawaasummaa ABO ta'uun ramadame.

Bara 1989 yeroo Korri ABO 2ffaan kutaa Harargee, naanoo Laga Gobelleetti godhamuuf qophiirra jirutti, miseensa Koree Qindeessituu Kora Sabaa ABO ta'ee qindeessummaa diinagdee

koree kanaa fudhachuun ramadamee hojjate. Korarratti ammoo, yeroo lammaaffaaf miseensa Koree Jidduu fi Waajjira Siyaasaa ta'ee filame. Achumaan **Mataa Damee Diinagdee ABO** ta'uun ramadame.

Bara 1991, yeroo mootummaa ce'umsaa keessa ABOn seene, hirmaata hojji kan hoogganni dhaabaa yeroo san hojji mootummaa fi dhaabaa walitti qindeeffatuuf godhaterratti miseensa mana marii fi itti-gaafatamaa Zoonii Kibbaa ta'ee ramadame.

Bara 1992 yeroo mootummaa Ce'umsaa keessaa ABOn ba'etti itti gaafatama kanaan dirree qabsoo Zoonii K/Bahaa: - kutaa Baalee, naannoo Gadabii fi Dalloo Bunaatti deebi'ee marroo lammaffaaf gaara seene. Yeroo sanatti waraanni Wayyaanee fi Shaabiyyaa humna isaani walitti qindeeffachuuun waraana Aadda Bilisummaa Oromoo dhabamsiisuuf lolaa guddaa yeroo itti banan ture.

Ebla 12 bara 1994ttis kutaadhuma kana aanaa Dalloo Manna, naannoo Laga Dayyuu, bishaan Haxiballaa jedhamurratti Waraanni Wayyaanee fi Shaabiyyaa kun lola guddaa WBO irratti bananiin, lola hadhawaa guyyaa sadii fl geggeeffamerratti akka gootaatti lolee lolchiisaa erga tureen booda Ebla 14 naannoo Barraaq bakka Dhukkee jedhamutti woreegame. Diinaan

marfamee harka diinatti hin kenu jechuun boombii ofitti dhoosanii jaalleewan isaa afur yeroo san isa woliin turan hunduu dhumatani.

Guutamaa Hawaas qabsoof bosona kan seene naannodhuma itti dhalate waan ta'eef bara 1979-85tti sababaa fi maqaa isaatin maatii inni irraa dhalate dabalate ummanni Oromoo kan naannoo sanii fi hiriyyoonnisaa osoo hin hafin Dargiin ajjeefamanii lafarraa duguugamaa turan.

Obboleessasa Muhaammad Roobalee bara 1980 keessa magalaa Abboomsa keessatti ajjeefame, akkasuma Obboleecttiisaa Lukku Roobalee Bara 1982 ji'a Ramadaanaa keessa bakka Dande jedhamutti bakka looniin godaantetti ganama manaa qabanii kaampi waraanaa Haroo Kambeelaa jedhamutti guyyaa guutuu qaamaa fi qalbi dararaa erga oolanii booda naannoo manaatti deebisuun rasaasaan tumanii bira deeman.

Namoonni ga'eeyyiin, maanguddoонни dhiiraa fi dubartii, dargaggoонни fi shamaran bakka tokko walitti qabamanii rasaasaan ajjeefamaan, mana keessatti ibiddaan gubamanii fi bakkoota gara garaatti ajjeefaman awwaalallee dhabuun bineessaa fi allaatiin nyaate naannoo nama 500 oliiti. Guutamaa

Hawaas intala Biiftuu jedhamtu kan qabu yoo ta'u yeroo ammaa Biiftun biyya Awustireeliya jiraatti.

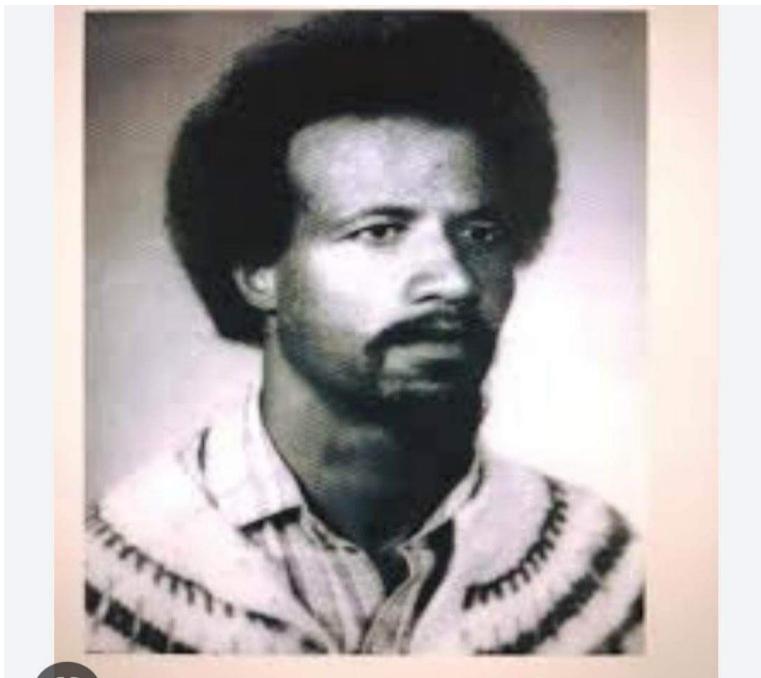
Guutamaa Hawaas

3.21. Yooseef Baatii

Abbaa isaa Ayyalaa Baatii fi haadha isaa suusee jedhamtu irraa dhalatee akkuma umuriin isaa barnootaaf gayeen barataa kan ture yoo ta'u, idddoon dhaloota isaa Kutaa Baalee keessa naannoo Koonya Gannaalee, aanaa Dodolaa Ganda Dannabaa keessa ture.

Maqaa qabsoo warra mootummaa jibbuu kan “ka’ a tankaarfadha” jedhu keessatti qooda guddaa nama qabuuf, sababaa Kanaan mana hidhaa dargii keessatti nama Oromoof jedhee wagga sagal umrii ijoollummaatin hidhaa turee, achillee baanan haga Oromoont bilisoomutti yoomuu harka hin kennadhu jedhee otoo falmatu diinni liqimse.

Eegasii booda, mana hidhaati bayee baqachuudhaan keeniyaaa Naayiroobii seene. Yegguu san namoonni inni hiree biyya alaa wajjiin argate gara Ameerikaa yoo deeman, inni ammo lakki ani hanga biyyi tiyya bilisoomtutti ala hin deemu jedhee, biyya isaa Oromiyaatti galee qabsoo osoo itti fufaa osoo jiru mootummaan dargii kufee mootummaan woyyaanee dhufe. Tilmaamaan Bara 1993 keessaan akka lakkofsa faranjiittiti shiftoonni Woyyaanee qabdee gara isiin deebifte hanga hardhaalle achi buuteen isaa dhabame.

Yooseef Baatii

3.22. Ibraahim Burqaa

Ibraahim Burqaalle abbaa isaa obbo Burqaa Fatansaa fi haadha isaa yeroof maqaan argachuu hin dandeenne irraa kan dhalate yommuu ta'u, namni kun nama qooda bulchiinsa heddu keessatti hirmaate ture. Jalqaba kan inni irraa eegalee bulchiinsa woldaa qotee bultoota Bariisaa ta'ee itti fufuun bulchaa koonyaa Gannaalee yeroo saniis ta'ee ture.

Itti aansuudhaanis daran akkuma guddataa deemuun bulchaa W/Q/Bultootaa kutaa Baalee ta'uudhaan nama bakkaa fi qooda guddaa qabuudha. Baruma bulchiinsa mootummaa dargii kana keessatti hojjachaa tureetti, carraaa barnoota biyya alaas argatee gara biyya Raashiyyaa deemuudhaan leenjii erga fudhatee booda Itoophiyaatti deebi'uudhaan hawaasa isaatiif tajaajila guddaa kennuudhaan bu'aa buusaa turuun ni yaadatama.

Ani barreessaan kitaaba kanaa Irboo Woliyyii tii fi namni ani seenaa isaa barreesse kun, Irboo Burqaa wajjiin leenjii waraana Dabra Birhaanitti fudhanneerra. Nama cimaa qayyabannoo ol aanaa qabu ta'uu irraa kan ka'e, achittis hooggana leenjii waraana ta'uudhaan tajaajila ture.

Erga leenjii xumurree booda lolaaf gara biyya Ertiraa deemtan jennaan, Kaayyoon guddaan leenjii jedhanii as nu fidaniif duraan jechuun, camp waraana D/Birhaan deemneef kana waan hin taaneef, bannee gara biyyaa galle. Ani Dodolumatti gale jireenyaa kiyya yommuu itti fufu, isaa fi namoonni hiriyoota nuuf ta'an gara boosonaatti qajeelanii mootummaa dargiitiin lolaa turan. Inni osoo qabsoo irra jiruu akka tasaa loltoota mootummaa dargii harka seene.

Achumaan gaafa tokko akka tasaa ajjeesuudhaaf konkolaattuu dargii tan maqaan ishii Jiippi jedhamtu irra kaayanii yoo deemaniin arge. Ani yegguu sanii waan na biraan lufaniif, gadi-dhiisaaran jedhee gammade. Haa ta'uu malee, deebisanii gara magaala xiqqitti heerarootitti yoo lixaniin arge.

Namni jalqaba akka isa ajjeesuuf deemaniin arge: -

- a) Nama maqaan isaa Shubbisee Ceruu fi
- b) Ana Irboo Woliyyitii natti himne.

Saniin booda shubbisee Ceruu natti dhufee, boolla qotan argee dhufee hardha Ibraahimiin ajjeesuuf deemaranii jedhee na gaafate. Hatantamaan fiignee firdi-shangoo Awuraajja Dodolaa biiroo jedhamu bira dhaquudhaan achi keessaa namoota garaa isaanii amannu kan maqaan isaanii armaan gaditti ibsame kana gadi waamuudhaan gurbaa akka ajjeessuuf ta'an itti himne.

Maqaan jara tanaa: -

- 1) H/Tiraa Qeebaloo
- 2) Sheek kadiir Roobaa
- 3) Sh/Aliyyii Caakkisoo fa'aa dha.

Jarri kunillee akka malee rifatanii waan jedhaniif osoo hin turin hantantamaan wajjiin gara biiroo bulchiinsa koonyaa gannaalee

ka teessoon isaa magaalaa dodolaa ture nama maqaan isaa Irboo Diidoo jedhamu bira dhaqne itti himne.

Kanaan booda innillee gara nyaatteedhaan maal godhuu teettan ree jedhee wajjiin Alii Muunsaa bira deemne. Irboo Diidoo kun, bulchaan yeroo sanii “**Alii gurbaa tokkicha nuti ummataan gara biyya galchaa jirru ajjeesisuuf ergitee?**” jennaan-

Alii Muunsaa garuu, “lakki ani waan akkanaa kana quba hin qabu” jedhee gara Koloneel Tawoldee bilbilee gaafate. Tawoldeenis akkuma Alii Muunsaa, “lakki anillee waan kana quba hin qabu” jechuudhaan waakkate.

Ergasii Aliin makiinaa ofii kennuudhaan Koloneel Tawoldee ergeeti “deemi gurbaa kana akka hin ajjeefne fuudhii deebi’i” jedheen. Aliin dabalataanis shahalaqaa Abdiisatti bilbilee gurbaa san akka hin ajjeefne waan gaafadhusu jira jedheen. Laftillee guyyaadha waan taateef, ajjeesuudhaaf mijawaa miti.

Achi deemi fincaayi jette osoo jarri bira teettu, makiinaan Alii ta Koloneel Tawoldeen yaabbate bira geetee fuutee deebiteen. Achiin booda woldaan qonnaan bultoota koonyaa Gannaalee Alii dhaan koottu jedhanii biiroo ofiitti waamanii, ... “gurbaa gadi-haadhiiftuuf si waamne gurbaa gadi-nuu dhiisi” jedhaniin.

“Gurbaan kun nama barate waan ta’eef waa gaafadhee gadi isinii dhiisa obsaan na eega” jedheen Aliin.

H/Tiraa Qeebaloo ammallee waan gadi hin dhiisan jedhee shakkeef haala muddamsutiin “**wonti isiniin jennu**” jedhee Alii Muunsaatti iyayee akkana jechuudhaan... “**gurbaa kana amma amma hiika**” jedheen. Achiin booda Aliin Muussaa H/Tiraan “**min Maalatiinoo?**” jedhee jennaan, barreessaan yeroo sanii, Haajoo Kaduu “**wonti isaan jechuu barbaadan ‘ahun ahun fituu’ maalataachoo noo**” jedhee Aliidhaaf afaan Amaaraatiin hooke jedhama. Sanaan booda Alii Muussaa kabajjadhaan “**Haajiyyoo, ... boru gadi-isinii hiikna obsaan nu eega!**” jedhee borumtaa san gadi-dhiise.

Guddaan kuun Rabbumaa garuu mussababaan gaaf san Irboon bineensa hamaa bara sanii jalaa bay’ee lubbuun isaa har’aa geetteef jara maqaan isaanii armaan olitti tuqamee fi ana barreessaa kitaaba kanaa, Irboo Woliyyiiti. Yommuu jenne dhugaa rabbii fi innillee yeroon haga fedhellee haa turuu seenaa irraa beekuu dha. Hundaafuu galanni kan Rabbiiti kan numaraa uumee buddeena nuuf uume nu hin dhabsiisin.

Ibraahim Burqaa H/Hajji Qeebaloo Irboo Woliyyii (A.G)

3.23. Galatoo Xuufee

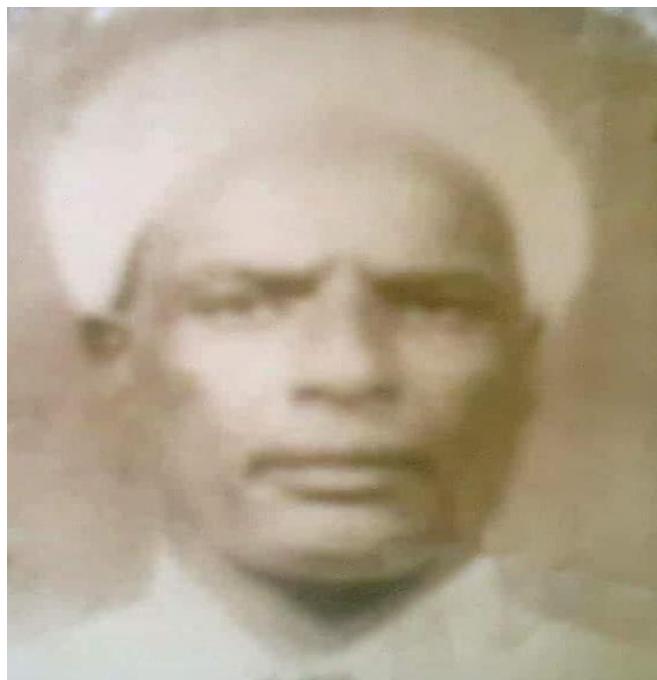
Namni kun dhalataa koonyaa Dodolaa ganda Allummaa shifaati. Qabsaawaa, Oromticha sabboonaa fi akka naannoo Dodolaatti hayyuu beekkamaa yommuu ta'uu, irra caalaa namootaa waldhabanii fi rakkoo hawaasa keessatti uumame kamuu furuudhaan adda duree dha.

Galatoo Xuufee

3.24. H/Abdullaahi Ganamoo

Qabsaawaa beekkama Oromoo umurii jirenya isaa guutuu osoo saba isaatii fi qabsaawu turee dhuma irraatti biyya Arabaa, Saa'udi keessatti balaa Konkolaataatiin lubbuun isaa darbite. Nama akkaan qabsaawaa ture yommuu ta'u, namoota akka A/Xiiqqoo H/Huseen, Waaqoo Guutuu, H/Qaasim H/Huseen fi qabsaawota Oromoo kkf wajjiin qabsoo Oromoo Arsii Baalee fi qabsoo Oromootaa yeroo adda addaatti gaggeeffamu keessatti hirmaataa turan.

H/Abdullaahi Ganamoo

3.25. H/Umar Qeebaloo: -

Dhalooni isaa ammo kutaa Baalee aanaa Adaabbaa yommuu ta'u, nama goota jabaa bara mootummaa H/Sillaasee jalqaba akkuma gootota kaawanii qawwee dhukaaseen qabsoo finiinsaa ture. karaa Finfinnee irraa Goobba fiduu cufuudhaan ummanni naannoo sanii haga woggaa murgaaye akka gibira hin kaffalle nama gochuun qabsaawa turee dha.

3.26. Nagawoo Windiisaa

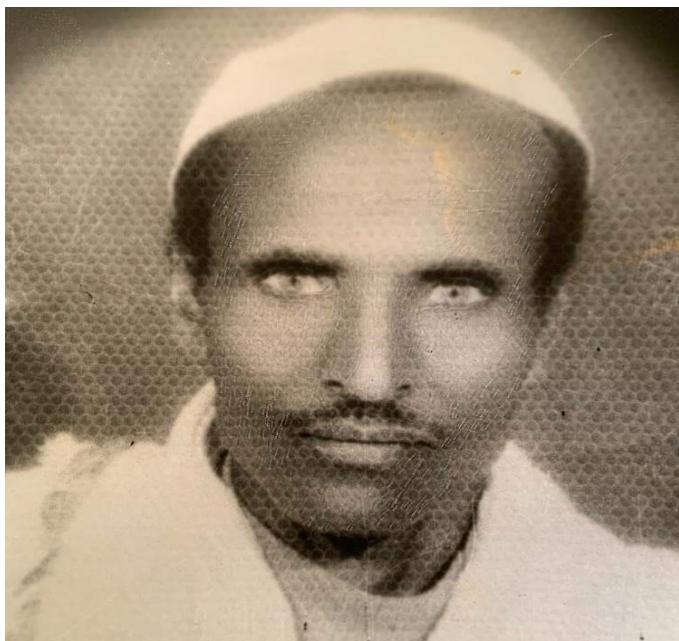
Obboo Nagawoo Wiindiisaa Mandooyyuu gosaan Doodaa Kutaa Baalee; koonyaa Dodolaa, ganda Bariisaa yommuu ta'u; nama naamusa, safuu fi aadaa guddaan guddatee akkasumas dhimmootaa hawaasummaa fi aadaa garagaraa qindeessuu fi akkasumas ofiillee keessatti hirmaachuun dhageetti, waliigaltee fi jaalala biyyaallee guddoo kan qaban turan.

Akkuma umriin isaanii dargaggummaa fi qeerrummaaf gaheen adamoo deemuun nama qeerransa ajjeesse, garuu bara ammaa kana qeerransa ajjeesun seeraan kan daangeffame ta'ullee. Sababni bineensonni boosonaa galii adda addaa biyyaa kara diinagdee turiizimiitiin waan galchaniif, mootummaas dabalatee hawaasnillee bineensota bosonaa hundaa ni kunuunsa.

Nama tapha aadaa garagaraa jaalatu fi saba oromooti jecha gaara seenee mootummaa abbaa irree dargii irratti dhukaasa banuudhaan qabsoo bilisummaa Oromoo keessattis adda dureen hirmaate. Fakkennaaf lola Soowraa, yeroo sirna dargii fi yeroo dhufaati wooyaaneellee qaaman, yaadan, horii fi maallaqaan fi tooftaan hirmaachuun dirqama Oromummaa bahee turee dha.

Dabalataanis lola yeroo soowraa koonyaa Gannaalee, aanaa Dodolaa iddo garagaraatti lolame, lolee lolchiisuun diina yeroo

sanii irraa qawwee torba booji'uun garee adda bilisa baasaa Oromoo Jeneraal Waaqoo Guutuutiin hoogganamuuf galii godheera.

Obbo Nagawoo Windiisaa

3.27. Iisaa Bashiir

Bara dargii keessa yeroo “Maret le Araashu” jedhan san qabsoo oromoo irratti qooda fudhate. Aanaa Dodolaa irraa, Dr. Eeliyaas Abbaa Duulaa wajjiin nama yeroo jalqabatiif Uunivarsiiti seenee, daandii Xiyyaara Itoophiyaa fi Afrikaa keessa nama dalagaa ture.

Namni kun nama sabboonummaa fi namooma guddaa qabu ta'uu irraa kan ka'e, gaafa an baqadhee ala jiru nama akkaan na qarqaaraa turee fi gaaafa an Ameerika seenellee nama akka gaaritti na simatee dha. Haga ammaallee nama haalaa amalli isaa qilleensa dhufu wajjiin hin jijiiramnee nama bareedaa fi amal-qabeessaa dha. Akkasumatillee manguddoo Oromoo biyya alaa /ykn Diyaaspoora ta'uudhaan: -

- Hawaasummaa ijaaruu
- Ummanni Oromoo fi Dhaabbileen Oromoo adda addaa ijaaramanii fi akka wolqarqaaran gochuudhaan nama adda durummaa dhaan maqaan isaa dhayamuu dha.

Isaa Bashuur

3.28. H/Huseen suraa

kibba Oromiyaa, bulchiinsa godina Baalee, koonyaa Waabee duraanii amma immoo aanaa gindhiiri kan jedhamu, naannawa laga dhaare bakka suraa gaara Gadiid jedhamu kessatti warra beekkamaa sh/ muhaammad sh/Aliyyii suraa fi haadha isaa addee Zamzam Kabiir Bushraa irraa bara 1915 ilmi beekkamaanii fi jabaan kun dhalate. Gurbaan kun ilma gurri isaa gaarreen laga dhaaree marsan qofa keessatti akka qilleensa bubbifamee hafu hin

ture. Ilma fuulduratti addunyaa keessa labee saba isaa maqaa waamsisuuf jiraatu ta'ee ture (*Sa'id Muhaammad*, 2015).

Gandi **Suraa Gaara Gadiid** ilmaan kanaan dura horte caalaa ilma yoomuu maqaa isii waamsiseedha. saba guutuu boonsisu kaayoo qabeessa-uumaan gaachana uffisee uume argatte. Mucaan kunis bakka itti dhalateen moggaafamee ‘Huseen’ jedhame.

Namni kun akka ilmaan naannoo sanii kan biroo hireen isa eeggatte ulee qabatanii loon tiksuu osoo hin taane, hiree waan biraa danboobdutu- hiree birootu gamaa “koottu koottu?” jedhee itti lallabe. Daa’imummaan barnoota amantii Islaamaa ka Qur’aanaa jalqabee akka gariitti baratee achumaan waa’ee hacuuccaa saba isaatis hubachuudhaan ilkee itti buqqifate. Waggoota gababduu keessatti boqonnaalee quraanaa soddomanuu laga dhaaree keessatti haffaze.

Bara 1923, umrii ganna saddeetitiin akkoo isaa (haadha abbaa isaa) bira ta’ee barnoota itti aanu barataa jiruu gara dirree Sh/Huseenitti ergame. Akaakayyuun isaa, Sh/ Aliyyii Suraa jedhamu dirree sh/Huseen keessatti nama akkaan beekkama ture. Wanti kana ibsu fakkeenyaaaf, masgiidni dur bara jirenya isaa ijaarsise Masgiida Sh/Aliyyii suraa jedhamuun beekkama.

Huseen osoma dirree jiru hawwiin beekkumsa dabalataa onnee isa keessatti uumamte. Sheekkota achiitirraa adaduma beekkumsa qadhaabatuun, fedhiin beekumsa dabalatiinsa daran itti eda'amaa deemte. Sanuma keessa haalli qe'ee dhaloota irraa isa fageessuuf jiraatu argame. Kunis imala guyyaa afurii dirree sh/Huseen irraa miilaan isa deemsise. Huseen imala irra deebiin hin jiraanne eegaluu isaati. Barnootaa fi saahiba/hiriyyaa isaa ka durii barbaacha daangaa Baalee qaxxamuree kutaa Hararghee dhaqe. Akkuma tasaatti biyyaa baye. Imalti inni akka laayyootti jalqabe akka fe'umaatti dhedheerataa ka diriirtu tahuu hin hubanne.

Achi gahee yaaddoo jalala hiriyyaa isaa san bayullee, dheebuu beekkumsa dhudha'uuf onnee keessaa isa dhikkisa turtetu qe'ee irraa fageessee biyyaa isa baase. Adada kitaaba tokko baratee fixeen kitaaba biroo baratuuf dheebotaa ture. Akkasuma fedhii fi dheebuu qabu kanasakkuma barbaadetti baratee hawwiis baha ture jedhama.

Achii bakka duraan jiru, ganda soolee jedhamu irraalle deemsaa guyyaa afur miilaan deemsisu imaluun magaala Harar dhaqe. Akkaata kanaan moggoon lamaan-Huseen Suraa fi Huseen sh/Jaarsoo fa'a fuula isaanii gara imala hegeree, dudda isaanii

gara biyya dhaloota akkuma deebisanitti wolhordofaa raaree qaxxaamuran.

Laggeen heddu bu'anii ce'anii, tarba bayanii, gaarreen walitti akka shiboo hidhaman qaar'anii biyyarraa fagaatan. “*Imala imala dhaltu*” ta jedhamtu-tu san. Gaafa imalli isaanii Harar gahuuf guyyaan hafeef tokko qofa tahuu beekan karatti waan sheeka cimaa woyi dhagayaan turan. kanaanis, sheekni kun cimaa ta'us hojii barnoota qur'aana kana barsiisuuf yoo xiqqaate ji'a tokkoof akka boqqonnaa isa barbaachisu itti himee. Isaanis duraan achuma turanii eeguuf wolii murtaayanii turan.

Haa ta'uu malee, galgala keessa gaaf tokko Huseenonni lamaa waliin haasawaniiakkana waliin jedhan: “*Sa erga Magaala Harar gahuuf guyyaan tokko qofa nuuf hafee maaf uf duuba deebine?*” jedhanii wolgaafatan. Deebisakkana jedhanii wolii deebisan jedhama: “*Wanni uf duuba nu deebise, waan iimaanni/Obsi keenna darree (lafaa) taheefi.*” Dubbii obsajabaa gaafattu tana booda kutannoodhaan gara magaala Harariitti imallee bara 1931tti magaalitti seenne.

Achi booda Huseeniin lamaan magaala Harar keessa ganda Hammarreessaatii ka'anii madarasaa magaalaa Harar kan keessatti baratuuf deeman san iyyaafatanii woyta bira gayan,

barsiisa isaan barbaacha dhufan, Sheek Alii Suufii (Mufti Alii Zabiidaa) akka hiree ta'ee balbala mana Madrasaa cufee deemuuf isaa jiruu dhaqqabatan.

Barsiisaan kunis akka isa barbaaduuf imala fagoo irraa dhufan itti himnaan, kabajaan simatee, teessoo keenneef maaliif akka itti hajaman fuula ifaa fi gammachuutiin gaafate. Barnootaaf jecha karaa hangana dheeratu kana qaxxaamuranii dhufuu isaanii titti himnaan daranuu gammadee fudhatamuu isaanii achumatti osoo gadi hin bahin mirkaneesseef. Yoma san barnoota eegalchiise. Muranno fi dheebuu isaan barnootaaf qabantu garaa isa nyaate. Nama murateef balbalti bananaan hin dhabantu. Ulfinni jirenyaa magaalaa fedhii Huseeniin lamaan beekkumsa qadhaabatuuf qaban doomsuu hin dandeenye.

Akkaataa jirenyaa dargaggeessicha gaafasii, Huseen Suraa jedhamu ka seenaa isaa akkaata kitaaba sa'id Muhaammad Aliitiin barreeffameetti irraa dubbataa jiru irraa hubanneen geejjiiba dadhabsiisaa kana akka armaan gadiitti ibsee ture.

“Magaala Hrrar geenyee guyyaa sadii booda soomanni eegalee, nuti nyaata guyyatti siya lama qofa nyaanna, sanuu kan nyaannu ‘Hoteela’ abbaan qabeenyummaa isaa nama yamanii ta’e. Baatii takkaan booda obbooleessi kiyya Huseen

Jaarsoo nama nafaqaa isa fudhatu argate. Ani immoo Jaartii mana nyaata daabboo fi buddeena itti gurguran qabdu takka bira taa'ee, ji'atti nyaata kiyyaaf qarshii tokkoo fi sumunii tokko qofa baasaa ture. Anilleen erga baatilee haga takcaa ufumarratti irkadhee barataa jiraachaa turee maayyii nama dukkaana daldalaa qabu kan Haaji Abdullaah saalih jedhaman tokko argadhee saa'aa ganamaa fi galgalaa mana isaaniiti nyaachuu jalqabe.

Achuma biraan ijoollee isaanii lamaan (Abdulmaalik fi Baashaa) akka ganama ganama barsiisuuf nagaafatanii jennaan anis hayyamee qarqaare, ergasiit nyaata kiyya nyaachuu danda'ee hawwiibiyyaa baheefammo yaaddoo tokko malee itti fufuu danda'e"

Hayyoota ogummaa adda addaa qaban bebbeekkamoo biyya Masrii (Egypt) fi biyya keessaa wolitti dhufantu sirnaan achitti isa barsiisaa ture. Barnoota amantii irratti dabalamee barnootni ammayyaa kan akka saayinsii, seenaa, ji'oogiraafii, herreegaa fi ispoortiillee guutumatti isaaf kennamaa ture. Ammas hawwiin Huseen beekumsa dabalatuuf qabu kanumatti hin dhaabanne. Gara barsiisota kanneen lammii **Masrii** ta'an isa barsiisa jiraniitiin tattaaffii ol aanaa godhee, hiree barmoota biyya alaa,

“iskoolarshiippi” argate. Yuunivaristii addunyaa keessatti beekkamuu fi kan biyya Masrii magaala kaayiroo jiru- **Azhar** maqaan isaa jedhamuun fudhatamee osoo deemuuf qophaaya jiru, banamiinsi lola addunyaa ka lammataa (second world war) karaa itti cufee imala san irraa isa hanbise.

Haa ta’uu malee, gufuun uumamte sun hiree balbala yuunivaristii Azhar seensa isa hanqiftus, abdii inni ala bayee baratuuf qabu onnee isaa keessatti hin doomsine. Hiren gara biyya alaa deemee baratu haga aanjawuufitti hojii daldala irratti bobba’ee magaalaa Haramaayaa keessatti suuqii banate. Achumatti bulti horatee abbaa ilmaan afurii ta’e. Maqaan ilmaan isaatis (Abdulsalaam, Muktaar, Aahmad, Abdulrahmaan) jedhama.

Haramaayaa keessaa erga woggaa muraasa turee booda Baddannoo gaara Muldhataatti godaane. Achiraallee Carcar magaalaa Baddeessaatti galee osoo dalagatu sochii bara 1940-moota naannawa san ture keessaa harka qabaatuun isaa gurra basaastotaa seennaan achirraallee gara biyya dhaloota isaa Baaletti baqate.

Sunis tahuuf dhabnaan yeroo gabaabaaf diida’ a keessa qubatee gara maayyiirratti Finfinnee dhaqee uggunmaa uffata hodhiinsaa tii fi daldala suuqii jireenna taasifatee qubate. Ogummaa tanaan

akka malee beekkamuun namoota biraas jaalala guddaa argate. Keessattuu uffata angawoota waraanaa tii fi kan boolisaa hodhaa ture. Qabeenyas horatee angawoota waraanaatii fi boolisoota olaanoo fi bebbeekamoo biyyaa wajjiinis akka gaaritti wal barate.

Huseen qabeenna qofa hin horanne. Umurii fi bilchina sabboonummaatiinis cimaa deeme. Miiddhaan gara siyaasaatii fi amantiitiin lammiiwan oromoo irra geessifamu guyyaa guyyaan hammaata deemuun onnee isaa keessatti yaada worraaqaa uume. Qalbin isaallee guutummatti siyaasaan hawwatamaa dhufte.

Sababa Kanaan mangudoota kutaalee garagaraa hedduu wajjiin wal barate. Fakkeenyaaaf sheekkota bebbeekamoo fi kabajjamoo mooticha bara sanii birattillee ulfinnaa fi dhageetti ol aanaa qaban kanneen akka **Muftii Siraaj Raayyaa** tii fi **Sheek Aliyyii Dullattii** (nama dhalootaan wolloo) fa'a wajjiin wol baruun isaa akka namoota biyya kanaatiin hariroo uumatu hiree baneef.

Mootii biyya Affaar-**Sulxaan Alii Mira** ka boodarratti qabsoo gitaa bittaa keessatti wol gargaaruuf carraan argamu wajjiinis Finfinnematti wal baratan. Baale keessattis hojii “qiyaasa lafaa” jedhamu kan mootummaa haga tokko dalaguun akka qabsaawotaa Baaleetiin walbaratu hiree kenneef.

Huseen nama ummataaf yaaddawu warraaqaa waan ta'eef namoota qabsoof isa barbaachisan adamee baratuu hojii taasifate. Lammiiwwan Oromoo kanneen osoma mootummaa dalaganuu keessa keessatti sabaaf dhukkubsatanii dammaqqii siyaasa oromummaa babaldhisuu barbaadan kan akka **Jeneraal Taaddasaa Birruutii fi Irreessa Dhibbaa Maammoo Mazammir** fa'a wajjiinis walbaratee hariiroo cimaa tol fate.

Namoota kutaalee oromiyaa keessaar paarlaamaaf filamanii dhufanis tokko tokko barbaadee wal barate. Fakkeennaaf mana marii keessatti bakka bu'oota kutaa Baalee kanneen jabinna sabboonummaa qaban Awwal Muhaammadii fi Kadiir Abdurroo fa'a wajjiin haaxoo qabsoo hegereetii fi daandii saaqxuuf tol fate. Karaa jara kanaatiin miseensota paarlaamaa hayla-sillaasee keessa jiran kanneen kutaalee oromooti filamanii dhufan mara wajjiin walbarate.

Namoota alatti baratanii dhufan kanneen cunqursaa hordoftoota amantii Islaamaa irra gayaa jiru hubatanii sochii falmii mirgaa gochuu barbaadan kan dhalootaan kutaalee Arsii fi Wolloo irraa ta'anii barnoota biyya Masriitti baratanii fi namoota biroo kan biyyaa fi quuqaman wajjiin qunnamtii tolfatani namoota yaada

kana fakkaatu qaban dbalatanii dhaaba tokkummaa Musliimota Itiyoophiyaa Finfinnee keessatti ijaaran.

Bara msliimummaan aangawoota mootummaa biratti tuffatamu san keessatti, dhaaba maqaa islaamummaa qabu dhaabuun yakkatti laalama ture. Kanaaf, mootummaan Hayla-sillaasee dallanee dhaaba san diigee roga jaarmiyaa hiyyeeyyi gargaaruuf dhaabameetti akka ijaaratan ajaje. Sanumaaf dirqamanii maqaa jijiiratanii ‘Dhaaba Gargaarsa Islaama’ (ye Islaam Baggoo Dirijiit-Islamic charity) moggaafatan. Bara sanii fi achii asillee musliimonnii akka lammii biyyaatti osoo hin ta’in, akka ummata biyya alaa irraa godaanee yeromaaf Itiyoophiyaa keessa qubataa jiruutti laalaman.

Haala kanarraa, bara 1948 lammiiwan Hararii mirga amantii falmatuuf magaalaa Harar keessatti sochiin gaggeessan mootummaa Hayla-sillaasee tiin barbadeeffame, Huseen Suraatiif hubannaajabaa kenne. Huseen sochii isaa haala aanjalu maraan itti fufe. Adaduma dammaqiinsa warraaqsa dabalatuun sabboonummaan isaallee cimaa deeme.

Haala addunyaan keessa jirtus sabaa-himaalee adda addaa tiirraa hubannoo guddaa argataa dhufe. Raadiyoo biyya alaa ka akka BBC afaan Arabaatiin halkanii guyyaaa hordofaa ture.

Sochiiwwan wolabummaaf geggeeffamanii ilaalcha duraa kennee faana bu'a. Huseen Finfinnee keessatti nama kabajamaafi ol aanaa madda odeeffanno ta'e. Sochiiwwan ummatoota impaayeraa keessa ka inni akka fakkeennaatti mooyxannoo isaanii irraa beekkomsa qadhaabate hangi tokko:

- ✓ Sochii bara 1948 Musliimonni (lammiiwwan Hararii) geggeessan.
- ✓ Sochiiwwan baroota 1950 mootaa fi 1960 moota keessa ummanni oromoo Baalee, Harargee fi Wolloo geggeessaa turan, Huseeniif mana barmoota tayan.
- ✓ Bara 1950 moota keessa sochii sabboonummaa ka lammiiwwan somaalee biyya walabaa uumatuuf geggeessan (sochii kulub) jedhamu irraa Huseen ammas barmootaa fi hubannaak akkaan jabaa argate.
- ✓ Lammiiwwan oromoo kanneen gurmuu waraanaatii fi tuuta boolisaa keessa jiran oromummaan walbarbaadanii cunqurfamaa fi lafarraa buqqifamuun ummata oromoo garaa isaan gubee gaafa wal mar'atuu jalqaban, Huseen fagoo irra dhaabatee hin laalle. Itti dhiyaatee kaayoo isaanii gaafate. Humna waraanaa tii fi boolisaa keessattis Cunqurfamaa hidda sanyiitiin lammiiwwan oromoo irra

ture ija qaroon hordofee hubate. Kanaaf, bara 1962 akkuma isaan walgurmeessanii waldayaa Gargaarsa Maccaa fi Tuulamaa ijaaratanitti mamii tokko malee itti dabalamee miseensa warraaqaa taye.

- ✓ Sheekkotaa fi Hayyoota biyya woloo kanneen raayyaa fi Azaboo wajjiin hariiroo tol fate irraa beekumsa dammaqqii daangaa hin qabne qadhaabate. Seena lola oromoo naannawa sanii hayyoota kanarraa tolchee barate. Sanyii fi amantii sababa taasifatee ummata oromoo dhabamsiisuuf duula mootiwwan habashaa wol duraa duubaan geggeessan irraalle dareema/bilchinna qaamaa fi qalbii sabboonummaa horate.

Huseen bara ijoollummaa irraa kaasee argaa dhageetti waggoota dheeraa keessatti odeeffataa sammuutti kuufate akkuma umuriin bilchaata deemuun xiinxallee gingilchuu jalqabe. “Adaa haala san mara hacuuccaa harqoota gabrummaatu fidee...?” jedhee uif gaafate. Yaadan of duuba deebi’ee waan dabre tokko tokkoon dhundhume.

Gochaalee akka hamaatti onnee isaa madeessanii sammuu isaa keessatti jibbaa sirna gabroofataa habashaa naqan lakkaawanii fixuun rakkisaadha. Manguddoon Baalee bebbeekamoon

kanneen akka H/Yisaaq Daadhii Tarree faati akka jedhanitti Huseen Suraa hayyuu oromoo guddaa bara isaa malee dhalate.

Kana jechuun fageenyi ilaalcha isaa kan ummata baraa saniiti ol tahuu, yaada siyaasaa bal'aa qabaachuu fi ummataa akka malee quuqamee yaaduu isaa fa'a akeekuuf akkasumas rakkinaa fi seenaa oromoollee akka gaaritti akka beeku himan. Namoonni isaa beekan akka raga bayanitti, Huseen Suraan nama nagayaa, gaarii fi arjaa onneen isaa **rahmataan**/hiree guutamteedha. Bakka dhaqe marattuu dafee wahiloota horata. Namoota Sabaa fi sablammoota biraa wajjiinillee haala itti jiraatu beeka...Malaan dubbata, toofaan tankaanfata.

Haala jirenyaa keessatti nama rakkoo namatti himatee namas rakkisu osoo hin taane rakkoo ofii ofumaa woldhaanachuudhaan furata. Gaafa waa itti jabaatanillee daangaa malee obsa. Namni kun yoo seeqatullee fuula isaarraa ifaa gammachuutu hanga'a. Hamtuu hin dubbatu; itti haasawan nama hin hifatu; xiqqaa fi guddalle hin tuffatu. Yoo taa'uu, yoo dhaabatuu fi yoo deemullee gaachana qaba. Nama dheeraa, diriiraa fi magaala bareedaa ture.

Huseen somaaliyaa irraa baanaan, tumsa dippilolmaasi alarraa hawatuuf lammiiwwan oromoo kanneen ala jiran qabsoo kaadhimuu irraatti hamilee guutuun bobba'uu malee, qabsoon

inni itti abboomee tankanfachiisu of duuba deeebitee kan isa nyaattu itti hin fakkaane ture.

Jaallan inni walitti fidee ijjares yaada biraa burqisiisanii “na fonqolchan” jedheellee hin birdhanne. Siyaasaan garuu abbaa isa dhuunfatee itti waarisiihatu hin qabu. Akkuma jaalalaa gara bubbeen itti bubbise reeqqifti. Abbaa fi ilma woldhabsiifti, koodeewwan wolnyaachifti, Abbaa warraa fi haadha warraa gargar baafti. Haaluma kana fakkaatutu qabsaawota oromoo Huseen wajjiin bara 1970 moota keessa Yamanitti qabsoo gurmaawan mudate. Garaagarummaa siyaasaa kan isaan jiddutti uumametu diigamiinsa dhale.

Achirraa kaayoon ganama wajjiin jalqaban osoo waaree hin gayin addaan facaate. Kumas ta’ee garuu, gatiin jaallan bara sanii tii fi kanneen achii asii illee Huseen suraa tii qaban guddaa dha. Sabbootonnii fi qabsaawonni isa wajjiin turanii fi akkasumattis manguddoonnii fi hayyoonni isa beekan akkaataa itti isa laalan gaafatamanii deebiin kennan akka armaan gadiitti qindeeffamuu Sa’id Muhaammad raga baheera.

Akka koloneel Alamuu Qixxeessa isa ibsutti, kaayoo walda Maccaa fi Tuulamaa sadeen fudhachuu irratti Huseen iin akka malee woliigalla ture. Kaayoon kunis: -

- a) Wallaala hambisuuf, ijoolle oromooti m/barumsaa ijhaaruu.
- b) Oromoo irraa dhibee ittisuuf mana yaalaa/hospitaala ijhaaruu.
- c) Beelaa fi duubatti hafiinsa oromoorraa hambisuuf walda wolgargaarsa ijhaaruu kan jedhu ture.

Dhaaba kana hundee isaa gadi- dhaabuuf nama durumarraa itti hirmaatee, kaayoo dhaaba kanattis amanee miseensomee, achirraa ka'uudhaan ummata Baalee fi kan kutaa Arsiitis ijaaree nama nutti dabale ture. Namni kun Oromoon kiristaanaas ta'ee kan Islaamaa tokkummaa Oromummaatiin akka miseensummaa dhaaba kanaa fudhatuu fi yaadni isaa biyya hundumaa gahee riqichaa ta'uudhaan oromoota akka wolitti hidhu kan godhee Huseen Suraa ture.

Oromoon wallaalaan dubatti hafe malee rakkoo namummaa hin qabu jedha Huseen Suraa. Gara boodaa Huseen waan hojjate hundaa barreessee gaafa H/Aadam Saaddootiin nutti erge hoogganaa keenya kan Walda Maccaa fi Tuulamaa humni poolisaa marsee jira. H/Aadam Saaddoo akkuma Finfinnee gaheen bilbila mana J/Taaddasa kan Huseen itti kenne irratti bilbillaan poolisichi bilbila jalaa kaasuu “Taaddasaan anaa

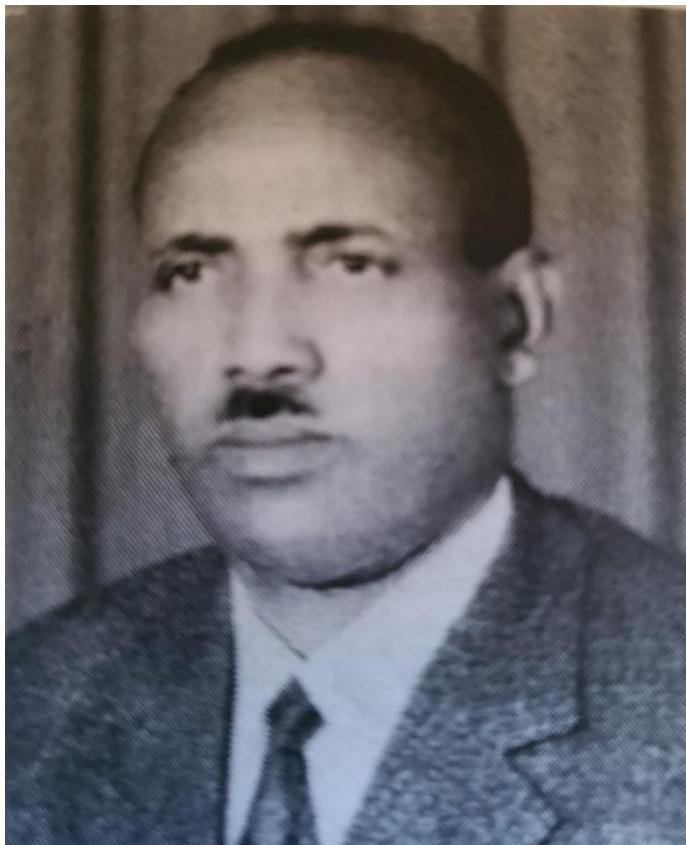
koottu” jedheenii karatti eegee waraqaa ykn Xalayaa qabsaawota Baalee san woliin isa qabe. H/Aaadam Saaddoo akka qabame beekee jennaan waraqaa san akka biddeenatti alanshee nyaatee liqimse.

Gaafa nu Finfinneetti qabamnu isa haga Baaleetitti hordofanille inni achumaan miliqee gara biyya alaatti bahe. Warra, ijoollee fi daldala isaa dhiisee achumaan gara alaa kute. Yegguu san Keeniya, Naayiroobii waan qubatee fi nutis gaaf tokko bira dhaqnaan gammachuu guddaan nu simatee akka gaaritti nu keessumeessee haga ammaatti qabsoo oromoo akka hin dhiifneef keessattuu kaayoo walda maccaa fi tuulamaa akka harka qanbu nutti hime.

Kana maleellee H/Huseen Suraa nama oromoof jecha biyya hin dhaqin hinqabne, fkn biyya sooriyaa, biyya kooweeti, Yamanii, Iraaqii, Masrii fi kkf keessa deemuudhaan fedhii qarqaarsa qabsoo oromoo utubuuf qabuu irraa walii galte dippiloomaasiib biyyoota kanneen hunda wajjiin ijaaratuuuf baay’ee xaarees dhama’as ture.

Akka manguddoonnii fi hiriyooni isaa garagaraa jedhanitti, dhuguma Huseen Suraa nama waa in sodaanne, gamna, onnataa, nama biyya isaa jaalatuu fi yoomuu ofitti abdatu ta’uu namoota

isa beekan maratu ragaa baha. H/Huseen Suraa keeniyaa keessa woggaa digdamii oliif jiraataa yogguu turetti wolumaan turre. **“Du’atu addaan nu baase malee gargar baaneetu hin beeknu”** jedha manguddoон Hasan ma’aruuf.

H/Huseen Suraa

3.29. Jeneraal Huseen Bunee Daraaraa

Namni guddaanii fi gameessi qabsoo gitaa ykn qabsoo hidhannoo maqaan isaa Jeneraal Huseen Bunee Daraaraa jedhamu kun Godina baalee keessatti bara 1922 dhalate. J/Huseen Bunee abbaa ijoollee afurii yoo ta'uu, obboleewwan dhiiraa sadii fi obboleewwan dubaraa afur qaba ture.

Jen. Huseen bara 1962 irraa eegalee qabsoo ummata Oromoo Baalee keessatti hirmaachuudhaan mootummaa nama nyaataa diinaa kan yeroo sanitti hacuuccaa fi cunqursaan ummata keenya hadoochaaru irratti lola bane. Haa ta'uu malee, seenaan isaa kun kophattuu kitaaba addaa waan isa barbaachisu. Kanaaf, ammaaf boqonnaa adda akka kennuuf na dirqeera.

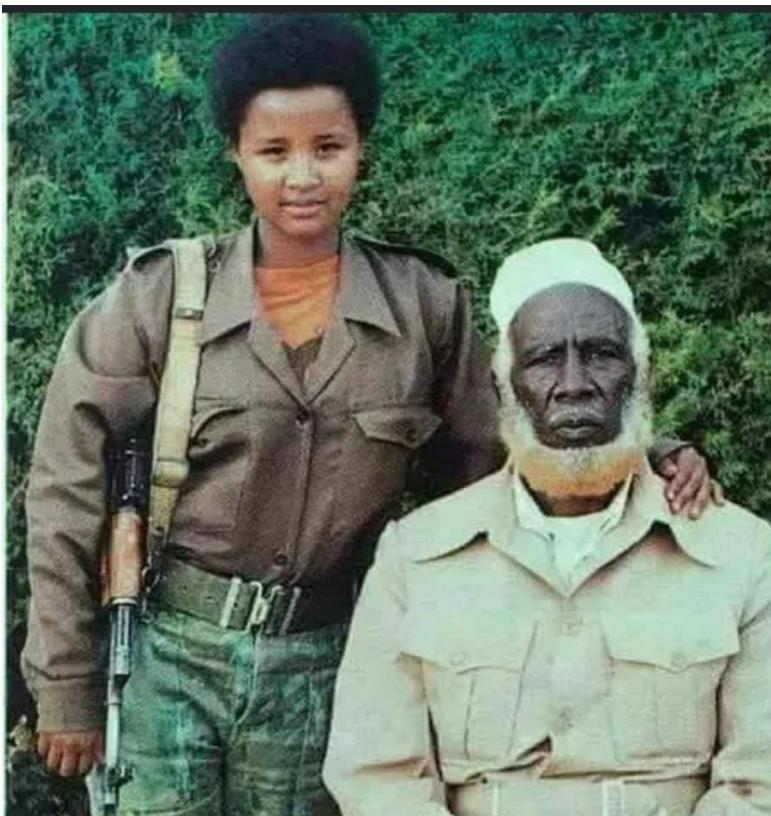

J. Huseen Bunee

3.32. Koloneel H/Aadam Jiloo

Kan biroo Koloneel H/Aadam Jiloo yommuu ta'uu ka isaan dhalatan kutaa Baalee, Koonyyaa Dallomannaa aanaa Bidiree; abbalammii goota beekkamaa J. Waaqoo guutuuti. Namni kun akkuma maqaan isaa ibsuu goota jabaa lolee lolchiisu; nama sababa qabsoo Oromooti jecha hidhamaallee akkasumas dararaa

cimaa keessa nama tureedha. cinaa dhaabbatu kun ammoo dargaggeessa qabsaawaa Oromoo kan yeroof maqaan isaa hin beekamne garuu akka eegdoo itti nama isaan tajaajilaa turee dha.

Koloneel H/Aadam Jiloo fi Eegdoo isaa

3.30. H/Qaasim H/Huseen

Hayyuu beekkamaa kutaa Baalee, koonyaa Gannaalee aanaa Dodolaa ganda Bariisaa jedhamu keessatti dhalate yommuu ta'u,

bakka bu'aa ummataa ta'ee hojjetaa turee fi arjaan nama gargaarun beekkamu. Qabsoo ummataa Oromootif jecha mootummaa Somaalee irraa Qawwee kadhatanii J. Waaqo Guutuu waliin qabsaayaa turan fa'atu Sheedama keessaa baye. Nama mirga namaatif falmatu, arjaan waan qabu maraa kennee deebi'ee kadhatu: -

- ✓ “Yaa rabbi naa kennii na kennisiisi”,
- ✓ “Rasaasni ta naa tumamte malee nan seentu” nama jedhu.
- ✓ nama bakka hundatti masjiida ijaarsisu.

H/Qaasim H/Huseen

3.31. H/Roobalee Turee

Nama ummata Arsii lolchiisaa ture fi **H/Aliyyii Tololaa** nama akka guutuu Arsiitiitti amaamaa maruun beekkamu.

3.32. Jawaar Muhaammad

Xiinxalaa Siyaasaa Addunyaa goota Oromoo Arsii biyya alaa taa'ee siyaasaa fi tarsiimoo qofaan miidiyaalee akka Facebuukaa fi Miidiyaa OMN fa'atti fayyadamuun warraqsi oromoo fi queerroon oromiyaa sadarkaa idil-addunyaatti akka beekkamu nama taasisee fi shoora ol aanaa taphate.

Kan ajandaan qabsoo isaatii fi ummata oromoo bar san kakaase ***“Master plan is a master killer” jedhuuf nama*** dhaadatee ittiin dhaadachiisaa ture. Jalqaba otoo qabsootti hin seenin dura TV idil-Addunyaa kan ta'e Aljaziira irratti nama ajaa'ibaa nama qabsoo queerrooakkana ***“I am Oromo first” jechuun eegale. Hiikni isaa.... “Ana kan dhalche Abbaa kiyya malee Itiyoophiyaa miti! ...; kanaaf dursa abbaa kiyyaan yaamamuu qaba”*** nama jedhe.

Kara birootiin, “an osoo itiyoophiyaa hin ta'in dura oromoo ta'uu qaba” ...oromummaan kiyya kabajamuu qaba; oromoo ta'uun kiyya kabajamee ulfinna argatu malee yoommillee Itoophiyaa ta'ee jiraachuu hin danda'u jedhee ijjannoo cimaadhaan nama

ciche. Abbaa keerroo fi motora jijiiramaa kan bara Wayyaanee qabsoo cimaa taasiseen keerroo hoogganuun mootummaa Adawaawii/Woyyaanee fonqolche taayitaa irraa buuse.

Achiin boodas gama dhaaba kamiittuu osoo hin makamin ummata faanaa kutannoodhaan cichee mootummaa amma aangoo irra jiru kan badhaadhinnaa kortoon ati gara aangoo tanaatti dhufteen ummata kana waan ta'eef, onnee qabsaawotaa fi ummataa dhageeffattee gaaffilee ykn rakkolee qabsoo kanaaf sababa ta'an hundaaf deebii dhugaa fi haqa irratti hundaaye ija suutaa fi tasgabbiitiin walduraa duubaan deebisu qabda namajedhaa ture. Akkasumas ummataan mootummaan kun ifaajee fi wareegama qaalii lubbuu ilmaan teessaniitiin dhufe waan ta'eef, akka diinaa san karaa itti cufuufi dhagaa itti guuruun jijiirama akka fidu godhuun hin ta'u jedhaas ture.

Akka inni jedhutti, Mootummichi barcumaa taayitaa kan yaabbateen maqaa oromootiin jedhees yaada dhiyeessa ture.

Jawaar Siraaj Muhaamad

3.33. Boonsamoo Mi'eessoo

Namni kun dhalatee kan guddate Godina Arsii Lixaa naannoo aanaa Shaashamannee yommuu ta'u, akkuma umuriin isaa barnootaaf gaheen barachuu dhaan hanga sadarkaa digrii fi hanga digrii 2ffaa “MA” nama barate ture.

Hayyuu guddaa akka Oromoo Arsitti aadaa, Looga, Duudha sirna Gadaa fi seenaa oromoo Arsii qorachuun beekkam.

Qorachuu qofa osoo hin taane nama bu'aa qorannoo isaatis galmaan gahee hawaasa ykn abbaa dhimmichaatiin gahuun kuusaa Seenaa oromoo Arsii ol-guddise. Hojji boonsa kana kan hojjataa ture B/A/T/Godina Arsii lixaa keessatti adda duree fi hoogganaa qormaata aadaa fi seenaa Oromoo Arsii kamiiyyuu ta'uudhaan akka ta'e seenaan namoota isatti dhiyaatan irraa odeeffanne ragaa baha.

Kun ammoo dhaloonti oromoo kan boruu akka irraa baratuu fi eennummaa ofii jabeessee qabatu, qorannoo fi qu'annoos irratti gaggeessuun dogongorrii fi hanqinaaleen gama Kanaan jiran yoo jiraatanis akka sirreessuuf shoora ol aanaa nama taphatee dha.

Boonsamoo Mi'eessoo (M.A)

3.34. Dr. Bakar Shaalee

Dr. Bakar Shaalee dhalatee kan guddate godina Baalee, aanaa Dodola yommuu ta'u akkuma umuriin isaa barnootaaf gaheen barnoota isaa sadarkaa 2ffaa achuma Dodolatti hanga kutaa 12 barachuu dhaan booda, gara barnoota dhaabbilee ol aanoollee lufuudhaan hamma digrii, Maastarsii fi PHD illee biyyaa alaatti iskolar shiippii argachuudhaan baratee fixeera.

Haala hojii isaatiin Gootaa fi nama quuqama wol- qixxummaa ilmaan namaatii fi dhugaaf qabsaawu ta'u isaa keessa beektota irraa eeruu argameen seenaan yommuu yaadatu; iddo hojii adda addaa aanaa Dodolaatti waajjiraalee garagaraa irraa eegalee, Bulchiinsa Godina Arsii Lixaa, Godina Baalee, Caffee Oromiyaa keessaa sadarkaa itti aanaa pirezedaantiitti fi amma immoo

Federaala keessa sadarkaa ministeeraatti kan hojjataa jiru ta'uun ni beekkama.

Dr. Bakar Shaalee

3.35. Jaarsoo Bu'ii Falamaa

Ilma Bu'ii Falamaa nama bara mootummaa H/Sillaasee koonyaa Ganaalee teessoo isaa magaalaa Dodolaa godhatee gara laafummaan hoogganaa ture. Namni kun ka yaabbanni isaa Gaangee qofaa, Hayyuu argaa dhageetti ka waan gara fuula duraas xiinxalluun beekkamu. yeroo baay'ee ummata ofii dursee ofii nama diina fuundura dhaabachuu jaalatu.

Ka gaafa tokko qabeenya fi maatii kiyya osoo hin jedhin amriin/ addunyaa kanarraa bara 1958 sababa namoota hinaaftuutiin boqate, keessaayyuu nafxanyoota akka ta'anitti shakkaman. Sababa namni nafxanyaa tokko du'een tooftaa ittiin ajjeesan baasanii gara dirree lolatti erganii. Yoo ummanni haa dhahamu yookaan ati duulu qabda jedhanii tooftaa itti ajjeesan baafatanii, Yoo nafxanyaan lafa fudhatuuf taatu lafa maaf gurgurta jedhee bakka lafa sanii horii kenna,

Jaarsoo Bu'ii Falamaa

3.36. Leencoo Baatii

Leencoo Baatii gootaa fi hayyuu beekkamaa Oromoo Arsii ta'ee, kan inni dhalatee guddate aanaa Dodolaa, ganda addaa maqaan isaa Dannabaa jedhamu keessatti yommuu ta'u, gara qabsoo oromootti kan makame baruma barataa high school ture san. Quuqamaa fi fedhii oromummaaf qabu irraa ka'uudhaan, nama qabsoo Oromootitti ijoollummaan abbaa isaa, obboo Ayyalaa Baatii waliin bara dheera erga qabsaa'aa turanii booda woliin

hanga biyya somaaliyaallee deemaniiru. Kaayyoон gara biyya Soomaalee deemanif qarqaarsa meeshaa waraanaaf ture.

Achi booda deebi'ee barnoota isaa itti fufuun baratee Uuniversiitiillee seeneera. Achuma biyya isaa Itoophiyaa keessatti silaa baratee xumuree kan eebbifamuu qabu osoo hin xumurin bara dargii keessa gara keeniyaa baqatee Naayiroobii seene. Achirraa gara alaa bahuudhaan booda biyya Ameerikaa keessa ta'ee qabsoo oromummaa itti fufe.

Namni kun nama saba isaa hin dagatiniifi achiin boodallee osoo qabsoo addaan hin kutin, dhaaba Jaarmiyaa hangafa qabsoo Oromoos kan ta'e Adda Bilisummaa Oromoo keessatti bara hedduuf dubbi himaa ta'uudhaan tajaajileera. Akkasumas kora hatantamaa ka ABO biyya somaalee keessattillee qooda fudhatee hojjachaa ykn tajaajilaa turuun isaa yaadannoo bara dhiyottti.

Itti aansuudhaanis, dhaaba siyaasa Oromoo, ODF (Oromoo democratic front) qindeessaafi hundeessaa akkasumas dubbi-himaas ta'uudhaan tajaajilaa tureera. Achii asillee bara qabsoo qeerro keessa namoota qabsoo fi warraaqsa ummata oromoofi Qeerroo utubuun bira dhaabatanii galma akka gahu godhan keessaa nama adda dureen ka'uu.

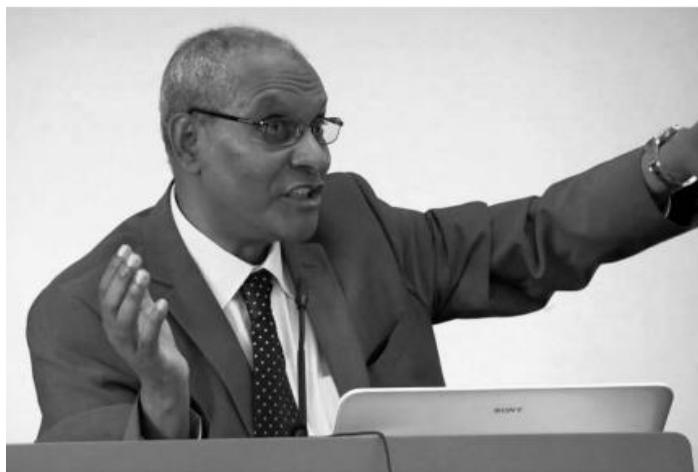
Hanga Mootummaan Woyyaanee Aangoo irraa kufee gara Tigrayitti deebi'e booda ammoo, Mootummaa badhaadhinnaa (prosperity government) keessatti jalqaba irratti dubbi himaa mootummaa kanaa, koree hojii raawwachiiftuu fi aangawoota ol aanoo keessaan tokko ta'uudhaan dalagaa kan turanii fi amma Ambaasaaddara Itiyoophiyaa ta'uudhaan alaatti hojjataa jira.

Leencoo Baatii

3.37. Pr. Abbaas Haajii

Dhalataa Kutaa Arsii duraanii, aanaa Heexosaa kuusaa seenaa guddicha (great historical archive) Ilmaan Arsii keessatti dhalate. mana kitaabaa lukaan deemu, nama jalqaba seenaa Arsii miidhaagsee barreesse. Hayyuu kitaabota baay'ee maqaa Oromootiin barreessaa ture.

Prof. Abbaas Haajii

3.38. Pro. Mahaammad Abbaa Jabal

Dhalatee kan guddate kutaa Baalee duraanii, koonyaa Gannaalee ganda Bariisa yommuu ta'u nama worra guddaa hayyummaa qabu irraa akka ta'e beekkamaadha. Hayyuu Oromoo kan biyya Ameerikaa Keessatti Sanaatarummaa yookaan bakka bu'aa state tokko ta'uudhaan /senator/ fi filannoo Dimokraasi keessatti

hirmaachuudhaan dorgomaa ture. Hayyuu saayinsii Diinagdeetii fi xiinxalaa siyaasa Diinagdee biyya addunyaa.

H/A/Jabal Xaahiroo

Shumburaa Waratoo

Nama qophaa isaa diina heddu kan akka soddaa H/Sillaasee Ras Dastaa faa ajjeesee, H/Sillaasee biratti dhiyeessanii du'a itti murteessinaan ol iyyannoo gaafate. Yeroo san Hayla sillaasen "anaa olitti eessa deemta?" jennaan; "ati gaafa Xaaliyaanin si ariite eessa deemte?" jedheen jedhama. Sana booda ni ajjeesan. Suuraa isaanii argachuu waan hin danda' aminiif nu hoffolchaa!

3.39. Ismaa'il Bakar Kaayoo

Ismaa'I dhalootaan kutaa Arsii, Koonyaa naannoo Arsii diida'a yommuu ta'u bara asiin dura mootummaa dargii keessa Arbaa mincii fi kofalee keessatti barsiisaa turee, achumaan gara Asallaa deebi'ee. Bara hojii kana keessatti nama cimaa dura bu'aa ykn Directorallee ta'uudhaan ilmaan Oromoo akka sirriitti barattee wollaalummaa irraa baatu nama godhaa ture. Kaayoon isaa wonti kana hojjatuuf sababni nama baratetu gaaffi mirgaa fi bilisummaa gaafata waan ta'eef.

Boodarra gara biyya keeniyaabaqatee deemuudhaan achumaan Ameerikaa galee. Achittis qabsoo hin dhiifne, nama jabaa waah in nuffine kan halkanii guyyaa dalaguu fi namallee dalagsiisuu dha. Ragaan kanaa namni kun baruma dhiyoo kaluu qabsoo queerroo keessa walda idil-addunyaa kan Sikkoo fi Mandoo (**sikko - Mandoo Global Association**) akka hundeffamuuf qoodni inni taphatee waan akka salphatti haasawamee dhumatu miti. Haala naamusaa fi dandeetti isaa hubachuudhaan miseensonni walda kanaa akka itti gaafatamaa waldicha ta'uuf kaadhimani, hoogganaa ta'uudhaan hanga hardhaallee tajaajilaa jira.

Ismaa'il Bakar

3.40. Umar Huseen

Hayyuu arsii hojii malee jechatti hin amanne. Kan bara qabsoo qeerroo fakkeenya ta'uudhaan hayyoota oromoo biraan kan Lammaa magarsaa Waaqoo mootummaa oromiyaa duraanii faa waliin ijaaramee Woyyaanee kokkee ishii qabuudhaan fonqolchee biyyaa baase.

Umar Huseen

3.41. Waabee Shubaloo

mootii Garjeeda kan diinni akka lafa Arsii hin shallagne dhooggee, ol iyyannoof Haylasillaasee biratti osoo deddeebi'u, karaa irratti qoricha nyaachisanii ajjeesan. Hoteelli yaadannoo isaatiin ijaarame kan maqaan isaa "***Wabe Shabalee Hotel***" jedhamu ragaa guddaa sababa kana muldhisu dha. Goota amantaa kiristinnaalle akkuma H/Aadam saaddoo fa'a malaan

jilaa miliquun irraa fudhachuu didee Oromummaa ganamaa tan ofitiin of ta'ee nama oromoof jecha woreegame.

3.42. Xaahiroo Yaayyaa Hasan

Namni kun Nama ilma isaanii beekkamaa fi Hayyuu irraa booda, daangaa hin qabne jechuun H/Huseen Xaahiroo kan bara jirenyaa isaa akka kutaa Baaleetti maqaan isaa baay'ee jajamu, Koonyaa guutuu waliin bulchaa turan. Lamaanuu nama Oromummaa, gosoomaa fi Amantii ofii hordofan warra addaan baasee beeku turan. “Ilmi tokko ka abbaa caalu, tokko kama abbaa dhaaluu” jetti Oromoon Arsii yoo mammaaktu.

Bara mootummaa H/Sillaasee argamaa addaa gara naannoo koonyaa Dodolaatti erge ture. Namni ergaan dhufe kunisakkana jedhe jedhama “...*Kennaan waan ofii jaalatanii ummata sanii geessi jedhee mootichi nu erge...*” jedhe jedhama. Kennaan sunis Amantii kiristaana ortodoxsi ta’uu isaati. Ergamaan nafxanyaa kun jalqaba Xaahiroo bira dhaqee nu irraa fuudhaa jedhee, ...gaafate.

Xahiroonisakkana jedheen jedhama..., tana biyya ammaaf nutu keessa jiraa akkasumas nu’uu amantaa mataa keenaa Islaamummaa jedhamu qabna, kanaaf gara biroo gara warra amantaa hin qabnee deemaa jedheen. nama diina dhooggee ofiin

gosa ofii hayyummaa fi bilchina addaatiin bulchaa ture. Hayyuu aadaa fi abbaa malaa cimaa dha.

Xaahiroo Yaayyaa Hasanii fi Soddaa isaanii

3.43. Birgaader Jen. Jamaal Shaalee

Goota hidhannoo Oromoo Arsii irraa biqilee namoota biyya tana keessatti akka ijaatti ilaalamen hanga sadarkaa Jeneraalummaa dha gahe, dhalataa godina Baalee aanaa Dodolaati.

B/J. Jamaal Shaalee

3.44. Ahmad Huseen

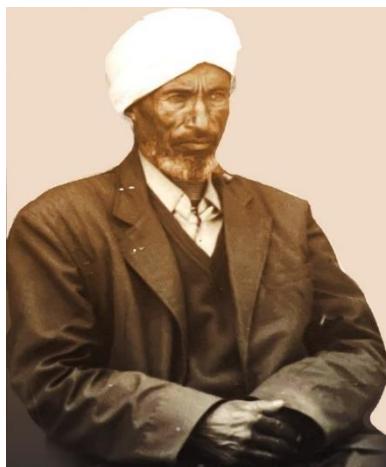
Nama sirna mootummaa Dargii keessa Oromoof jecha hidhaa turee fi Ministeera Arsii kan jalqabaa, ministera daldalaat ta'ee tajaajilaa ture.

3.45. Daatuu Xaqaqoo

Nama yeroo jalqabaatif Walgara fidee “walgara faantu baasee Worgee Itayya yaase” jedhee fi baasa baasuu isaa himee waan Arsiin ittiin hin bulin hojjetee. Wolgara jechuun intalaan jijiiruu jechuudha.

3.46. H/Qaasim fi Abbaa Isaanii H/Nuuree Wottee

H/Qaasim qabsaawa beekkamaa fi nama ummataaf dalagu, Fakkeennaaf nama masgiiddan heddulee Magaalaa Dodolaa keessatti ijaarsise. Yeroo dargagummaa isaatti Atileet cimaa spoortii jaalatu, nama fuulli isaa kolfaa fi gammachuu malee gurrachate hin beekne. H/Qaasim ammoo akka qabsaawa bilisa baasa oromoottillee farrajame woggaa dheera hidhame ture.

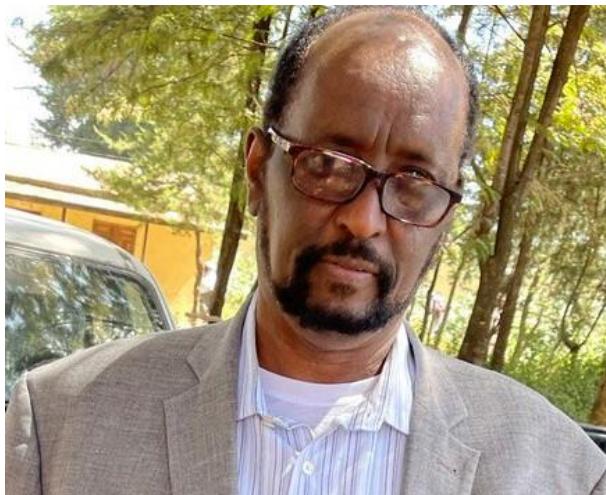

H/Nuuree Wottee

H/Qaasim H/Nuuree Wottee

3.47. Abbaa Nagayaa Jaarraa

Abbaa Nagayaa Jaarraa dhalataa kutaa Baalee, aanaa Sawweenaa yommuu ta'u bara dheeraa qabsoo keessa nama turee dha. Qabsaawaa mirga Namooma Oromoo kan dhaaba adda bilisummaa Oromoo tokkoome kan gara booda ABO gamtoome jedhamu keessatti nama adda dureen maqaan isaa dhayamuu dha. Kana jechuun karaa biraatiin Hayyuu duree dhaaba kanaa ta'u dhaan hojjataa ture, ammas Irbuu Qabsaawotaa fi ummata Oromoo adda durummaan fudhatee kan hoogganaaa jiruu fi egerree dhaaf dalagaa jiru ta'uun beekkamaa dha.

Abbaa Nagayaa Jaarraa

3.48. Qaabatoo Laadamoo

Qaabatoo Laadamoo dhalataa Godina Arsii Lixaa aanaa siraaroo yommuu ta'u, yeroo ammaa kanatti Hookkaan/itti aanaa Abbaa Gadaa Caffee Gadaa Oromoo Arsii Sikkoo Mandooti.

3.49. Ambaasaaddar Suleeymaan Daddafoo

Dhalataan naannoo Oromiyaa, godina Arsii lixaa aanaa Kofalee yommuu ta'u, akkuma umriin isaa barnootaaf gaheen barnootas hanga sadarkaa ol aanaatti kan hordofaa ture ta'uun ni beekkama. Akka profile miidiyaa sab-qunnamtii hawaasa irraa odee effannetti barnootaan hanga sadarkaa digrii 2ffaa llee kan barate yommuu ta'u, kanaanis hiree fi carraa sadarkaa guddinnaa hooggansa argachuudhaan bakka adda addaa tti hojjachaa tureera.

Nama bara mootummaa EFDRE illee bakka/position adda addaa irratti fakkeennaaf akka mootummaa Itoophiyaa fi naannoo Oromiyaattis itti gaafatamummaa hooggansaa/leadership fudhachuun angawaa ol aanaa ta'uudhaan biiroo heddu keessatti hojjataa tureedha.

Baruma mootummaa wooyyaanee kana keessa akka seenaa isaa an dhagayetti nama nyaaraa fi gaachena qabeessa Oromummaa fi sabboonumma quuqama ummata isaa tiif inni qabu irraa ka'uudhaan diinni sodaatuu fi shakku waan tureef woggaa tokko

keessatti bakka itti gaafatamummaa garagaraatti nama ramadamaa ture akka ta'e irraa odeeffama. Amma immoo bara mootummaa Badhaadhinnaa/prosperity party jedhu kana keessa ammo Ambassador biyya alaa biyyaa fi saba isaa bakka bu'uudhaan dalagaa jiraachuun beekkamaa dha.

Ambaasaaddar Suleeymaan Daddafoo

Namoota seenaa Arsii Uttaa waayyu, Wucaalee Bullaalla, Raayyaa Kajawa, biiltuu fi wanama keessatti namoota gurra qaban hunda isaanii hojii isaanii wajjiin tarreessuun kitaaba Kanaan waan hin haguugamneef, gabaabumatti maqaa isaanii qofa kaasuu ni dandeenya. Isaanis: -

- Tulluu Meetoo Buttaa Tufaa fi Tolaa Adamoo,

- H/Birkaa Tufaa fi Adii Jiloo,
- Waayyuu Caakkisoo fi Diinsaa Bu'ii,
- Baatii Buttaa fi Araarsoo Jiloo,
- H/Gabii Diinsaa fi Gammadii Jibaa,
- Gadaa Uloo fi Gammadaa Baatii
- Tufaa Cirroo fi H/Baamudoo Galgaloo,
- Ayyalaa Baatii fi Ganamoo Bu'ii,
- H/Kormee Baalee fi Shubbisaa Adeemaa,
- H/Abdoo Arsii fi Goobana Ganamee,
- Jifaar Washee fi Umar Qeebaloo faa ibsuu ni dandeenna.

3.50. Abbaa Duulaa H/Huseen Xaahiroo

Nama kutaa Baalee, koonyaaa Gannaalee, aanaa Dodolaa ganda Bariisa keessatti dhalatee yommuu dhalatee yommuu ta'u nama oromoof qabsaayee fi nama hin amannee. Hayyuu Arsiin Qabdu Waakannatti hidhaanii nama amanuu dide dadhabanii gadi dhiisan. Nama sumaalee deeme meeshaa waraanaa baatee gale dhalataa bariisaati.

3.51. Abbaa Duulaa Maammaa

Abbaan Duulaa Maammaan hayyu biyya kanaa, abukaatoo seeraa, hayyuu ummataaf dhaabbatee fi namaajabaa akka biyyatti beekkamu. Nama laafaa jabaa saba isaa qarqaaraa ture, barnootaa saayinsiille barate. Dhalataa Kutaa Baalee, koonyaa Gannaalee ganda bariisaa keessatti umuriin barnootaa fi geennaan nama barnoota saayinsii hammayya baratee dha.

A/Duulaa Maammaa

3.52. Dr. Nuuroo Badhaasoo Daddafoo

Dr. Nuuroon dhalataa kutaa Arsii duraanii yommuu ta'u baratee abbaa seeraa ta'uu dhaan M/M/OL-Aanaa Itoophiyaa kan godinaalee garagaraa keessa dalagaa nama turee fi qabsoo ilmaan Oromoo keessatti nama qooda guddaa qabuu dha. Achuma keessa osoo dalagu gara biyya alaa bayee dha.

Sababni inni biyya kana gadi lakkisee bayeef qabsoo Oromoo tan adda bilisuumma Oromoo keessaa qooda guddaa waan qabuuf, sababa Kanaan roorroon itti hammaannaaan ture. Achiin boodallee biyya alatitti barumsa ofii osoo hin dagatin itti fufe amma Doktoreetii barachuudhaan yeroo ammaa kana biyya Ameerikaa keessatti Abukaatoo (Lawyer) ta'ee kan dalagaa jiru ta'uun nibeekkama. Kanumaa cinaan qabsoo oromoollee biyya alaa keessatti jaarmiyaa siyaasa ABO gamtoomee keessatti miseensa koree jiddu galeessa ta'uudhaan nama biyyattillee dalagaa turee fi ammas itti jiruu dha.

Dr. Nuuroo Badhaasoo Daddafoo

3.53. Aashim Sa'id Wottee

Obbo Aashim Sa'id Wottee kan dhalatee guddate Koonyaa Gannaalee, aanaa Dodolaa ganda Tulluu Alaawansoo yommuu ta'u, akkuma umuriin isaa barnootaaf gaheen magaalaa Dodolaa M/barumsa sadarkaa 1ffaa fi jiddu galeessa Dodolaa yeroo sanii barataa turee xumuruudhaan sadarkaa lammaffaa barachuu dhaaf gara M/B Baatuu sadarkaa 2ffaa Magaalaa Goobbatti imalee barnootas baratee ture.

Achi booda leenjii garee “tanas taraamadi” jedhu wajjiin erga fudhatee booda Aanaa Gooroo keessatti bulchaa ta’uudhaan ramadame. Namni lammii alaa woyii kan maqaan isaa Mr. **Engineer Sarjoo** jedhamu “bishaan magaalaa tanaaf gaara Daadimoos irraa harkifna karaan hin jiru akkam goona?” isaan jennaan marii woliin godhan.

Sababnillee Bishaan kunis kan harkifame dhufu gaara Daadimoos irraayi ture. Garuu, karaan bishaan kana gaara Daadimoos irraa ittiin harkisan baay’ee rakkisaa ture. Aashim Sa’id saayinsii ogummaa bishaan galchu nama qabu, **Engineer Sarjoo** woliin dubbatee kan ji’a jaha keessatti galchuuf ture san itti fufuun hamilee ummataatiin yeroo gabaabaa keessatti hatantamaan galchan.

Kanaafuu, Aashimillee uummata cirsiisaa jedhee deebii deebifnaan. “Ji’a meeqa keessatti, ji’a 6 keessatti cirsiiftee fixxaan” jedheen lammichi alaa sun. Aashim garuu uummatarraa jaalala guddaa waan qabuuf ummanni birmateef karaa san ji’a tokko keessatti ciranii qulqulleessuu dhaan akka hojii irra oolu waan taasisaniif bishaan galche. Bishaan ummata aanaa kanaas kan galche nama lammii biyya alaa kan maqaa isaa armaan olitti ibsine san ture.

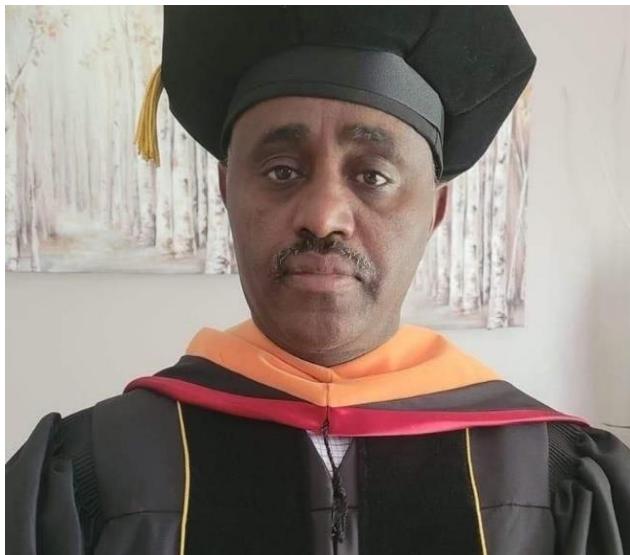
Kanaafu, boodarra Mr. Sarjoon erga karaa argateen booda womaa isa hin dhibne. Mana Barumsaallee Obbo Aashim ji'a sadii keessatti hojjachiisee xumure. Walumaagalatti, obbo Aashim Sa'id iddoon isaan itti dalagaa turan jalqaba irraa hanga dhuma gaafa hojii mootummaa dhaabaniitti tartiibaan akka armaan gadii kana ta'a.

- a) Aanaa Gaazaraa, Aanaa Gooroo
- b) Aanaa Agaarfaa, Aanaa Goobbaa
- c) Aanaa Elkarree fi Aanaa Dodola keessatti akka dalagaa turan yommuu dubbatan haallii fi mudannoo fi muxannoon siyaasa dabarsanii tasgabbii kan hin qabnee fi jajjabaa kan ture ta'uu raga bahu.

3.54. Dr. Guutamaa Jaldoo

Guutamaa Jaldoo dhalataa Nageellee Arsii barataa cimaa umurii manguddummaatiin abdii osoo hin kutin Dr Fayyaa ta'ee eebbifame. Bara qabsoo adda bilisummaa Oromoo yennaa Woyyaanee san namoota hedduuf spoonsara ta'uudhaan keeniyaa irraa gara biyya Ameerikaa baaseera. Kan yeroo ykn woggaa muraasa keessatti barnootaa fayyaa medikaalaa (Medikaal Doktoreeti ta'e baye kun ijoolleen Oromoo keessayyuu shamarranii fi dargaggoon Oromoo akka Moodeelii ciminnaatti

fudhachuu dhaan itti yoo fayyadaman waan gaarii dha lammilee
keenna kan gara fuula duraatiif.

Dr. Guutamaa Jaldoor

BOQONNAA AFUR

HANDHUURAA QABEENYA ARSII

Handhuuraa Qabeenna Uumamaa

Gosti Oromoo Arsii gosoota Oromoo qabeenna uumamaatin badhaadhan keessaa isa tokko. Isa kanas *qabeenna lafa keessaa fi lafa gubbaa* jennee ilaaluu dandeenna.

Qabeenna Uumamaa kan lafa keessaa

yoo laalle albuuda akka maarbilii, biyyee adii, diimaa, daalacha, bulee, magaala, humna hoo'aa lafa keessaa kan ibsaan irraa madduu danda'u/Geo termal/ Tero Mooyyee, Aartuu, Sooqidda naannoo Hara gadab, Haroo shaallaa kan Boojjiin irraa argamuu fi k.k.f caqasuu dandeenna.

❖ Horaawwanii fi Aartuuwwan

- ♣ Hora Zuwaay Baatuu
- ♣ Haroo Madda Walaabuu..... Aanaa Dallo Mannaan
- ♣ Aartuuwwanii Teromooyyee..... Aanaa wando
- ♣ Gi'otarmaalii Teromooyyee..... Aanaa Wondoo
- ♣ Hara Laangannoo..... Aanaa Nageellee Arsii
- ♣ Hora Mandi'aa..... Aanaa Nageellee
- ♣ Hora Damba..... Shaallaa

- ♣ Aartuuwwan Wondoo..... Aanaa Wondoo
- ♣ Aartuuwwan Hangeettuu..... Aanaa Harannaa Bulluq.

Qabeenna Uumamaa kan lafa gubbaa

Biqiltuuwwan dawaa garagaraatif oolan

keessaa fakkeennaf: - Muka heexoo raammoo heexotiif dhugan, Ebicha, Hindheessa, Kokkolfaa, Qumbii, Harooreessa, Woleensuu, Abbayyii, Hadiidaa, Doddotii, Handoodee ittiin miicatan, ejersa ittiin qoraafatan, Tuulaa fi Garambaa ittiin qayyatan, Qundhii dubartiin ulattu, Xooshinee, Hixichoo, Sunkurtaa, Hanaaqaa, Suunfaa, amsuudaa gurraacha, hancuuraa, Goondee, Hiddii loonii, gaalee fiitii, inaarii, makkaniisa, kaaroo, Gunaa muka nama dhibameen ulan, muraasa isaanii kaasuu dandeenaa.

Gaarren, Tulluuwwan fi Laggeen Arsii Keessaa

Akkasumatti gaarren heddu Arsii qabdu keessaa: - gaara Kubbaayyoo, Tulluu Baatuu, Tulluu Diimtuu, gaara honqolo, gaara kaakka, gaara koobduro, gaara Cilaaloo, gaara kotoo, tulluu wadubbataa ykn Harichoo, Gaara Duuroo fi gaara silanchoo kan Aanaa kokkosaa fi Aanaa Dodolaa jiddutti argamuuf akkasumas kan maqaan isaanii hanqinna odeeffanootiin otoo hin ka'in hafan heddu ta'uun ni mala.

Gaarren adda addaa

- ♣ Gaarren -----Baalee
- ♣ Gaara Dilfaqaar-----Doddotaa
- ♣ Gaara Saannatee -----Goobbaa
- ♣ Gaara Daadimoos -----Gooroo fi Barbaree
- ♣ Gaara Laadamoo -----Bulluq
- ♣ Gaara Kotoo -----Dodolaa
- ♣ Gaara Koobduroo-----Dodolaa
- ♣ Gaara Abaaroo -----Wondoo
- ♣ Gaara Gorxee -----A/ Dodolaa
- ♣ Gaara Goonii -----sawweenaa
- ♣ Gaara Kaakkaa aanaa ----Qoree, Asaasafi Boqqojjii
- ♣ Gaara Honqooloo -----Boqqojjii
- ♣ Gaara Abalqaasim: -----Dirree Sheek Huseen
- ♣ Gaara Kubbaayyoo-----Baalee
- ♣ Gaara Teromooyyee -----A Heexosaa
- ♣ Gaara Guurii -----Heexosaa

- ♣ Gaara Dabbullaa Biluu -----Doddotaa
- ♣ Gaara Cilaaloo -----Asallaa fa'a kaasuu dandenna.
- Tulluuwwan adda addaa**
- ♣ Tulluu Saallanii aanaa Heexosaa
- ♣ Tulluuwwan Dodolaa
- ♣ Tulluu Ambalaa
- ♣ Tulluu Kormaa Dodolaa
- ♣ Tulluu Gofooree Kofalee
- ♣ Tulluu Dammaa Dodolaa
- ♣ Tulluu Meexamaa aanaa Dodolaa
- ♣ Tulluu Seemmaa aanaa Qoree
- Laggeen Garagaraa**
- ♣ Laga Yaadot;
- ♣ Laga Walmal; aanaa Bidiree
- ♣ Laga Weeb; aanaa Diinshoo
- ♣ Laga Waabee; aanaa Kokkossaa naannawa magaala Hoogisoo, iddo Ilka jedhamtuu ka'a

Laga Waabee

♣ **Laga Gannaale:** - Looggitaa irraa ka'ee iddoowwan gara garaa kan akka naannoo Sidaamaa qaxxaamuree Arsii Baalee fi Arsitti yoo deebi'u Gannaale jedhama.

Hambaalee Qabeenyaa Uumamaa, Aadaa fi Seenaa

Hambaaleen uumamaa, uumamaa fi aadaa akkasumas aadaa fi seenaa ta'anii ka ummata Arsiitiin qalaqamanii fi ergifannaan fudhataman, ka yeroo ammaa tajaajila guddaa karaa hundaanuu kennaan jiran lakkaayanii fixuun yoo dadhabamellee, isaan keessaa hamma tokko ykn muraasa isaanii maqaa dhahuun

barbaachisaa dha. Kana yegguu jennu isaan kuniyyuu akaakuu garagaraa ka qaban yoo ta'u akka armaan gadii kanatti addaan baafne ibsuu dandeenna.

Hambaalee Holqaa qabatamoo uumamaa fi aadaa (The Natural - cultural heritages)

- ♣ Holqa Heebboo Heeraroo
- ♣ Soof Umar Walmal
- ♣ Soof Umar Guutoo
- ♣ Holqa Waadubbataa

Hambaalee qabatamoo Aadaa fi seenaa (cultural & historical Heritages)

Qabeenyi Arsii kunakkuma isa asii olitti handhuuraa qabeenya Arsii kan uumama jennee ibsine ammas mata-duree kana jalatti, hambaalee seenaa qabatamoo fi qabatamoo hin taane (tangible & intangible historical heritages) fi hambaalee aadaa qabatamoo fi qabatamoo hin taane (tangible & intangible cultural heritages) ibseera. Fkn kan seenaaa dirree Sh/Huseen, Siidaa Aanolee fi akkasumas kan aadaa Sirna gadaa, Irreecha, Muuda Gadaa fi Muuda Qaalluu fa'a yoo ta'u baldhinna ibsaa kan keessa mata-durichaa akka armaan gadii kanatti kaayera.

Hambaalee Aadaa fi Seenaa Qabatamoo (Cultural-historical heritages)

A. Gamoo, siidaawwanii fi Paarkiiwwan

- ♣ Dirree Sheek Huseen
- ♣ Siidaa gootota Aanolee
- ♣ paarkii Dilfaqaar
- ♣ Paarkii Diinshoo
- ♣ Paarkii Shaalla fi Abijaataa

Paarkii Shaalla fi Abijaataa

Hambaalee Meesha Aadaa, seenaa fi Duudhaan wolqabatan

Hambaalee Meeshaa Aadaa Qabatamoo

- ✓ Kornyee, Qorii shandhee
- ✓ Buqqee, urgooo, Boraatii
- ✓ Baarree, Orooboo
- ✓ Xuunxoo, Gabataa
- ✓ Killa, Ciicoo
- ✓ Okolee fi Quudii
- ✓ Carfii fi Sabaree unsiisaa
- ✓ Mooqqaa/ fal'aana
- ✓ Buudaa fi Orfoo
- ✓ Lootii fi bonkoo
- ✓ Idee fi Waabaa
- ✓ Qorii fi Shaatee
- ✓ Qoloo fi Madaala
- ✓ Elemtuu fi Guchuma

Hambaalee hin qabatamne kan Duudhaa Oromoo Arsii (Intangible gadaa heritages)

-Aadaa -Waaqeffannaa -Heera -Seera -Baye-bayee

- Amantii - Safuu -Duudhaa - S/Gadaa -sirba aadaa
- Gadaa - Hibboo -Sirna Gadaa -Sirna Ateetee -Urursuu
- Koottu dhufe - Oduu-durii -Weedduu -S/muudaa-tapha Foollee
- Woyyooma -Uumaa -Mammaksa -Geerarsa

Hambaalee qabatamoo hin taane Gootummaa Muldhisan

- Waraana Aanolee - Injifannoo waraana Aanolee
- Lola Malka Dhaaree - Lola Arbaa Guugu
- Injifannoo Dhoombirii - Qabsoo Arsii Baalee
- Injifannoo Siree - Injifannoo Doddotaa
- Qabsoo Oromoo - Qabsoo Queerroo
- Warraaqsa ummataa - Injifannoo malkaa Amaaraa

BOQONNAA SHAN

AADAA OROMOO ARSII

Seenaa Sadarkaa Jirenyaa Ilma Namaa

Addunyaa kana irratti ilmi namaa dur bara doofummaa irraa hanga hardhaatti sadarkaalee jirenyaa garagaraa dabrseera. Isaan kana keessaa fakkeennaaf sadarkaalee jirenyaa bakka sadihitti qooduun ilaaluun yommuu danda'amellee, sadrkaaleen baay'ee barbaachisoo ta'an garuu lamaanitti kan qoodaman ta'uu osoo gara ibsaa hin seenin asumaan hubaachisuu barbaada.

Jirenyaa Adamoo fi bu'aa biqilootaa funaanun dabarsan

Dhalli namaa addunyaa kana irratti otoo aadaa fi amantii hin horatin dura gara caalu Adamoo fi ija mukaa funaanee jirenyaa harkaa gara afaanii gaggeessuun dabarsaa tureera. Akkuma nuti warri ammaa mana mandhee godhannee keessa jiraannu kana isaanis bara dheeraaf Holqa/caves keessa jiraataa turaniiru. Yeroo dhuma kanatti meeshaalee akaakuu adda addaa dhagaa fi lafee irraa tolfametti dhimma bahanii bineensota adamsaa biqiloota ammoo nyaataaf funaanaa turan.

Hayyooni saayinsii addunyaa kanaa akka kaayanitti qorannoo argama dhala namaa irratti godhaniin yoo ibsan jirenyaa walii galaa ilmi namaa (the total lives of human being) addunyaa tana

irra jiraatu umurii Adunyaa tanaatiin walbira qabuudhaan harka dhibba keessaa 99% bifa Kanaan jiraatee dabarseera jedhan (Feermaanii fi Jan Vansiinaa, 1995).

Ammaa achi akka jarri kun jedhanitti, ilmi namaa hanga xumura Addunyaa tanatti jireenyi inni jiraatu qaroomina hammayyaa bara 10,000 dura eegale harka dhibba (100 %) keessaa harka tokko (1%) qofa akka ta'e ragaa qorannoo isaaniitiin tilmaamaniiru. Ummanni bara sanii jirenyaa bineensa baddaatiin walfakkaatu (primitive society) jiraataa tureera jedhama.

Karaa biraatiin, olii gadi bakka tokko irraa gara bakka biroo sosocco'uudhaan jirenya gaggeessan jechuudha. Boqonaa bara jirenya adamoo fi bu'aa biqiloota irraa argamu funaanaa jiraatan irraa gara boqonaa haarawaa **bara qaroominnaa** (period of civilization) darbuudhaaf ilmi namaa gulantaa guddinaa woyii keessa darbeeti.

Gulaantaan kunis bara dhagaa/stone age jedhamuun seenaa dhala namaa addunyaa kanaa keessatti beekkama. Qaroominni bara dhagaa dhagaa irratti kan hundaaye waan ta'eef, barri dhagaa kunis akaakuuwwan adda addaa yoo qabaatu innis akka asiin gadii kana ta'a.

Qoqqoodama Bara dhagaa (Types of stone age)

Kitaabuma seenaa Afrikaa durii kan armaan olitti barreessitoota isaa wajjiin ibsame san ragaa godhachuu dhaan kutaa qoqqoodama bara dhakaa akaakuuwwaanii fi baay' inna isaallee akka asii gadii kanatti keenneera.

- Bara dhagaa moofaa/Paleolithic stone age
- Bara dhagaa giddu-galeessaa/Mesolithic stone age
- Bara dhagaa haarawaa/Neolithic stone age

Bara dhagaa akaakuuwwan garagaraa kana keessatti ilmi namaa kan duraa caalaa jijiirama yaadaa, guddinna sammuu fi qaamaa dinqisiisaa ta'e muldhisuun ogummaa fi falaasama boqonnaa itti aanuuf bu'uura jirenya ta'an lafa buusee bira kuteera. Meeshaa dhagaa heddu /stone toolskan akka qottoo, haadduu cabbii, waraana qara qabuu fi waan kana fakkaatu kan jirenya ilma namaa utubutu hojjatameera (Pro. Tasammaa Taa'aa, 2014).

Faayidaan meeshaalee kanneen ammoo bineensotaan dhadhooluuf, faaydaa mana keessaa, qonna lafaa, qalmaa horii diina fi bineensa miidhaa namarratti geessuu danda'u ofirraa qolachuu fa'aaf itti tajaajilaman ture. Asirra dhaabachuudhaan hamilee ogummaa dhagaa irratti hirkachuudhaan muxannoo

jirenyaa adda addaa galaa handhuuraa bara sanii godhachuuun gara bara qaroomina addunyaa kanaa ce'eera.

Bara qaroomina (period of civilization)

Barri qaroomina kun bara jirenya ilmaan namaa keessaatti akka bara lammaffaatti yoo ilaalamu. kitaaba isaanii wabeeffachuudhaan akka hayyoonni akka Pro. Tasammaa fa'a ragaa bahanitti, barri qaroominaa kun dhalachuu kan danda'e sababoota jijiiramoota hawaasa durii armaan gadii kanarratti hundaa'uudhaan. Isaanis: -

- Qonni eegalamuu
- Qubannaa bakka tokkoo/human settlement
- Qooda hojji hawaasa
- Babal'achuu magaalaa/Urbanization

Warraqsa bara dhagaa haarawaa (Neolithic revolution)

Warraksa bara dhakaa kanaa keessatti, ilmi nama warraaqsa guddaa gama hundaan ta'e taasisa ture. Yommuu kana jennu: siyaasaa, diinagdee, bulchiinsaa, amantaa fi kkf jechuu keenna. Warraqsa sochii hawaasatiin bara durii kana keessa godhameen dhalli nama wantoota armaan gadii kanneen hojjateera. Maqaan isaanis akka armaan gadiitti ta'ee, bara kanatti ilmi nama

- ✓ Biqilootaa fi bineensota madaqsaniiru

- ✓ Qonni eegaleera
- ✓ Nyaata bilcheeffachuu eegaleera.
- ✓ Jireenya tasgabbiin bakka tokko qubachuu

a) Jireenya tasgabbaayaa bakka tokko qubachuun (sedentary life)

Haa ta'uu malee, ummanni suutuma suutaan bakka tokko *qubatanii ganda* (*settlement*) uumuun jireenya tasgabbii qabuu /**sedentary life**/eegalan. Sababa qubannaas tasgabbaayaa Kanaan hawaasnii fi ijaaramni garee garagaraa uumameera, manni dhagaa ijaarameera, mannni amantaa ijaarameera, meeshaan hojii fooyya'an garagaraa dalagameera, loon maadaqsanii itti fayyadamuudhaan oomishaa qonnaa dabalanii nyaata gahaa argachuu danda'aniiru.

Jalqaba irratti nama muraasan qubannooy yommuu eegalan, bu'uura jireenya qubannaas kan ta'e **maatii** ture. Hojiin adamoo fi biqilootaa nyaataaf oolan madaqsuun gara hojii walii qoodutti seenan. Qoodiinsi kun waliin jireenya hawwasummaa saalaa fi umurii irratti kan hundaaye ture.

Achumaan adeemsa keessa Maatiin gara **ollaatti ykn balbalaatti** yommuu ce'u, balbaltis gara **gosaatti** (tribe) guddataa deeme jedhama. Adeemsaa fi guddinna wal fakkaatuun gostis suuta

suutaan gara **bulchiinsa hawaasa naannawaatti** (Community) ol-guddatte. Fakkeenyi guddaan hawaasa kanaa ummata sadarkaa bulchiinsa aanaa jala jiru ta'u danda'a.

Haaluma wolfakkaatuun, itti fufee dhalli namaa community, bulchiinsa hawaasaa gad-aanaa irraa gara bulchiinsa hawaasa Godinaa (society) guddate. Fakkeenyi bareedaan kanaaf ammo bulchiinsa godinaalee fudhachuu ni dandeanya. Adeemsa qaroomeen akkuma warra duraanii san society irraa gara **sabaa**/nationitti baldhatee dagaage. Kun Bulchiinsa society heddu woliqqabu ykn Bulchiinsa Mootummaa naannoolee garagaraa kaasuun ni danda'ama.

Saba irraa ka'ee haaluma adeemsa baratameetiin gara **biyyaa** (state) olguddate jedhama. Bu'uuruma gubbaa irraa hubatamaa dhufeen biyyi kan uumamtu saboota ykn bulchiinsa mootummaa naanno gara garaa gamteessuudhaan.

Tarii yeroo fi haala siyaas-diinagdee saboota tokko tokkoo irratti hundaa 'uudhan yeroon biyyi Saba qeenxee tokko qofarraa uumamtullee jiraachuun ni mala; jechaan duwwaa osoo hin ta'in qabatamaanis argameera. Fakkeenyi gocha waaraatiin yaadiriimee kana nama hubachiisu asuma ollaa keennaa biyya Somaaliyaa fudhachuu ni danda'ama. Ummanni kun sabummaa,

afaan, aadaa fi amantii tokkoon biyya isaanii keessatti mootummaa ijaaratee jalatti wal-bulchaa jira.

b) Sababoota uumamu biyyaa (theories of the emergence of state)

Dhala namaa kamiiyuu kan bifti isaa guraachaa(negroide), diimaa(khoikasaide) fi warra bifti booraa(mongolide) haa ta'uu ulaagaa adda addaatiin amantii fedhe haa hordofuu, gaaf gara addunya kanaa dhufee irraa kaasee, uumamaan akkuma jirenya gammachuu badhaadhinnaa fi baldhinnaan dabarsu qormaata siyaas-diinagdee, hawaasummaa fi kan biroos jirenya isaa keessaatti dabarsaa akka ture dhugaa eenyuyyu jalaa dhokachuu hin dandeenne.

Bu'aa bayii jirenyaa wal xaxaa ilma namaa kana keessatti qormaanni keessaatii bahuuf gadhame guddaa ture. yoo woldhaansoon jirenya injifachuudhaaf xiiqiin godhame kun galma gahe, bu'aa furmaata jirenya boodaatiif ta'utu deeggarsa Kanaatiin dhalata. Armaa olitti dhalli nama otoo biyyi hin hundeffamin dura ijaarsa hawaasummaa aadaa garagaraa keessa darbeera yaada jedhu ibsinee turre. Ta'us garuu, ijaaramni caasaa garagaraatiin (various human organization) hundeffama biyyaa dura ture garaagarummaa qaba.

Ilaalchota saayinsii kan uumama biyyaa *afaan faranjiitiin ‘theories of the emergence of state’* jedhu irratti, sababoonni hedduuuun ka’anillee ijoon kan armaan gaditti tarreeefffaman ta’u.

i) Amantii

Sanyiin namaa amantii kan uumee fi itti fayyadame gaafa holqa(caves) keessa jiraachaa ture irraa eegaleeti. Akkuma amantaan suuta suutaan guddataa dhufeen hawaasa durii (early society) keessatti abbaan amantaa, Qaalluun(priests)battalumatti argame. Qaalluun ykn abbaan muudaa amantii fi bulchiinsa jiruu fi jirenya hunda keessatti shoora taphachuu eegalan.

Rakkoolee kana maqaa dhahuun yoo barbaachise; rooba dirsaa/yandoo ta’e otoo walirraa hin cinne roobee galoon/erosion lubbuu namaa gaaga’e; karaa biraatiin bona dheeraa jechuun roobni dhabame sababa Kanaan hoongeen loonii fi nama irrattis miidhaa cimaa kan geessu; hongeen babaldhate ammo rakkoo akka beelaatii (Famine) fi hanqinna nyaataatiif/malnutrition kan nama saaxilu fa’a ibsuu ni dandeenya.

Akka ilaalchi saayinsii ykn evolutionary theory hayyuu biyya Engilaand “Charles Darwin” mirkanesse jedhutti, kanaan booda dhalli nama ofitti deebi’ee of gaafachuu jalqabe. Maal of gaafata yoo jennee, “maaltu nu uume? maaltu jirenya keenya rakkoolee

hammeenya guddaa qaban kanaaf saaxile?” jechuudhaan bara san qormaata falaasamaa guddaa keessa seenan jedhama. Kana qofaan hin dhiifne wantoota bu’uura jirenya namaafi bineensota biraatiifilee ta’an bishaan, biqiloota akaakuu adda addaa kan nyaataaf oolan fi kkf dabaleetu namaaf uume, Kun addunyaa kanarratti ilma namaatiif oolmaa (galata) guddaadhaa” jedhaa turan.

Dhuma irratti walii galtee woyii irra gahan. Kunis, “waan rakkolee kana nutti fidetu jira waan ta’eef, waanni sun humna uumaa (natural power) guddaa dha, Inni kan lafa dhisaa malee diriirse, samii utubaa malee dhaabee, lubbu qabeeyyii fi lubbu dhabeeyyi irratti uumee, namas biyyoo irraa kan gaagure” jedhaniitu yoyyomaa turan.

Haa ta’uu malee, nuti galata humna guddaa kanaa wallaalleerra waan ta’eef kadhnnaa gaggeessina jedhanii iddo tokkotti walitti bahan kadhataati galatas galcha turan jedhama. Yeroo hundaa wolghanii irra deddeebiin kadhnnaa godhaa turan.

Achumaan itti fufe adeemsa keessa barmaatileen kadhnnaa yeroo mara godhamu kun aadaa ta’e jedhama. Aadaanis seeraa kadhnnaa irra deddebi’amu qabuutiin gara Waaqeffannaatti ol-guddate. **Waaqeffanna** jechuu akka kuushotaatti “**waaqa**

kadhanna” jechuudha. Waaqeffannaanis nama sirna aadaa hawaas-duroo kana gaggeessu kan maqaan isaa **Abbaa muudaa** argate. Akka oromoo Arsiiitti Qaalluun **Ayyaana** (spiritual power) guddaa qaba jedhama.

Kanaan booda **Abaan Ayyaanaa** yookaan Qaalluun, muuda Qaalluu fi muuda gadaa waggaaa saddeet saddeetiin godhamu irratti ol aantummaan kan isaati. Karaa birootiin, iddo kanatti bulchiinsa ykn hoogganoota gadaa itti aanuuf biyya bulchanii fi bakka bu’oota Caffee gadaa wagga saddeetiif filatamaniif muudamni eebbaan kennamaaf. Keessattuu Abbaa gadaatiif sirna muudamaafi eebbaa kana keessatti Ulee Ayyaanaa “**Bokkuu**” jedhamtu laatamaaf jechuudha.

Kanaaf, asirraa wonti hubannu humni Ayyaana amantaa waaqeffanna oromoo kun karaa muudaatii fi eeba Abbaa Muudaatiin jaboeffamee leellifama. Hawaasni oromoo Arsii Caasaa ijaarama garagaraa kan akka hojii walii quodu, hawaasummaa qindeessuu, Bulchiinsa qajeelchuu fi barmaatilee adda addaa keessatti walii tumsuu irratti shoora hammana hin jedhamne taphateera.

Karaa biraatiin, Abbaan Amantaa kun otoma yeroo hundaa hawaasa baase bakka tokkotti kadhanna waaqa gaggeessu

yaanni biroo dhufef. kunis ummanni yeroo hundaa hawaasummaa fi diinagdeen akka wal qarqaaruu fi walitti dhufeenya garagaraatiin tokko ta'e akka jiraatu gorsaa turan. Hawaasni sunis tooftaa Kanaan gara hundeffama bulchiinsa biyyummaa ce'e. sababoota hundaa keessaa murteessaan kanuma Amantii kana.

Dirqamni Abbaan Muudaa ykn Qaalluun Raawwatu

- Waqeffanna awwaatamu gaggeessuudhaan namoota dhibaman yaaluu,
- Ijaarsa ujummoolee jallisii hordofuu,
- Hirdhinnaa fi dabaluu qabee bishaanii irratti raaga kennu,
- Dhaha ykn lakkofsa baraa haala uumama irratti hundaah ee sadarkeesee karoorsuu fi
- maqaa mana amantaatiin qotee-bultoota irraa Gibira/ashuuraa walitti qabuu fa'a ture

Akkuma hawaasni durii ***garee badhaadhe, kan ol aanuu*** fi warra ***sadarkaa gad aanuu*** gochuudhaan diinagdeen wolqoodeen, Abbaan amantii hundeffama biyyaa keessatti bakka ijoo qabatee ture jedhama. Biyyoonni durii biyya ***amanitiin bultu (theocratic state)*** jedhamuun beekkamu. Sababn isaa biyyi bu'uura

hundeeffamaa irraa jalqabdee abbaa amantaatiin hoogganamaa turte. Amantiin haalaa fi adeemsa danuu garagaraa keessa darbuudhaan hundeeffama biyyaa/ state formation irratti gahe guddaa taphateera. kanaan booda garuu osoo baay'eellee hin turin hundeeffama gabaya (Emergancce of markets) wajjiin Abbootiin amantaa suuta suutaan hoogganaa gandaatiin/abbaa duulaatiin bakka bu'aman jedhama.

ii) Eegalamuu Daldalaa/the emergence of trade

Daldalaa fi karaa daldalaa tooyachuunis gara biyya hundeessutti nama geessa jedhamee hayyoota waa'ee bulchiinsa dhala namaa keessattu gama barnoota lammummaa qorataniitiin ifa ta'eera. Namoonni biyya hundeessuuf abbaa amantaa bakka bu'an sun gibirri humna guddaa mootummaa biyyaa tokkoo ijaaruufis ta'e biyya hundeessuu keessatti gahee guddaa qabaachuu isaa bareechanii beekan ture. Itti gaafatamaan qachaa kun humna gibira ittiin funaanee nageenya gandaa fi handhuura daldalaa ykn gabaya naannoo sanii ittiin eegu qabaa ture.

Hamma mootummaa seera qabeessa ta'ee jaalala hawaasaa argatutti, shiftichi kun gibira sanis daldaltoota karaa deeman keessattuu naannoo inni bulchu keessa darban irraa humnaan saamee walitti qabataa ture. Bulchaan aadaa maqaan isaa amma

eerame hojii gibira funaanuu, nagaya naannoo fi gabayaa ofii bulchuu itti fufuun gara mootummaatti /state ol-guddate jedhama. Kanaafuu, dagaaginni hawaas-duroo gama hirmaannaa daldalaa fi karaa daldalaa toohachuutiin jirus hundeffama biyyaa keessatti shoora hammana hin jedhamne taphateera.

iii) Eegalamuu qonnaa

Sababoota dhalachuu biyyaatiif ka'umsa ta'an keessaa qonni tokko. Hawaasni sadarkaalee diinagdee adda addaatti qoodamuun gara uumamuu ykn hundeffamuu biyyaatti hawaasa durii sana geesseera.

iv) Hoogganni waraanaa/ War leaders

Kun kan agarsiisu ammoo namni akka aadaa sirna/duudhaa gadaa oromootti hoogganaan waraanaa Abbaa Duulaa jedhama. Aangoon ykn itti gaafatamni Angawaa kana akka Abbaa Duulatti seera gadaatiin bara gadaa tokkoof jechuun woggaa saddeetii fi qofa ture kan tajaajilu.

Haa t'u malee, yeroo tokko tokko Abbaan duulaa tokko bara gadaa isaa erga fixatee ka'ee aangoo hin dhiisu jechuudhaan itti fufetuma gadaa nama biroos yoo kan hoogganu ta'e hawaasa wajjiin walitti bu'uu danda'a. Walitti bu'uunsi kun itti fufuun yoo namni duraan abbaa waraana ture sun injifate mootii ta'uudhaan

bara dheeraa bulchuu danda'a. Fakkeenyi guddaan kanaa yoo ilaalle dhuma jaarra 19ffaa keessa mootummoonni gibe shanan, ilmaan gosa maccaa duraan sirna gadaatiin wol bulchaa turuun isaanii ni yaadatama.

Garuu jarri kun gara boodaatti jaarrea kana keessa duudhaa sirna dimokraasii kan ta'e, gadaa gad-lakkisuun aadaa bulchiinsa sanyii, **monarchy** irratti hundaaye kan warra **hinaariyaa** ummata kibba lixa itoophiyaatti argamu keessaa tokko kan ta'e irraa fudhatanii itti tajaajilamuu eegalanii turan. Dabalataanis bara Abbaa Jifaar lammaffaa amantaa islaamaa fudhachuudhaan ittiin bulchaa turaniiru. Kanaaf asirraa wanti hubannu, namoonni hooggana waraanaa duraan turaan fedhii fi ittiin bulmaata ummataa karaa faallessuun hawwii dhuunfaan mootii ta'uuf qaban sirnaa fi amantaa alagaa kanatti fayyadamuun milkeessuu barbaadan.

Karaan amma ibsaa turre kun gabaabamatti **argama biyyaa** (state emergence) abbaan waraanaa/duulaa humna waraana qabuutiin fayyadamee gara Mootiitti of jijiiruu keessatti qooda guddaa yoo qabaatu, inni biroo ammoo baay'ee barbaachisaan qonnaa, keessattuu qonna jallisiiti (despotic irrigation).

v) Qonnaa fi Jallisii

Qonnaa jallisii bara durii, afaan Faranjiitiin *Irrigational Agriculture* jedhamu kan bulchiinsa Oriental despotism jalatti hoogganamu keessatti, garboonni lakkofsaan likkii hin qabne kan humnaan qabamanii misooma jallisii laga Abbayyaa irratti hojjatan, fknf biyya Masrii durii keessatti seenaan Addunyaa kanaa akka ragaa bahutti mirga uumamaa fi namaallee tokkoo kan qabaachaa turre ta'uun beekamaa dha.

Achumaan gabroonni akka ilma namaatti mirga kamuuuyyuu hin qabne kunniin bara dheeraaf misooma qonnaa jallisii irratti hojjachaa turuun booda warri hoogganoota gabraa (their Master) bulchiinsa abbaa irree asii olitti ibsee ture san itti bu'uureffatan ykn irratti ijaaratan jedhama.

Gabroota waraana keessaa qabanii fi sababa hojji misoomaa kanaaf humnaan adamsaman qofa osoo hin taane, suuta suutan ummanni naannawa saniitis gara bulchiinsa fedhii malee kanatti dhufuun jalatti buluu eegale. Kanaafuu, sababoonni kunniinii fi kan birootis uumama biyyaa kanaaf ragaa guddaadha jedhu hayyoonni saayinsii hundeffama biyyaa qoratan.

5.1. Aadaa Hojii Oromoo Arsii

Ummanni Oromoo akkuma walii galaatitti hojii malee kadhas ta'ee hannatti hin amanu. Arsiinis kanarraa adda miti. Karaa kamiinuu haa ta'u qabeenna namaa hatuu fi saamuun salphinna safeeffatanii dha. Namni kamiiyyuu dafqa isaa qofaan jiraachuu qaba. Yoo rakkoon addaa isa mudate worraa fi gosa isaattu ifatti isaaf hirphata.

Oromoon Arsii woytii jireenna isaa guyyuu kana moo'achuuf socho'u, akkuma nama biraa hojiin inni hin hojenne hin jiru. Qonna qotuu, horii horsiisuu, daldaluu fi baratanii mootummaas ta'ee dhaabbilee dhuunfaa keesssa tajaajiluun jireenna isaanii gaggeessu. Isa kana keessattis dhuunfanis ta'ee gamtaadhan yoo hojjetu aadaa mataa isaa qaba.

Kanaafuu, aadaalee hojii adda addaatiin woldeeggaraa woliin hojjechuun hiyyummaa ofirraa faccisu. Arsii keessatti jireenni gamtaa fi hawaasummaa iddo olaanaa qaba.

Akaakuwwan aadaalee hojii

Fakkeenyi aadaalee hojii kanneeniis akka armaan gadiitti maqaan isaanii tarreeffama.

- ✓ Daboo
- ✓ Jigii

- ✓ Qabata
- ✓ Hirphaa fi kanneen kana fakkaatan

Mana Maxassaa Oromoo Arsii

Aadaa hojii Oromoo Arsii kana keessatti oromoon hojii gosa adda addaa fi akaakuu mana jireenyaa ijaaarsi isaa gargar ta'e yommuu ijaaratu, irra caalaa garuu kan beekamu mana maxxansaa Suuraan isaa armaan gaditti muldhatu kanaa dha.

Mana Maxassaa Oromoo Arsii

Dureessa Oromoo Arsii/Abbaa Qabeenyaa

Akkaataa seenaa Oromoo Arsii keessatti ulaagan qabeenna namaa ykn durummaa ittiin safaran Kiila jedhama. Sirni isaa Kiila lixuu jedhama. Kana jechuun namni tokko kiila lixuu kan danda'u yoo guyyaa tokkotti goromsi dhibba kan qara dhalee hin beeyne isaa dhale.

Ergasii booda **silga** (aannan torban jalqabaa) elmamu san boolla hojjaa nama ga'eessaa hanga mormaa dhoysuu danda'utti guutanii abbaan loonii keessa seenee yoo baye kiila lixe jedhama. Kanatu dureessa nama jechisiisa. Gama biraatin namni horii gaafaa fi horii kottee heddu qabu dureessa jechuu dandeennaa.

Namoota Oromoo Arsii kan dur Kiila lixan keessaa muraasa isaanii maqaa dhawuuf: -

- ♣ Jiloo Dhaqqaboo warra Adaree; ♣ Wosee Hiikoo warra Hunxee; ♣ Gammadaa Baatii warra Doodaa;
- ♣ Xibabuu Jaarsoo warra Sheedamaa kaasuu ni danda'ama.

Xibabuu Jaarsoo Bu'ii

♣ H/Jifaar Washee: - warra Sa'imanna; ♣ Bunuu Umbiyyee Guyyee; ♣ H/Maammee Adii: -worra Sa'immanna; ♣ Turii Tuulaa fi Waaqoo Turii faa akka adda dureetti maqaa kaasuun ni danda'ama.

Walii galaan warra asii olitti hin ibsamin dabalate kan akka Waabee Duubee, Fatanaa Tutturoo, H/Umar Xaahiroo, H/Huseen Xaahiroo, Dallibee Biitee, Roobalee Daadhii, Saxcaa Aadam,

Waaqayyoo Muudee faa hormaata loonii guddaa qabachuun beekamu ture.

kanneen Maallaqa horachuun beekkaman keessaa warra akka H/Kormee Baalee, Wotticha Miiloo, H/Abdoo Arsii, Mahaammad Huseen Faqii, Jaafar Heebboo, H/Aliyyii Waaqayyoo, H/Sakariyyaa Ibraahim, H/Aadam Buuseefaa eeruu dandeenna. Bara ammaa kana durummaan kan safaramuun kiila lixuu qofaan otoo hin ta'in, qabeenya bifaa armaan gadii kanaan horachuunis ni danda'ama. Isaanis: -

- beekkumsa guddaa abbaa irra darbe lammii badhaasu,
- konkoolaata,
- warshaa gurguddaa,
- real state,
- lafa qonnaa baldhaa (farming state),
- ogummaa harkaa lammii badhaasu,
- sammuu kalaqaa guddaa qabaachuun warra gurra qaban Oromo Arsii hedduu dha.

♣ Kabiir Huseen Waaqoo

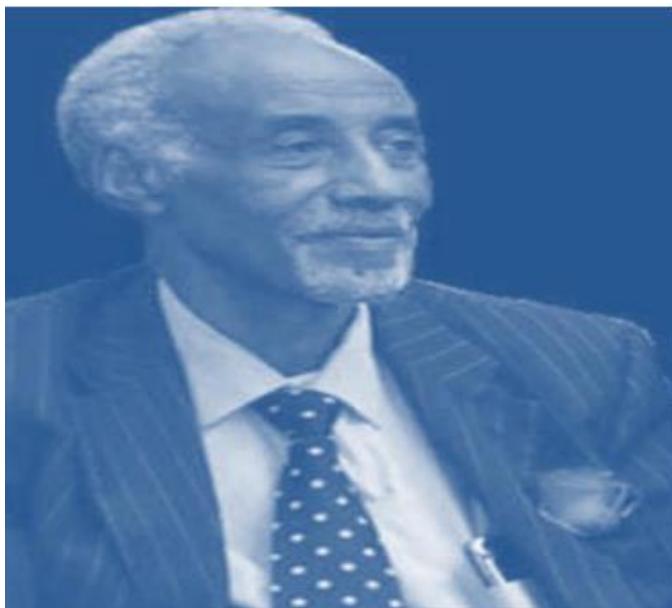
Namoota Muldhata diinaggee hammayyaa kan akka armaan olii qaban keessaa haga tokko maqaa kaasuun yommuu barbaachise, Abbaa hospitaala Jeneraala Adaamaa fi maashinoota qonna

ammayyaa ture Rabbiin isaa haa araaramu, boolla isaa daadhiin haa guuttu, Kabiir Huseen maqaa dhahuun ni danda'ama.

Kabiir Huseen dhalootaan nama godina Arsii Bahaa aanaa Heexosaa yommuu jireenyaa fi dalagaadhaan irraa caalaa kan inni jiraataa ture magaalaa guddoo godina shawaa bahaa tan taaate Magaalaa Adaamaa yommuu ta'u baruma dhiyoo kana hanga mootummaan woyyaanee kufee as sababa dhibee tasaatiin lubbuun isaa darbuun ni yaadatama.

Haa ta'uu malee, korma jabbilee ciccimoo hamma barnoota Doktoreetiille baratan qabu leenca waan hundaan guuttame. Kabiiriin akka seenaan yaadatutti nama qabsaawaa fi sabboonaa Oromoo gaafa xiiqii yaadaa fi horiidhaanillee saba isaa fi

koodeewan cinaa dhaabbatee qarqaaraa ture ta'uu seenaan ni akkaan jabeesee yaadata.

Kabiir Huseen Waqoo

Ari'aaya Sillaasee Abrahaam (Dheekkamaa Ganamoo)

Abbaa Qabeenyaa fi Ogeessa beekkamaa akka koonyaa Gannaaleetitti dur hawaasaa tajaajila hammana hin jedhamne kennaat uree fi oolmaa guddaa ummata isaatiif oole. Ogeessa fayyaa guddaa dur akka hawaasa naannoo aanaa Dodolaatitti “yoo inni harkaan nu qabe hin fayyina” jedhee ummanni jaalala

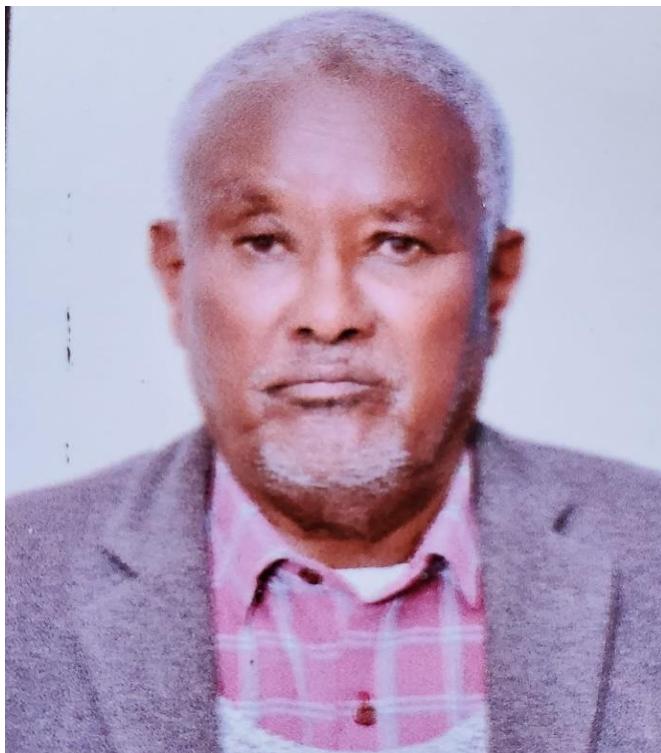
isaaf qabanii fi dandeetti inni qabu akkasumas nama ummata ofii ciminnaan irkisee fi tajaajilaa ture beekkamaa ta’uu isaa ibsu.

Handhuurti fayyaa isaan itti hawaasa ofii qarqaaraa turan kunis **“Kilinika Giddu-Galeessa Ari’ayaa”** jedhamuun beekkama. Nama hojii ofii tiif malee oduuf ykn haasawaaf yeroo hin qabne, nama hiyyeessa fi dureessas ija tokkoon ilaalu. Kan biroo ammoo Hospitaala magaalaa Dodolaa keessatti maqaa yaadanoo Jaarsoo Bu’ii fi H/Huseen Xaahirootiiin nama ijaaree dha.

Dabalataanis abbaa qabeenyaa **Mooteela Gaarren Baaleeti**. Iddoon Mooteelaa kun baay’ee hawwataa fi bosona kan uffatee dha. Kanaafuu, isaan aadaa fi akkasumas jaalala hojii qaban irraa ka’uudhaan waa’een yeroo ammaa **“Ashaara magariisa”** (Green Legacy) jedhamee karoora madaallii qilleensa Addunyaa jedhu keessatti ajandaa guddaa ta’e kun durseetiin galeeraaf yoo jenne soba hin ta’u.

Bosonni Mooteelii Qilleensa hara baafannaa gaarii fi haarawa yeroo yeroon biqiloota tana irraa maddu waan qabuuf, namni naannoo Aanaa Dodolaa fi lammileen alaa faranjoota turiizimii dabalatee yeroo heddu akka iddo boqonnaa fi haara galfannaatti itti fayyadamaa jiru.

Bakka hawwataa kanatti bashannanuudhaan Qaamaa fi sammuu ofii itti haaromsan, sirna cidhaa fi fuudhaa heerumatullee itti qophaawa. Handhuurri fayyaa “**kilinika giddu galeessa Ari'aayaa**” jedhamus kan argamu achuma keessatti.

Ari'aaya Sillaasee Abrahaam

Gosa caatimanna keessaa dureeyyi dur kiila lixan
keessaa worra kiila lixe kan akka **Xonnossaa Sassaga**,
waaqayyoo xonnossaa fi Wiinsoo xonnossaa fa'a maqaa kaasuu
ni dandeenyaa.

- ♣ Makkiyyaa Qaadi Maammiyyoo: - haadha Maashinoota qonna Ammayyaa
- ♣ Abdulhakiim Sheek Muhaammad: - dargaggeessa adda duree fi abbaa W/Qorqoorro Adaamaa ♣ Aammee Kimoo
- ♣ Saamu'eel Tufaa, ♣ Hasan Bushraa
- ♣ Suyyum Gammachuu, ♣ Chombee Suyyum: - abbaa Raas Hoteela Goobbaa, Fichisiisaa Kombaaynaraa fi Tiraaktaraa
- ♣ Hiikoo Turaa: abbaa Gamoowwanii fi kolleejjii Baatuu duraani
- ♣ Ayyalaa korroosoo: - Abbaa Kolleejjii paaraadaayizi Vaalii.
- ♣ Tufaa Galchuu abbaa Worshaa Daakuu Roobduu
- ♣ Tashoo Tufaa abbaa tajaajila Geejjibaa
- ♣ Awwal H/Qaasim Nuuree, ♣ Amaan Barkee abbaa Gamoowwanii, ♣ H/Abdulwahaab Ali Huseen abbaa Soof Umar

- ♣ H/Hasan Aloo abbaa Worshaa, ♣ H/Baatii Wattiyee abbaa Rilisteetii, ♣ Dr. Ziyaad Abdurrahmaan: - abbaa Hospitaala Madda Wolaabuu, ♣ H/Dhaqqaboo Diidaluu: - abbaa Gamoo fi tajaajila geejjibaa fe'iinsa hammayyaa.
- ♣ H/Mahaammad Sa'id abbaa Buufata boba'aa, ♣ H/Anshaa Aagoo abbaa Hoteelaa, ♣ Qamar Huseen, ♣ Dr. Guddataa Inikkaa, ♣ Dabbabaa Inikkaa, ♣ H/Zakariyyaa Raaboyyee
- ♣ Shaamil Umar Xaahiroo, ♣ Xayyib Abbaa Fooggee
- ♣ Maammaa Umar, ♣ Abdullaahii Duulaa Jimjimoo
- ♣ Gabii Menxeeroo, ♣ Jaarsoo Qaabatoo
- ♣ Eda' oo Abdii, ♣ Huseen Gammadaa, ♣ Faaxumaa Roobaa
- ♣ Tashoomaa Guddee, ♣ Tashoo Saaddoo
- ♣ **Awwal H/Qaasim:** - Abbaa qabeenyaa beekkamaan Oromoo Arsii Ilma H/Qaasim Nuuree yommuu ta'u, sabboonummaa oromummaaf qabu irraa ka'uudhaan nama yaadaan, hamilee fi horii dhaanis walumaagalatti *spoonerism* ta'uu dhaan na gargaaree kitaabni kun akka galma gahu nama taasisee dha.

Awwal H/Qaasim

♣ KKF fa'a maqaa kaasnee bira haa dabarru malee dureeyyin Arsii kanniin qofaa miti. Namoota maqaa keessan hin kaasin gamanumaan dhiifama isin gaafadha. Kitaaba itti aanuu keessatti kana caalaa sakkatta'ee dhiyeessa.

Tapha Aadaa Oromoo Arsii

Akkuma tapha ijoollee armaan olitti kaafnee san ga'eessonni, dubartoonni fi shamarran akka waliigalaatitti taphoota aadaa; kan

garee fi dhuunfaa qabu. Isaan kanas kan guyyaa Fuudhaa-Heerumaa fi yeroo biraa jennee bakka lamatti quoduu dandeenna.

Tapha gaafa chidhaa kan warra gurbaa Dubartootaan Ashoo-Ashilaa

Kana jechuun sirboota aadaa Arsii kan akka Tirrii, Laangannichaa, Baddicha, Harkissaa, Gussaa fi kkf keessa tokko ta'ee **Ashoo-Ashilaan** aadaa sirbaa **dubartootaa** kan naannoo Arsii Diida'aa fi Baaleen gara olla Diida'atti aantuuti. Fakkeenyaaaf sirboota kana keessaa garii isaa yoo kaafne, wolaloowwan /faaruu babbareedaa gurbaa fuudhufii gosa isaa faarsanii qarshii irraa fudhataniin dabaalama. Worrii dhiirallee hamoommota aadaati fi salawaata jedhaa fuudhanii galu.

Tirrii/ Baddicha

Sirba gaafa cidhaa dubartoota shamaraa fi dargaggeessa dhiiraatiin sirbamuu. Guyyaa cidhaa kana fuudhaa fi heeruma yookaan fuudha qofa yookaanii ammo Heeruma qofallee ta'uun danda'a sirni ciini irratti gaggeeffamu jechuu kooti akka ogeessi aadaa fi Turiizimii G/A/Lixaa, Obbo Abdulkariim Tukee jedhanitti.

Haalli yookaan adeemsi isaa shamarranii fi warri dhiira gamaa gamana dhaabachuudhaan yoo walitti sirbanii dhiichisan yoo

warri dhiira “hummoo !!!” jedhaa lafa dhiituuf shamarran ammoo buunshoo qillisiisaa martii ykn yuuba ofii marsitee angulaalti. Kanaafuu, mee sirba ijooleen teennaa tokko jabaa isinitti haa jedhu:

*“Achi laalii duubaa kee
Angulaali yuuba kee
Hin loluu anuu hin loluu
Si malee anuu hin tolu
Ka ajjeese geerraree
Hin bareeddi weedareen”*

jedhaati dhiichisu Mammagaallan Arsii dur.

Sirbaa Tirrii/Baddichaa

Goshoo Sirbaa

Goshoo dubri Oromoo Arsii baafattu kan sirba qofaati malee waan biraan akka Abbaa manaa fi haadha manaa woliin raawwachuu hin danda'an. Goshoo kana warri keessahuu haadhaa fi abbaan ishii beekuu irra darbanii durumaa kan walitti goshoomse isaan ta'uu isaati.

Yoo akka tasaa ishiin isa wajjiinis haa ta'uu nama biraan wajjiin wal qunnamtii qaama saalaa raawwattee walabummaan jalaa

badellee kan itti gaafatamuu fi seera ambaatiin yakkee fixatu isaa fi isa qofa. Kanaaf goshoon ishii kunillee itti gaafatamummaa guutuu fudhatee bakka sirbaa fi cidha adda addaatti dargaggeessa biroo irraa kan isii eegu isa.

Jaalala addaa qabu, waan abbaan manaa fi haati manaa walii godhan hundaa walii godhu walqunnamtii qama saalaa irraa kan hafe. Kennaa adda addaa walii kennan, fkn f inni uffata garagaraa; shaashii, caammaa, wondaboo fa'a bituufillee danda'a.

Ishiinis gama isiitiin uffata miicciif, nyaata qopheessite yoo inni warra ishii bira dhufe nyaachisuu fi kkf tola ooltiif jechuudha. Waan feete fkn nama bira wajjiin sirbuu yoo barbaaddellee hayyama isaa malee sirbuu hin dandeettu.

Tapha gaafa cidhaa kan warra intalaa Dubartootaan

Tartarii

Jechuun sirba warra intalaa gaafa cidhaa haga intalli manaa baate gaggeeffamtutti keessattu aadaa sirbaa warra shamaranii kan naannoo Arsii Gadabii keessatti sirban jechuu dha. Intalli baatee gegeeffamnaan battalumatti dhaabu.

Hobbee-Hobbayyoo (Hobbee Moollee)

sirba worra intalaa kan haawotaa fi shamarran sirbitu jechuu dha.

Keessattu sirba kanaa caalmaan kan sirban haawwota yoo ta'an

jaalala ibsuuf itti fayyadaman. Guyyaan cidhaa gahee, heerumaan dura shamarri Arsii takka akka aadaa fi safuu oromoo Arsiitti ulaagaa hedduu guutuu qabdi.

Ulaagaalee kanniin keessaa fakkeenyaaaf; haalaa amala gaarii, kabajja haadhaa-abbaa, warraa fi gosa ufii, kabajja hawaasa naannootiif qabdu, walabaa ta'uu isii jechuun hamma heerumtee mana dhiirsaa geettutti dubrummaa qabaachuu, ajaja namaa fudhachuu ulaagaalee jedhaman keessaa itti amantee jaalalaan hojii irra kan oolchaa turtee fi kan eebba maatii fi hawaasa naanno irraa fudhata turte yommuu taate sirbi gara nyaattee kun ni sirbamaaf.

Dabalataan akka **afoola Oromoo Arsiitti**, bara woyii abbaan maatii hawaasa Arsii tokko ilma dhiiraa haa qabaachuu dhabu malee intala maqaan ishii “**Moolle**” jedhamu qabaa ture. Intalti tun waan abbaan ishii ilma hin qabneef akka dhiiratitti bakka ilma dhiiraa san buutee abbaa ishiitiif rakkoo tokko malee itti gaafatamummaa guutu fudhathee hojjataaf turte. Kanaaf Abbaan garmalee waan gammadeef, “**Moolleen** tiyya dhiira malee intalaa miti” jedhee kofoo hidhachiise jedhama.

Haa ta'uu malee garuu intaltis yoo uumaan dhiira ta'uu baattellee akka uumaa dubartiititti ykn uumaa ofititti bakka dhiirri oolee

galuu fi dalagaa dhiirri dalagu kamuu dalaguu ni dandeessi. Kanas ta'ee san mucayyoon Haala amalli isii hundi gaarii waan ta'eef jaalala guddaa hawaasa biraa qabdi. Gara-nyaattee kana ibsuuf jecha

Haawwonni Gadabii akkana jedhanii hobbee sirbu:

*“Hobbee Moollee hobbiyyoo moollee,
Hobbeen dhiiraa hobbiyyoon dhiiraa,
Haatee haadaan si biraan hiinnaa
Hobbee lookoo irga magaalaa
Yuubni keetuu farda sakaala
Eega moollee heerumni hin oolle” jedhanii sirbu.*

Ijoolleen dubaraas akkana jedhanii hobbee dhahatu: -

*“Obbee obbee ee obbee
Yaadee imimmaan shola gatee
Obbee moollee obbiyyoo moollee
Eega moollee heeruma hin oolle” jedhan.*

Aadaa faaruu loonii

Arsii kabjni inni loonif qabu kana jedhanii lakkaawun ni ulfaata. Kanumarraa ka'uun bakka horii isaanii itti bobbaasan hundatti faarsaa deemu. Faaruun kun kan dubartiiti fi kan dhiiraa qaba.

Isaan kana keessaa akka fakkeenatti lachuu armaan gaditti kaayeera.

i)Faaruu Dhiirti Looniif

*“Ana haa lolaanii
loon malee tolaanii;
Citaa gaara irraa
cite yaa bürraa;
Ani haa beelaawuu
beela keen dandawuu;
Dhibba lamaan bite kaloo tee
Haga Waabee gawuu.”*

Jettee dhiirti loon faarsiti.

ii)Faaruu Dubartiin Looniif

*“Gadabii haa Mujaan bawuu
Namni deege mucaan gayuu
Saayyitee jette haati tee,
Yoo bayaa gurra raasanii
Yoo galaa gurra raasanii
Loon abbaa gurra baasanii
Saayyitee jette haati tee,
Itti baasi gurraan galee
Itti baasi gujaan galee*

Haadha hin nyaatu mucaa malee

Saayyitee jette haati tee.”

Jedhanii haawwonni loon faarsu dur.

Tapha aadaa Ijoollee Oromoo Arsii

Oromoon Arsiiakkuma oromoo baldhaa ijoollee isaanii tapha fakkeessanii mala addaa saayinsaawaa ta’een fayyadamanii hamilee jajjabeesuun hubannoo ijoollee/daa’imman/ naannoo isaanii cimsuuf tooftaa ittiin barsiisan qabaachuun beekkamu. Fakkeennaf Herreegaa fi laccoofsa lakkaawwii yeroo barsiisan akka armaan gadii kanatti tokkorraa ka’anii hanga dhibbaa deeman akka afoola hawaasa Arsiitti.

Innis: - Waa hundaa dura “**tokko maali**” jedhanii jalqabu.

“Takka maali?... takka qube,

Lama maali? lamaan mucha re’ee,

Sadi maali? Sadiin sunsummanii,

Afur maali? Arfan mucha saayyaa,

Shan maali? Shanan quba harkaa,

Jaha maali? Jahan jabbii qaraxaa,

Torba maali? Torban torbaaniin buusee,

Saddeet maali? Saddeet dhala Leencaa,

Sagal maali? Sagal laakkofsa ekeraa,

Kudhan maali? Kudhan boolla saddiiqaa,

Diigdamni maali? Diigdamnni kurna lama,

Dhibbi maali? Dhibbi ija gingilchaati." Jechuun akka isaan hubachuu danda'an godhu.

Isa kana barreessuun kan barbaachiseef ijoollen ammaa akkaataa ijoollen bara durii bifa taphaatiin herrega mana keessatti barattuu fi inni kunis aadaa Oromoo ta'uu irra darbee eenyummaa oromummaa jalatti aadaa Oromoo Arsii akka ta'ellee beekanii akka irraa baraniif. "*Of ta'uun of beekuudha*" jetti hayyooni oromoo Hammayyaa.

Uffata Aadaa Oromoo Arsii

Uffata walii galaa kan Dhiiraa

- Oogaagogaa duuganii sukkumanirraa
- Qoola, Gonfaa, Amaamaa..... Jirbii irraa
- hoccuu halkanii, Kitaa, leelashee . Jirbiirraa

- Gaabii.....Jirbiirraa

Hoccuu

Gonfaa

Uffata Qondaalaa/ykn nama mirga qabu

Akka carraa ta'ee **namni dhiiraa kan diina ajjeese mirga argatee qondaala** jedhama. Innis nama biraa irraa adda ba'uuf: Gurraa macchallaa qaba; Harkaa woraana qaba; Irree irboora qaba; Muldhii billaa qaba; Duddaa leenca ykn qeerransa qaba; Mataa worraaqaa qaba, Kanaan beekama.

Kanafuu, namni mirga qabu, ka qondaala jedhamu tokko uffata kabajja ykn ulfinna guddaa qabu kana haala armaan gadiitiin tartiibaan karaa wal duraa duubaatiin uffata.

1. kofoo lukaa hanga muldhii gahuttii ol godhata
2. worraaqaa fi shoree matatti godhata
3. machallaa gurraatti godhata.
4. maaracoo mormaatti godhata
5. hirboora irretti godhata
6. kaldho'oo leenca ykn Qeerransa dugdatti uffata
7. billa mulditti hidhata
8. woraana harkatti qabat

Worraaqaa

Billaya

5.1.1. Meeshaa guutuu Fardaa

Naqattoo fardaagogaa irraa,

Fe'umaagogarrraa,

Koora fardaa.....mukaa fi gogaa

Fuuloo fardaa.....gogaa irraa,

Fe'umaa.....gogarrraa,

lugaamasibiilarrraa

Xafaa birriinheqoo/jirbii

Goolon.....gogarraa,

MutaaSibiilarraa

XurumbaSibiilarraa

Kooraa

Halangee

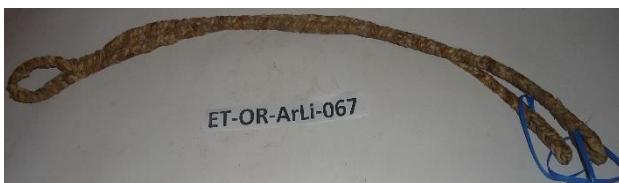
Xurumba

fe'umaa

Gilaasii

Qomee

Bilbila

Xifaabirrii

Huddeellaa

Lugaama

Sheebbaa

5.1.2. Haawwotiin gurguddoон

Bonkoo, bokee akkasumas kaldhoo weedaree gogaarrraa tolfame.

Darbatagogaa irraa,

Matatti kan uffattu guftaa yoo ta'u, Jirbii irraa tolfama.

Matatti hooqaayookaan rifeensa dhawatu

Harkatti bitoo.....Sibiilarraa.

MormattiCallee, darbata

AddattiCallee

Harkatti.....killaa, buqqee urgoo,

Harkatti.....Warcaasaafi siinqee qabatti.

JomoreeHeqoofi callee irraa,

kaafuraa, kaadhimaMormatti godhatan.

kopheeMukaaf teepharras.

qanafaan..mukaaf teepharras hojjatamee addatti godhatu.

EE. OR. ARI. 201

Qanafaa

Darbata

Qoloo

Laakkaa

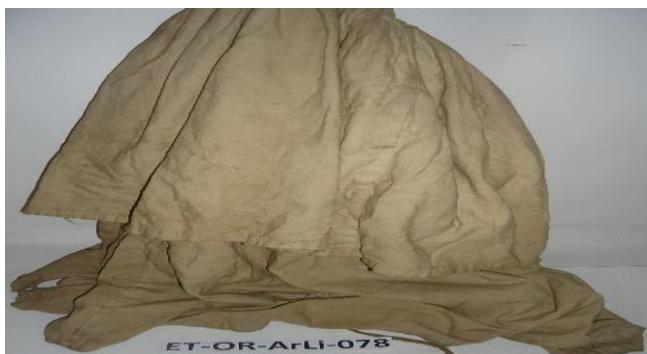
Bonkoo

Siiñqee

Meeta

Oogaa

Bitoo

Qabdo Guftaa

Darbata

Meeta Qaadhimaa

Uffata aadaa Haawwotaa fi Ateetee O/Arsii

Uffata Shamarran heeruma dura uffattu

Shamarran mataa gara afoo kallacha gubbaa goodayyaa hambiftee filatti ture dur. Gara dugda duubaa ammo rifeensa dheeraa hin tuqamin hambifattee dhayattee sirba ittiin sirbiti ture. shamarran dhalattee guddattee guyyaa uffachuu geette irraa hanga heerumtuutti wayaan uffattu **qoloo fi kaldhoo** dha.

Kaldhoo

Qolooy

Buunshoo

Filaa

Micciirroo

Jomoree Shamarranii

Uffata Shamarran Heeruma Dura Uffattu

Goodayyaa Shamarranii

Goodayyaa shamarran heeruma dura gaafa mana sirbaa deemtu haaduudhaan ka gara duubaa ammo tolchitee kan dhayattu yommuu ta'u goodayyaan kunis akka armaan gaditti muldhat

Goodayyaa durba Oromoo Arsii

Meeshaa kalaqa Aadaa Oromoo Arsii

Qodaawwan jereenna isaa kan guyyaa guyyaa ittiin gaggeessuf dhimma itti ba'u barbaaduf takkaa rakkatee hin beeku. Waan isa barbaachisu guutuu wontootuma uumamaan naannoo isaa jiru

288

irraa bocee midhaagfata malee. Faaya kanniin iddoowwan adda
addaatitti quodun gabaabsinee ilaalla.

Kalaqa alaa mana keessaatti ittiin fayyadaman.

Kan Mana keessaa

Ottee marqaa.....biyyerraa,

Qorii itti nyaatan.....Mukarraa

Mooqqaa ittiin nyaatangaafa loonii irraa,

Sabaree ittiin dhuganwiixaa irraa,

Dhagaa Daakka fi Majjeedhagaarrraa woqaranii,

Gingilchaawiixarrraa,

Qunnaa wiixarrraa,

Kooboowiixarrraa,

Orooboo itti raafatanwiixaa fi kalaalaa irraa,

Guchuma itti elmatanwiixaf buqqee irraa,

Quudii itti elmatanmukarraa,

Mooyyee itti tumataniini fi muka ittiin tumatan...mukarraa,

Eelee itti bilcheeffatanbiyyerraa,
Meeshaalee saamsaa barbaachisu.....teepharraa,
Faaya ittiin bareechanribuu ykn Moorarraa
Mutaa/gontimaa/ ittiin hodhanmukaa fi sibiilarraa,
Ibidda bobeffatanuchumarraa,
Sillichaagogaa re'ee irraa,
Qalqalaagogaa hoolaa irraa,
Girboogogaa hoolaafi re'ee lama irraa,
Carfii aanaan itti raasan ...gogaa loonii irraa,
Buudaabuunshoo looni fi wiixaa irraa
Xuwwee fi Jaayii dhadhaa itti bassan/Baysan ...biyyerraa
Quluu bunaabuqqerraa
Quloo/waan daymaan dhugan/.....buqqerraa
Gabataa daraaraamukarrraa
Kurree gabataawiixarrraa

Bureewiixaa fi kalaalarraa

Siree irra rafanteepharraa

Waan afatan/itillee.....gogaa loonii irraa

Boraatii.....mukarrraa

Okoleengogaa loonii irraa,

Okolee

Ciiicoo

Sabaree Xuuxxoo

Jabanaa bunaa

Hubboo

Gingilchaa

Fuixoraa

Fuixoraa

Qorii

Agalgilii

Buqqee Urgoo

Quluu

Quudi

Shandhee

Majjee

Carftii

Qorii

Shandhee

Gongaa/Bidiruu

Boraatii

Gabatee

Dibbee

Leemman bish

Kaballaa Hayaataa Mooqqaa Mooyyee Mutaa

Meeshaa kalaqa aadaa kan ijoollee

Kaldhoo.....gogaa jabbileet irraa

Maxaanxee.....gogaa loonii irraa

Hanfalaa.....gogaa loonii irraa

Akkasumas callee addaa Forora, Lootuu, Hooqaa, bitoo, worcaasaa, biliqkee gurraa fi qubee miilaa kan durii kan godhatanii fi kan uffatan yoo ta'u bara qaroomina jiddu galeessaa keessa ammoo

Wondabee..... xaaqarra

Sabbata.....heqoo irraa,

Laakcaa.....gosa sibiilatirraa,

Micciiraa

Laakcaa

Kaldhoo

Faaya dhiira kan qaroomina hojii

Nooheemukarraa,

Maraareeteepharraa

Qacceeteepharraa/Furarraa

Wogalaa.....Sibiilarraa.

- Qottuu/Maarashaa.....Sibiilarraa.
- Shibata.....Mukarrraa.
- Kifee.....mukarrraa.
- Halasaa.....Mukarrraa.
- Harqoota.....Mukarrraa.
- Dhiitata.....gogaarraa.
- Daaqanaa.....gogaarraa.
- Digaree.....mukarrraa.
- Qororoo kan sa'aan qaban.....gogaarraa.
- Tolee.....Gogaa waatii.
- Gaadii.....Gogaarraa.
- Haaduu.....Sibiilarraa.
- Dufaa.....Wiixaarraa.
- Gubaa.....Mukaa fi Sibiilarraa

Maraaree

Gubaa

ET-OR-Arl-188

Botooyaa

Meeshaa Woyyooma Bulchiinsa Gadaa

- ✓ **Bokkuu**
- ✓ **Halangee murti**
- ✓ **Botooyaa**
- ✓ **Kallacha**
- ✓ **Caaccuu**

Halangee Gadaa

Bokkuu

Meeshaa waraanaa fi Adamoo keessaan

Eboo sibiila fi soomaya leemman irraa,

Cokoo Akkasuma,

Billaya.....buunshoo loonii fi sibiilarraa,

Wontee gogaa Roophii irraa,

Halangeegogaa Roophii irraa ykn

Shabbeenagogaa loonii irraa

Eboo

Korboo

Nyaataa fi dhugaatii Aadaa Arsii

Oromoorn Arsii akkuma aadaa garagaraa kan akka taphoota cidha, faaruu loonii, tapha ijoollee weedduu dubartootaa fi kkf qabu, aadaa nyaataa bareedaas akaakuu adda addaatiin ni qaba. Akaakuuwwa yookaan gosa nyaata keessaahuu sirriitti

jaalatamoo kan ta'an fa'a itti daddabaluudhaan isinii ibsuu yoo
barbaadu

Nyaata aadaa walii galaan

> Koofaa dhadhaan	> Marqa carree	>marqa buldhaa
> Finiina	> shakaka	> Caccabsaa
> koofaa garbuu	>koofaa worqii	> Marmaree
> Daraqoota	>micciirraa	> Gafum'aa
> Xoroshoo	> Bixilee	> Dibaa
> Bachoo	> Qixxaan	> quuncee
> Itti fufa.....		

Soorata oromoon Arsii jaalatu

- > Koofaa dhadhaan > Marqa carree > marqa buldhaa
- > Finiina > shakaka > Caccabsa > koofaa garbuu
- > koofaa worqii > Marmaree > Daraqoota >micciirraa

Dhugaatii Aadaa Arsii Walii Galaan

Akka aadaa Arsiiittti dhugaatiin jaalatamaan *damma*, *booka*, *midhaanii* fi *bishaan* irraa hojjatamu kan armaan gaditti ibsame kana ta'a.

Δ Daadhii bookaa Δ kenneettoo Δ shaametaa
Δ qaariboo Δ Bulbula Δ walmakaa daadhii
 fi bulbulaa/Diindoo

Dhugaatii Aananii

Δ Itittuu Δ Mi’ii Δ Baaduu
Δ Areera Δ Hoo’ituu Δ Qabbanooftuu

Δ Silga

Dhugaatii bunaa fi aananii: -

Δ Buna aananii Δ Buna aanan irra bu’e
Δ Quxxii/ Baala bun Δ Buna asharaa
Δ Buna doomaa/gurraacha Δ Rajaa

Aadaa Sirna Fuudhaa-Heeruma Oromoo Arsii

Sirni fuudhaa fi heeruma Oromoo Arsii sirna fuudhaa fi heerumaa ykn cidha gosoota Oromoo biraa irraa adda. Innis gosa kamiin irraayyuu kan hin waraabbaminii fi kanuma Arsii qofaan falaaseffame waan ta’efi.

Akaakuu fuudhaa fi Heerumaa Arsii

Kadhaa intalaa Halangichaan/ keettichaan

qaama sadaffaa erganii yoo kadhatan namichi yeroo baay'ee kadhaa dhaquudhaan gosa lamaan wolitti fidu akkasumas intala san akka seera kadhaa intala Oromoo Arsiitti kadhachuun sirna kadhaa kana raawwatu keetticha ykn halangicha jedhama.

Hawii

warri wal-fuudhu lamaan walii galanii wolfuudhoo. Haa ta'u malee, sirni kun hawaasa Arsii keessatti fudhatama waan hin qabneef, gurbaan fuudhu sun dursa warra/gosa ofii ti yakkee fixate ka'ee, akka haarawaatti gosti isaa deebi'an gara warra intalaa nama erguun yakkaa fi sabbata haadhaa fi abbaa erga kennan fixatanii booda, gara sirna fuudhaa fi heerumaa mar'achutti seenan jechuudha. Kanaaf wanti sirni kun teedeffameef sababa bu'aa bahiin, xaariinii fi baasiin isaas jabaatuuf. Akkasumas wol fuudhuun seera uumaa fi uumamallee ta'u, safuu oromummaa fi seera ittiin bulmaata sirna gadaa cabsa waan ta'eef dhoorgama.

Walgara

Dubartiif dubartii waliin jijiiruu. Jechuun akka duudhaa ganamaa oromoo Arsii osoo hin ta'in/kan loon itti gabbaruun fuudhan sanii

miti. Kana Jarri intala wolirraa fuutu lamaan obboleewwan shamarranii lamaan woliin jijiiruun sirna fuudhaa heerumaa raawwatan jechuudha. Tooftaan kun immoo mala ykn Falaasama Daatuu Xaqaqooti jedhama.

Biidhaa/Irra dhaabaa

jechuun hamoommonni intala keettichaa fi qoraan isaaf kennamte fuudhuu dhaqee sababa addaatin yoo dhabe osoo intala hin fuudhin galuun fafa. Kanaafuu, gosa worra sanii keessaa yookaan gosa cinaachaati biidhaa worra intala dhoorgatee tan biraa gurbaa fuudhuu sanii kennan jechuudha.

Dhaala

Dubartii abbaan warraa irraa du'e nama obboleessa abbaa worra isii ta'ettii heerumsiisuudha.

Buttaa

Jechuun humnaan intala fudhachuu yoo ta'u, inni kun seera Ambaatin yakka waan ta'eef abballeen yoo worra mucattii isaa bute himatu “**haftittii tiyya ta qeensa qaraa, ta harma xurii**” jedhee kan himatu Yoo ta'u, akka uumaa fi aaloo ambaatti worri intala san fudhates jalaa caqasa. Sirni fuudhaa heerumaa kun ulaagaalee mataa isaanii tokko kan biraa irraa adda baasu qaba.

Fakkeenaf isaan kana keessaa tokko fudhannee haa ilaallu. Adda baana Ummanni Oromoo Arsii mirga dubartii eegun nama isa dursu hin qabu. Olaantummaa seera uumama dubartii mirkaneessuf waa'ee dubartii fi qanafaa wooyooma keessatti lallabuun isaa ni yaadatama.

Kanumaan walqabatee, dubartiin takka jaalalli kennaa uumamaa ta'uu hubattee saalfii tokko malee mana warra gurbaa jaalattee san heerumaaf yoo dhayxe gadi deebi'i hin jedhaniin. Gurbaa waamanii amansiisanii akka fuudhu godhu. Fuudhaf heerumni haala kanaan gaggeeffama.

Adda baana /Aseennaa

Intalli ofiin jaalattee warra gurbaa dhaquun Aseennaa ykn Adda baana jedhama. Intalli warra gurbaa yoo deemtu galgala marga jiidhaa fi eegee jabbilee qabattee;

*“Adda baana shifaa,
Xabboo mana citaa,
Warra afaan golaa,
Na jalaa goraa”* jedhaa mana seenti.

Namoonni mana keessa jiran, intalli ilma fuudha gahee mana jiru keessaa kamiin akka barbaadde haa himtuuf; “**adda baanii kee**

eennuufi...?" jedhanii gaafatu. Erga isiin ebalootee nama barbaadduu adda baastee booda, warri gurbaa nama gara warra intalaa ergee bilisa ta'uu isii qorachiisee adda baasa. Bilisa ta'uun mirkanoofnaan warri isii "..., siif eebbiseera gulantaa kee tarkaanfachiisi" jedhanii ergaa deebisan. Kanaan booda worri gurbaa uumaa fi aaloo ambaa irratti hundaayuudhaan sirna hafe hanga raksoon qalamutti itti fufan.

Gabaabumattii **Arsiin fuudhaa fi heeruma walabaa karaa afuriin** raawwata: -

- Halangee ergatanii kadhatuu
- Hawwatuu
- Duula baasanii butuu fi
- Addabaanan fuudhuu jedhama.

Adeemsa Fuudhaa fi Heerumaa Kadhaa Irraa Hanga Gurguboo

1. Kadhaa intalaa

Jaarsa yookaan halangicha ergatanii ykn ofii dhaqanii warra intalaa durba akka kennaniif adeemsa kabajaan gaafachuuti. Kana jechuun, intalti takka yoo heeruma geetee qalbiin namaa itti buute warri gurbaan isaanii intala san jaalate kadhaaf Halangee baasanii warra intalaatitti ergatan.

2. Milkii laallata

Yoo intala kadhaa deeman manaa bayanii hanga mana warra intalaa gahanitti waan karaa irratti itti dhufe yookaan itti dhufan Sagaleee bineensotaa fi allaattii adda addaa akka aadaa oromootti adeemsa hiikkaa itti kennuti. Milkiin mishaa ta'e jennaan milkiin nuu kennitee intala nuu kennaa jedhan; Yommuu milkii karatti isaan qunnamte san laallatanii jibban, qe'ee worra intala kadhaa deemanii dhiisaniillee of duuba deebi'uu danda'an.

Yoo kadhaan dhufte worri intalaas sooreessa otoo mucayyoo hin kennin dura, intalli sun heeruma gahuu isii adda baafatanii erga ka'anii booda yoo kaadhima geette jiraatte, kennuu fi ykn dhoorkachuuf milkii halangicha ykn worra gurbaa sanii laallatan. Eegasiin booda yoo milkiin kenniteef gosa kadhaa dhuftee kennaniifii, guyyaa mijuu obaasan ykn guyyaa intala qabee hidhan beeellama qabatanii addaan bayan.

3. Mijuu-Unsiisu

Guyyaa mijuu walitti deebi'anii haala gatii gabbaraa erga dubbatanii booda qabee hidhatan. Kanas karaan godhaniin, Sirna intala kadhatamtee kennaa mirkaneessanii eebbisuuf **guutuu sadiin:** -

↗ Daraaraa qopheeffatanii sirna mijuu irratti mijuu

↗ Aananiif i

↗ Fiixaa/Dhaadhii unsiisuun kan raawwatan.

4. Affeerraa Qondaalaaf godhamu

Sirna fuudhaa heeruma “**Oromoo Arsii**” kana keessatti namni waa ajjeesee mirga qabu yoo affeeramee dhufe namoota kaawan irraa adda bahee akka ilaalamuuf: -

- ✓ *Harkaa hirboora qaba,*
- ✓ *Dugdaa Leenca geerransa qaba,*
- ✓ *Mormaa Maracoo qaba,*
- ✓ *Gurraa machallaa qabaa,*
- ✓ *Mataa Shoree qaba,*

Namni mirga qabu kun akka mana cidhaa gaheen kabajja fi bakka addaatu isAAF kennama. Yeroo affeerraan ga’etti daadhii dhaabanii bakka tokkotti dhuganii weeddisaa, geerraraa ka’anii mana cidha gurbaa yoo gahan; badaafatanii, dambooba dhayatanii, hamoommota baafatanii gara qe’ee intalaa deeman.

5. Dhaamata yoo intala baasanii

Waa’en fuudha fi heeruma Arsii yoo kaasan addatti kitaaba ta’ a.

Akkuma hubannaaf tolu waan gabaabaa sirna hunda keessatti hin

hafne kaasnee bira haadabarru. Hamoommonni erga mana warra intalaa gahee nyaatee fi akkasumas dugee erga geessee booda warri intalaa dhaamata eegala. Yeroo intala baasan fira, abbaa fi gosti intalaa akka armaan gadii kana jedhanii dhaamatana.

✓ **Tokkoffaa Ambi ni dhaamata**

*“Wol horadhaa,
hamaa hin dubbatinaa,

hama hin dhagayinnaa,

ambaan wolitti hin bu’inaa,

intala kaadhima hin tuqinnaa” jedhan*

✓ **Lammaffaa Ardaan ni dhaamata**

*“Abbaa nagaya gaafadhu,
haadha nagaya gaafadhu,

yoo rakkatan rakkoo baasi,

bara tokko abbaaf horadhu,

bara tokko haadhaf horadhu,

bara tokko gosa irraa fuutef horadhu,

bara tokko ofumaaf horadhu,*

achi booda isiinuu si horatti” jedhaniin.

- ✓ **Itti aansuudhaan Keettichis akkana jedhee dhaamata**
“Takka gorsi,
takka obsiif,
takka dhoysiif” jedha innis.

- ✓ **Dhumarrattis Abbaan akkana jedhee dhaamata**
“Naa horadhu, naa guddisi, naa gorsi,
haadhafi abbaan irra naaf naannayaa.

Mucatti tiyya: - Gurra sitti hin heerumsiifne;

Nyaara sitti hin heerumsiifne;

Ija sitti hin heerumsiifne, Ilkaan sitti hin heerumsiifne;

Kanaan achi dirri hafe keeti;

Geegawoon haganaa jaaladhu jajadhu.” Jedha.

Intalaan dura meeshaa isiin heerumiisan gadi baasan:

Gaafa fuudhaa fi heeruma isaanii *kan ittiin heerumtu meeshaa* akka: - Qorii, Sabaree, Killa, Boraatii, buqqee urgoo, siinqqe, madaala, ciicoo, Orooboo, midhaan jiraa fi daakuu gosa adda addaa fi dhadhaanis qodaa adda addaatiin gadi-baha. Meeshaan

kunniin kan manaa gadi-yaa'u yoo dhaamsi gosa/worra intalaa xumurame booda.

6. Raada qaraxaa

Dhaamataan booda obboleessi intalaa ka hangafaa balbala manaa irra dhaabatee gurbaa fuudhu eega. Gurbaan fuudhus ‘**raada qaraxaa**’ fidee “raada gurraattii gurra qaraa tanaan, obboleetti tee Waaritee naa hidhadhu” Jedhaan. Obboleessis “sii hidhadhe” jedhee raada olseensisee obboleettii gad-baasa.

Kanaan booda gosti warra gurbaa Meeshaa ishii hundaa otoo hin hambisin fardatti ykn gaangetti fe’attee, Arsii baldhaa keessatti intalas guyyaa adiin Ganyaa Fardaa adii, irra kaayatte **gara mana worra gurbaa** fuudheetiin **hamoommotaa/damboobaa** qajeelti.

Yegguu jalqaba intala baasanii farda irra kaayan kan itti hudeelamu abbaa jaala ta'eef san yookaan jaalticha worraati. Hangam tokko farda kana irratti **Idaayittii** duubaan taa'ee erga deeme booda irraa bu'ee Abbaa Sabbataatiin jijiirama. Abbaan sabbataas (ykn Abbaan badaa galgalaa) sunis itti huddeelamee hanga qe'ee gurbaa fuudhuu balbala geetee jaaltittiin, haati sabbataa fi haati gurbaa fuudhee isii simattutti wajjiin deema.

7. Badaafata

Sirna yoo hamoommonni Fuudhaaf yaa'u, haati gurbaa fuudhuu badaa keessatti **Bunaa** fi **Garbuu** walitti makanii qajima'aan/akaayyiin akaayanii erga ka'anii booda dhadhaan walitti makanii: -

- ***Mucaa fuudhu,***
- ***Abbaa sabbataa/abbaa badaatii/ fi***
- ***Jaala*** mataa irra kaayuun eletaan gaggeessan.
Yoo fuudhee gales sirni badaafataa galgala irraa deebi'ama.

Sirna gaggeessaan Badaafataa Oromoo Arsii

8. Rakoo

Intala guyyaa fuudhanii galaniinii galgala badaasan san, ganama san barii hoolaa itti qalanii dhiigaan eega qabanii booda sirna/ykn adeemsa seertitti taasisu. Intalti rakoo namaa qabdu baatee heerumuun waan hin dandeenneef “**rakkadhu rakoo**” jette dubartiin jedhama.

9. Dhoofsisaa

Kennaa horii kan ganama erga rakoo itti qalanii gara maayyii idaayyaa foona loonii seensisanii horii kennaniif san erga itti muldhisanii booda **Siiqeen** akka dhayattu adeemsa godhaniin. Gaafa dhoofsisa kanaa abbaan gurbaa kanaa loon shaman queerroo dhoofsisan. Hanga wagga tokko akka mana hin baanes woyyooma guddaa qabdi jedhama. Itti aansee Idaayyittiin tun Abbaa manaa ishii wajjiin qabeenya ittiin heerumtee kan worri ishii kenneef, raada hanfal furaa, loon sirna dhoofsisaatiin argattee fi abbaan manaa ishiitis yoo qara qabeenya dhuunfa fakkeennaaf handhuuraa warra isaa jechuun haadhaa fi Abbaa irraa argate qabaate hundaa walitti qabatanii jireenya Worroomaa itti fufan.

10. Gurguboo/Halangee lamuu

San booda Idaayyaa, intala heerumtee tana torbaanitti Gurguboo/halangee lamuu waaman jechuu dha. Guyyaa sanis osoo isiin fardarrraa hin bu'in hoolaa itti qalan. Kunis hoolaa Kitimaa jedhama.

11. Bantitti tiyya

Dubartii wolabaa, Bidaa worraa fi ardaan, seertittii ambaa fi gosti akka kanaan heerumsiise tana namni tokko ol ka'ee yoo tuqe; abbaan manaa kan isiiakkana jedhee himata.

“Intala tiyya ta ganyaa adii,

ta guyyaa adii

ta farda fulloo

ta fuula ambaa

tawaddeessa dalgaa

tabadaa galgalaa

ta rakoo ganamaa

bantittii tiyya na jalaa fudhate”

jedhee goса dur irraa fuudhee fi Mandooyyuutti himata.

Haga isa jalaa baatellee ilmaan deetee yoo jiraatte seera ambaatiin tan isaa waan taateef yakkaa san booda ijoollees haadhuma wajjiin fudhatee gala.

Aadaa Sirna Du'a Oromoo Arsii

Jireenni Oromoo Arsii kan of keessaa qabu keessaa tokko aadaa sirna du'aati. Ormoon Arsii Oromoota gosaa fi gamtaan jiraatan keessaa adda duree ta'uu isaa jalqabarraa kaasaa turre. Kanaaf karaa kamiinuu yoo duuti isa mudate, akkaataa du'a san fira fi

gosatti himuun qaba. Namni nama boqate san kafanu suuta jedhee warratti hima (*Boonsamoo Mi'eessoo, 2005*).

“Rabbitu dhufee suuta jedhaatii hirmii buufadhaa” jedhee iccitii naasuu namatti hin gooneen dubbata. Sana booda ollaa fi jaarsi isatti baye waliin mari’achuun akkaataa namni itti dhagahuu qabuu fi sirna walii galaa kan kabaja awwaalaa irratti dubbatu. Sirni du’aa kun guyyaa jalqabaatii kaasee hamma waggaa tokkootitti sirna gurguddoo afur of keessaa qaba.

Kanaaf akka Boonsamoo Irreessoo kitaaba looga Oromoo Arsii irratti ibsutti haala tartiiba armaan gadii kana ta’ a jechuu dha.

1. Booya

Mararee, gara nyaattee nama du’ee kan imimmaanii fi sagaleen ibsan. Fkn: - “**Bootti nama hin galchitu, Booyeetuma manshituu**” jedhaniillee faarsu.

2. Ergaa

Nama du’ee firri akka hirmii tufatu bara-durii fardaa fi lafoon erganii akka booya san dhufu dhageessisu, bara amma kana mucattiinuu ta Allaattii caalaa daddaftuu argamte, “**Moobaayila**” jechuu kiyya. Kana qofaallee miti tajaajiloota interneeta garagaraas akkasuma kanniin keessaa, Fakkeennaaf: -

- ❖ *Whatsapp, Facebook*
- ❖ *Teelegraam, Tik-talk* fi kkf ta'uu danda'u.

3. **Reeffa:** - nama du'ee hin awwaalamin.
4. **Wayaa awwaalaa:** - Huccuu bitamee qama/reeffa/ nam du'eetiin kafanamu fakkeennaaf kan akka abujadii dha ykn Oromoont durii ruufa jetti.
5. **Kafanuu**

Nama akkuma du'ee ijaa fi qama walitti qabaniin, sirreessanii, dhiquu, uluun urgeessanii akka awwaaluuf tolutti soneessanii wayaa awwaalaatiin kafaninii ciibsuu jechuudha.

6. **Sirna gaggeessa reeffaa fi awwaalaa**
sirna kana irratti, gosa, fira foonii fi hawaasummaa akkasumas aala aaliin marti qe'ee warra namni du'eetti argamanii reeffa nama du'ee san sirna ittiin gaggeessan dha.

7. **Horii Awwala fi mararee Qori-baasaa**
Sirni kun ammoo nama du'e san awwalanii erga as deebi'anii booda dursa korma awwaalaa qaluun raawwatama. Kunis keessummaa fagoo fi dhiyoollee akkasumas harka-qalleeyyii waaqa biratti araarama nama du'eetiif gaariidha jedhanii yaadan hundaa soorata kennan. Simannaan kun namoota akkanaa kanniin bakka tokkotti walitti qabuudhaan fuula gaarii, haalaa fi amalaan

affeerraa gaariidhaan jala dhaabatanii galchuudhaan raawwatama. Akkaataan keessummaa itti kabajanii galchan kun ammo ‘Galchaa’ jedhama.

8. Kaayaa kaayoo/ Maaskoo

Jechuun nama waa jalaa du'an sanii waan akka daakuu kan haawwonni fidduu fi maallaqa dhiirti kennitu jechuu dha.

9. Ekeraa

Moggaasa nama du'ee awwaalameef kennamu yookaan ayyaana nama du'eef kennamu. Ekeraan ayyaana yookaan hafuura nama du'eeti. Faaruu nama du'eef faarsaa, mararfataa booyan keessaa kan asii gadii kana haa ilaallu. Fakkeennaaf: -

“Ekeraa jalli wolii

Abbeetitti naa gorii” jetti dubartiin Arsii yoo boottu.

10. Battala goraa diima'a

Bakka warri namni jalaa du'e taa'ee keessummaa itti simatu. Bakka **goraan** gaddaa fi gara nyaattee dhaaf ittiin of dhaanan/ yookaan ittiin of tuman itti gatamu.

11. Qabbaneeffata

Guyyaan dubartoota mata muran guyya kana. “Mata mure bada bule” jetti haawwonni tun. Ijoolleen mataa haadatti. Fala booya ykn sirna gadda nama du'ee dhaabuuf godhamu. Warri namni

irraa du'e sun hoola qalatee, falatee, nageeffatuun booya dhaaba. Namni yookaan firri nama du'e beeku guyyaa qabbaneeffataa saniiin booda hin dhufu. Yoo dhufellee kulkulfatee hin booyu. Gaggeessaan kennamullee hin jiru.

12.Sirna dhaala

Jechuun dubartii abbaan worraa irraa du'e namni biraa akka hin dhaalle obboleessa abbaa worra isiittiti nikaayaa godhu.

13.Meembeetoo

Namni du'e sun ammoo dubartii, haadha ijolle yoo taate worri isii akka firummaan addaan hin cinneef; niitii fira hin taane abbaan jaraa yoo fuudhe; akka ijoollen haadha hin qabne tun hin miidhamneef; yoo qabaatan obboleetii isii itti heerumsiisuun nama niitiin jalaa duute sanii nikaayaa godhu.

14.Dhaala-Miiloo

Kun ammoo erga abbaan worraa tokko du'een booda, Sirna namni yookaan firri seeraan wal dhaaluu qabu keessatti wol-dhaaluu dha. Keessattu Obboleeyyan wolii jechuun namni dhiiraa tokko niitii obboleessi irraa du'ee adeemsa dhaaluut. Yoo obboleessi garaa hin jirree ammoo obboleessa gosaattu nama dhaala akka seera Oromoo Arsiitti.

BOQONNAA JAHA

AMANTII OROMOO ARSII

Oromoon Arsii akkuma ilmaan sabaa guddaa oromoo kan biroo oromummaa dhiigaan kalaqame kan duudhaa sirna gadaa, Heeraa fi seera uumaa fi namaa wolduraa duubaan, safuu, aadaa fuudhaa heerumaa, sirna koottu dhufee, sirna muuda Qaalluu, sirna irreessaa, sirna Ateetee, butta qaluu, sirna baalli dabarsuu fi kkf walitti haa qabaatan malee Oromoon akka sabaatti miti akka gosaattu garaagarummaa Amantii hedduu garagara qaba.

Fknf Oromoo Arsii, abbaa qorannoон kitaaba kanaa irratti godhame yoo ilaalle mataa ofii tittuu garaagarummaa qabaachuu irraa kan ka'e amantiiwwan adda addaa kan akka: - Waaqeffannaa, Islaamaa, kiristaanaa fi kkf yeroo ammaa kana akka hordofaa jiru dhugaa qabatamaa eennuun jalaayyuu hin dhokannee dha. Kanaaf ammoo sababni gita bittaa gurraacha Abashaa (**the black colony of Absinya**) keessaayyuu nafxanyoota warra Miniliki akka ta'e seenaan ragaa baha. Keessa dubpii tanaa baldhinnaan ammoo akka armaan gadiitti hubannoodhaaf ibseera.

Waaqeffannaa Oromoo Arsii

Akka barreessaa fi hayyuu seenaa oromoo, Pro. Tasammaa Taa'aa jedhutti Waaqeffannaan Amantiidha (PRO. Tasammaa Taa'aa, 2014). Kana baldhifnee yoo ilaaluun barbaachise, Ilmi namaaakkuma jalqaba Afrikaatti uumame sirni amantiis kan jalqabe Afrikatti. Bu'urri amantiwwan akka Kiristiyanaa fi Islaamaas waaqeffannaa ta'uwaan shakkisiisu hin fakkaatu. Kanaafuu, Waaqeffannaan amantii dhugeeffannaa ganamaa, uumaa fi uumama kan ummata Oromoo fi warra kuushiiti. Amantiin seeraa fi safuu uumaa fi uumama tiksudha.

Yaada kanarrraa hubannoон arganne akka amantii tokkootti Waaqeffannaan mooraa aadaa, safuu, seera duudhaafi heeraa ofii kan uumaan namaa kennammetti akka bulan keessatti nama ittisu dha. Waaqeffannaa keessatti akka saba keetittii jiraachu qabda malee orma fakkaatuun, keessattuu orma mortuu diinaa kan si jibbu fakkaachuun hin barbaachisu.

Alagaa gabroofataa Oromoo kana kan akka harree of-calloo dhaa:
- “*erga ani du'e araddaan hin margin*” jedhu bar diina jechuun;
Kan harka namaa irraa nyaatee ka'ee nama nyaatu; kan seenaa fi hayyummaa ofii qofa sitti odeessu; kan yommuu ati seenaa kankee itti himtu si hin dhageeffanne; Kan Sooressaa fi gameessa

biyya tana bulchuu danda'u of qofa taasisu; tarii kankee ammoo dabrees xiqqeessuuf kan yaalu; akkasuma walii galatti kan eenyummaa oromummaa keetii ykn bilisummaa jirenya keetii gonkuma dhagahuu hin barbaanne. Kana bar diinni diina caale!

Dabalataan ammas akka hayyuun kun jedhanitti, Of ta'anii ayyaana ofii, ayyaana dirree ofiifii waaqaatiin buluun seera uumamaati. Waaqeffattoonis warra akkanatti bulaniidha. Isaan warra ayyaana isaanii, ayyaana dirree isaaniifi waaqaan bulaniidha. Akka ilaalcha oromootti waaqa duuba womtuu waan hin jirreef, waaqeffannaan Waaqa **ofitti aanfanna** jechuudha (*Pro. Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Kanaafuu, Oromoone dur yeroo hin beekamne irraa kaasee waaqeffataa ta'uu seenaan ragaaa baha. Kana malees, gochaaleen amantii Waaqeffanna qabatamaan oromoota baay'ee biratti raawwatamaa jiraachuun isaa ni mul'ata. Oromoo qofa miti amantiwwan hardha addunyaa dhuunfatan osoo akka ammaa kanatti hin babaldhatin dura namni kamuu waaqeffataa ture.

Waaqeffannaan immoo amantii biraatiin diibamee laafe. Laafus bade hin barbadoofne. Garuu, amantaan umaa kabajamaan ulfaataan kun jaarrea dheeraa dhaaf akka lafarraa badu shirri hangana hin jedhamne irratti hojjatameera. Keessattuu badiin

akkanaa kun hammaatee kan irratti raawwatamaa turee bara mootii nafxanyaa dhaa Minilikii ture. Ammoo bara mootii H/Sillaasee hacuuccaan amantaa oromoo, waaqeffannaa irratti godhamu daranuu hammaate jedhama akka seenaa irraa hubanutti.

Badiin fi falfalli kun hundi itti yaadamaa turullee, dhugaa waan ta'eef baduu hin dandeenne, gara fuula duraas hin badu. Onnee Oromoo heddu keessa har'ayyu ni jira. Waaqeffataa ta'uun of ta'uudha. Kun ammoo seera uumamaati. Namni tokko of ta'e kan jedhamu yoo seera duudhaa ganamaa, duudhaa abbaa fi haadha isaa hordofee safuu keessaa hin bahin of ta'e jedhama.

Karaa birootiin akka Toleeraa Tasammaa ibsutti namni tokko yoo duudhaa isaa dhiisee amantii alagaa hordofe of hin taane jechuudha. Fakkeenyaaaf seera uumaatitti garbuu yoo facaafne garbumatu biqila, dinnichaa yoo facaasnes akkasuma. Kanaaf, wanti lafa kanarratti agarru hundinuu seera ofii irraa hin goru (Toleeraa Tasammaa, 1995).

Garuu yeroo baay'ee yoo namni safuu irraa goru argina. Safuun seera waaqeffannaa keessatti gahee ol-aanaa qaba. Safuun seera uumaa fi uumama jidduu jiruudha. Kanaaf, namni safuu cabse

akka Oromoo birootti ni *safeeffama* yoo jedhamu akka Oromoo Arsiiittti garuu *hin safaa* jedhama.

Yoo waaqni roobuu didee; lafti bonee; hoongeen dheeratee; sa'aa nama kan miidhu ta'e, safuun karaa irraa baduu fi ummanni heera uumaa dhiisee akka barbaade ta'uu agarsiisa. Kanaaf Kadhaa waaqeffannaa san keessatti safuu dabee cabe Saniif Waaqa dhiifama gaafatan jechuudha. yoo manguddoon-haawwotaa fi aabbonni ijoolle daa'imman qabatanii Tulluu fi Malkatti bahanii waaqa kadhatan waaqni yeroma san rooba.

Akka amantii Waaqeffaannaa oromootti, akka amantaa Islaamaa fi akka amantaa Kiristaanaattis waaqni tokkichuma; hin dhalu; hin dhalchu; hin dhalatu. Waaqni kan hawaasa biratti beekamuun akka saala nama dhiiraa itti waaman sanitti. Hin mul'atu; ijaan arguun hin danda'amu; nama waliin taa'ee hin haasawu; hin dulloomu; hin du'u; jiraataa abadan ka bara baraati.

Waaqni uumaadha. Hundaa fedhii isaatiin jaalatee uume, kan uumuu danda'us isuma qofa. Kan fedhii waaqaatiin alatti ofiin uumame tokkollee hin jiru. Kan safuu gadhiisee faallaa heera uumaa deemes kan adabuu fi humna dorgomaa hin qabne itti qabus isa qofa (Amiinoo Eda'oo, 1989). Waaqeffataan yeroo

waaqa isaa kadhatu akka afoola manguddoota Arsii irraa hubatamutti: -

“Yaa Waaqa

Waaqa uumaa

Waaqa uumamaa

Gurraacha garaa garbaa

Tokkicha maqaa dhibbaa

qulqulluu garaa taliilaa

Waaqa sagaltamman garbaa

Waaqa saglan Booranaa

Waaqa jechuun kan hudaa

Lafa jechuun kan hundaa

Tissee xiinxira godhi

Yaa waaqa kan bobbaafne

nagayaan nuu galchi”

jedhee Arsiin dur waaqa isaa kadhata.

Haala kadhannaar armaan olii kanarraa wantii hubannu akkuma dur amantii waaqeffannaa keessatti, oromoon Waaqni Wooyuu Lafti wooyu jedhu, Oromoorn Arsiiitis waaqaa fi lafaaf iddo olaanaa kenna. Sababni isaa Waaqni uumaa uumamaa maraati. ummanni akkaataa sirni gadaa ajajuun Uumaa Waaqa

gurraachatitti amana. Waaqni Oromoo gita akka hin qabne yeroo faarfatan ammoo akkana jedhan.

“Killa guuree

Sinna’uumee Rabiyyoo;

Killi faataa

Barri waadaa Rabiyyoo;

Killa feessee

Sitti dheessee Rabiyyoo”

Eda’aniis Afoola oromoo Arsii keessatti akkana jedhu;

“Kombolchi Doole jira,

Tokkochi mooye simaa,

Rabbiyyoohoo”

Artistiin kabajamaan, Dr. Aliin Mohammad Birraanuu
rabiin isaaf haa araaramu Lafa yoo faarsu akkana jedhee sirba
isaatiin bareechisee aadaa ture.

“Yaa Oromiyaa,

Jaalatamtuu biyyaa,

Qonnee sirraa nyaannee,

Horee sirraa yaafnee,

Yaa Oromiyaa”

Akkasumas lafa jirenyaan irra jiraatan. Gaafa du'anis gadaamessa isii keessatti kan awwaalaman, kan nama baatu isiidha. Wonti akka dachee fi haadhaa nama danda'u hin jiru waan ta'eef, yaa'a gadaa shanii irratti lachuufuu kanaaf Oromoone kan woyyooma murteefii malkaa dhaddachaatitillee seera lallabdeeff.

Abbootii Amantii Waaqeffannaa

Luboota amantaa oromoo Arsii keessatti barsiisaa turan ilaachisee, yeroo ammaa lakkooftsi ilmaan Arsee kan waaqeffannatti amanan hamma Islaamaa ga'uu baatus, kan waaqeffatan inuma jiru. Namoota sirna waaqeffannaa kana abbummaan gaggeessaa jiran keessaa: -

- Baatii Anshaa
- Dr. Maarqoos Buquxoo
- Nugusee Bokii
- Guutamaa Loloo faa caqasuu dandeenna.

Amantii Islaamaa Oromoo Arsii

Maalummaa Islaamaa

Amantaan Islaamaa bara 610 A.D akka lakkooftsa gregoriyaanitti Ardii Eeshiyaa, biyya Arabaa gosa qureeshii giddutti dhalate.

Islaama jechuun akka aalimonnii, sheekonni fi beektonni

amantaa islaamaa ibsanitti rabbiif bitamuu/ “**Submission to Allah or God**” jechuu dha. Erga rabbiif eeyyee jedhanii booda waan inni jaalatu qofa hojjachuu akkasuma ammoo waan inni hin jaalanne irraa of qusachuu ykn of dkoorkuu jechuu dha. Karaa biraatiin waan inni jaalatu yaadanii dubbachuu, hojjachuu fi walumaagalatti fedha isaa qofa jala masakamuu jechuudha akka odeeffannoo af-gaafiidhaan sheekkota hedduu irraa argadheetti.

Amantaan Islaamaa kun ummata addunyaa kanaa kan amantaa kana fudhateefi hin fudhatinis wareegama qaalii gama hundaan hammana hin jedhamne kaffalchiiseera. Wareegamni kunis, kan eegale bara Nabiyyii guddaa, kabajamaa Islaamaa fi akkasumas kan dhuma ergamaa Mohaammad Abdallaa irraa eegalee bulchiinsa hawaasa musliimaa keessattuu Arabaa kan Kaaliphoota heddu keessa darbe keessatti kan raawwatameedha.

Adeemsi yookaan imalli nabiyyiin (NRJ) warra isa jaalatu wajjiin Makkaa irraa gara Madiinaa bara 622 A.D taasisan “**Hijiraa**” jedhama. Sababni godaansaa qureshoota amantaa aadaa hordofanii fi hawaasa musliimaa yeroo jalqabaatiif amantaa fudhatan jiddutti walwaraansi woliinii/ Jihaadni banamuu isaati.

Nabi-Mohaammad Abdalla

Ergamaan ummata Islaamaa ulfaataa fi guddaan kun kan dhalate ummata Arabaa sanyii qureesha irraa bara 570 A.D yoo ta'u, waa'ee Amantaa kanaa barsiisuu fi hawaasa musliimaa hoogganuu kan eegale ganna 40 booda, bara 610 A.D irraayi eegalee akka lakkoofsa faranjiitti ture.

Gaafni inni waan kana barsiisuu eegalu umuriin isaa wagga 40 ta'a. Kanaafuu, bakka umurii kanatti shariyaan aadaa Sirna bulchiinsa Gadaa oromoo kan namni tokko sadarkaa gadaa heddu keessa lufuun ganna 40 tti gadoomu saniin wolfakkaata. Jechuun namni Abbaa Gadaa ta'u umuriin isaa wagga 40 guutee duudhaa bulchiinsaa, diinaggee, hawaasummaa fi siyaasa baratee sirriitti yoo hayyoomee bilchaate biyya bulcha yookaan hooggana kan jedhuun baay'isee wolitti dhiyaata akka afoola Abbaa Gadaa Qaabatoo Fanjaajaa fi Aalimman tokko tokkootti.

Gama Itiyoophiyaa, Oromiyaa fi Arsiitti yoo dhufne amantaan Islaamaa jalqaba ardii Eeshiyaa irraa gara ardii Afrikaa keessattuu Itoophiyaa kan seene baruma jihaadonni adda addaa jaaraa 7ffaa fi 8ffaa keessaa babaldhifannaam aamantaa kanaatiif godhaman ta'uua isaati. Bara kana keessa lolli amantaa hammaachaa dhufnaan, Nabiyyiin (N.R.J) maatii fira fi aanaa fi

aantee isaatiin “*gara biyya Abashaa/ Itoophiyaa deema, biyyii fi Mootummaanis kan nagayaati*” jedheen jedhama. Baruma san keessa naannoo namoota kudha tokko kan ta’an gara biyya kanaa dhufan. Akka ajaa’ibaa Mootiin biyya Abashaa/Itoophiyaa kan yeroo sanii maqaan isaa Nagaasi jedhamu Amantaa kana fudhachuudhaan maqaan isaas gara **Al-Najjaashiitti** geeddarame.

Masgiinni sunis amma Al-Najaashi jedhama. Jarri kun lamuu biyya isaanii Arabatti deebi'anii hin galee asumatti hafanii horanii gosa ta’uu bira darbanii asumatti boqatan/ yookaan gara daarul aakeraa deeman (Muhaammad kadiir, 2013).

Yeroo ammaa kana awwaalli namoota kudha tokkootu naannoo Tigray, magaalaa xiqqiti Huqroo jedhamtuutti, Masgiidaa Najaashi keessatti haala gaariin kunuunfamee akka hambaalee seenaa Islaamaa qabatamoo tokkotti eeggameera.

Kaalifootaa Nabiyyii

Kaalifooni booda gara bakka imaamummaa fi amiirummaatti dhufan gurguddaan baay’innaan afur yoo ta’an, isaanis: -

- ✓ Abubakar
- ✓ Oomer
- ✓ Usmaan

- ✓ Alii fa'atu erga Nabiyyiin boqatanii booda/Nagayaa fi raammanni isaan irratti haa jiraatu gara aangoo shariyaa Kaalifeeti jedhamuu kana dhufan.

Seensa Amantaa Islaamaa biyya Itoophiyaa

Amantaan Islaamaa jalqaba akkuma armaan olitti dubbanne jaarra torbaffaa keessa bara 610 A.D booda gara **Kaaba** itoophiyaatiin yoo as seenu, karaan lammataa ammoo naannoo karaa **baha** itoophiyaatiin akka ta'e seenaanii fi amantaan Islaamaa biyya kanaa ragaa baha. Innis: - Kaabaan karaa naannoo Ertiraatiin galaana diimaa qaxxamuree yoo ta'u bahaan ammoo biyya Somaalee fi Jibuuti keessaan buufata doonii lamaan armaan gaditti ibsaman qarqara galoo galaana Eden (gulf of Eden) fi garba hindii irratti (Indian Ocean) kan argaman: -

- a) **Zeeylaa** fi
- b) **Barbaraa** jedhamu keessa qaxxamuruun Itoophiyaa fi gaanfa Afrikaatti as fulla'e.

Islaamummaan karaa bahaatiin biyya Itoophiyaa kuushii tana kan seente qabatamaadhaan baraa fi guyyaan beekkamuu baatullee, tilmaamaan jaarraa 11 ^{ffaa} fi 12 ^{ffaa} keessa akka ta'e kitaabonni seenaa bifa garagaraatiin jiran ragaa bahu. Dhufaatiin amantaa Islaamaa faana daldaltoota Arabaa gara biyya kanaatti deddebi'a

turan kan hordofe yommuu ta'u, ergasii boodaa hawaasni amantaa kana fudhatee fi daldaltoonni musliimaa kan adeemsa keessa otoo amantaa barsiisanii fi otoo daldalan asitti hafan caasaa bulchiinsa biyyaa kan mootummaa isaanii seera shariyaa irratti hundaayellee hundeffatan turan.

Mootummoota Musliimaa Itoophiyaa.

Akka kitaaba seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa maxxansa duraa keessatti ibsametti, hundeffama bulchiinsa shariyatiin wol qabate, dhufaatii amantaa kanaa irraa eegalee jaarraa hedduun dura bara adda addaa keessatti mootummoonni musliimaa humna woraanaatiin, dandeettii bulchiinsaatiin, turtii umurii taayitaatiin, hariiroo siyaasaatiinii fi ijaarsa biyyaa sadarkaa Addunyaatti qaban akka hundeffatanii turan ni beekkama (Koree Qorannoo Oromiyaa, 1996).

Irra caalaa hawaasa musliimaa kan naannoo Itoophiyaa fi gaanfa Afrikaatti argaman woraana gaachena biyyaa ta'e ijaarrachuudhaan eeguu fi bulchuun kaayyoo duraa ture. Kaayoo kana galmaan gahuuf immoo Mootummaa kiristaanaa gara gaaratti argamu kan yeroo adda addaa dangaa biyya musliimaa cabsuun beekamuun wol weeraraa turuun ni yaadatama.

Fakkeennaaf: -

- ✓ Mootummaa musliimaa Adal
- ✓ Mootummaa musliimaa shawaa
- ✓ Mootummaa musliimaa Ifaat
- ✓ Mootummaa musliimaa Baalii
- ✓ Mootummaa musliimaa Sharkaa ...kkf.

Kun osoo kanaan jiruu, battala amantiin Kiristaanatii fi Islaam biyya kana seenetti baay'een isaanii sabaa fi sabi-lammii garagaraa kan akka somaalee fi Affaarii ilmaan Oromoo biroos kan akka haragee, Jimmaa, Wolloo fi iluu A/booraatti argaman garri caaluu fi Arsiin guututti kan dhiyaatu Islaamummaa yoo qabatan, muraasni isaanii ammoo kirstinnaa ka'an. Yeroo ammaa ummanni Arsii harka dhibba keessaa 80% ol Islaama yoo ta'u kan hafe Kiristaana fi Waaqeffataa dha.

Ummata Arsii keessatti babaldhachuu amantii islaamummaatiif sababa kan ta'e tokko argama Dirree sheek Huseen kan namoonni heddu itti qara'anii fi achirraa bobba'anii qaraasisan/barsiisan akkasumas kan biroo handhuura daldala gaanfa Afrikaa yeroo sanii kan turte Magaala Harar yoo taatu, sheekkota bara sanirraa jalqabanii Islaamummaa babaldhisaa turan muraasa isaanii maqaa yoo dhoofne gaariidha.

Abbootii Amantii Islaamaa

- ✓ Sheek Huseen Ibraahim warra walashee
- ✓ Sheek Abaadir warra Harar
- ✓ Soof Umar Hullee worra Baalee
- ✓ Sheek Ibraahim Dhaamolee
- ✓ Sayyid Haaji Alii Wolee
- ✓ H/Yuusuf Ciroo
- ✓ Sheek Abdurrahmaan Fatanaa
- ✓ Sheek Alii Kaakumaa
- ✓ Sheek Kaalid Umar DCtti argaman
- ✓ Dr. Yuusuf Nuuree London jiran
- ✓ Sheek Huseen Safiir Minisootaa jiran
- ✓ Dr. Abdurrahiim Ahmad Dooyyoo
- ✓ Dr. Maammad Rashaad
- ✓ Dr. Jeylaan Kadiir
- ✓ Sheek Abdurrahmaan Luugii
- ✓ Sheek Saafii Abdurrahmaan
- ✓ Sheek Mahaammad Aliyyii Taa'oo
- ✓ Sheek Mahaammad Sabiroo
- ✓ Sheek Mahaammad Alii
- ✓ Sheek Hamsaa Sa'imannaa
- ✓ H Kadiir Bombaasoo

- ✓ H/Kadiir Bombaasoo
- ✓ Sheek Abdulwahaab Abduljaliil
- ✓ Sheekkota Heeroo
- ✓ Sheekkota Guuguu
- ✓ Sheekkota Caancoo
- ✓ Sheekkota Jaarraa
- ✓ Sheek abubakar Haajii
- ✓ Sheek Habiib Huseen
- ✓ Sheek Qaasim Kadiiroo
- ✓ Sheek Amaan Loloo
- ✓ Sheek Jamaal Boruu
- ✓ Sheek Xaahir Abdulqaadir
- ✓ Sheek Jawaad Seeroftaa
- ✓ Sheek Ibraahim Hajjii
- ✓ Sheek Daawud Hajjii
- ✓ Sheek Ahmad Nuunnuu
- ✓ Sheek Nasaraddiin H/Amaan
- ✓ H/Abdallaa Kooloobaa
- ✓ H/Ibraahim Shaafuu
- ✓ H/Amaan Loodee
- ✓ H/Amaan Roobalee
- ✓ Sheek Faaruq Abdurrahmaan

- ✓ Sheek Ahmad Fanqal
- ✓ Sheek Kadiir Addoo
- ✓ Sheek Ahmad Jajuu
- ✓ Sheek Mahaammad Ogodduu
- ✓ Qaadi Abdurrazzaaq Silxaanaa
- ✓ Abbaa Fooggee Xaahiroo
- ✓ H/Maammiyyoo Sikkisaa
- ✓ Sheek Ahmad Saasamanyee
- ✓ Sheek Ibraahim Dafoo
- ✓ H/Roobalee Tuuroo
- ✓ H/Hamdaa Buttaa
- ✓ H/Kaayoo Dabaaloo
- ✓ H/Irreessoo Togoo
- ✓ H/Aymoo Milkatoo
- ✓ Ujunee Baajee
- ✓ H/Sa'id Jiloo
- ✓ H/Aagoo Baraartii
- ✓ Korroosoo Duubee Shellee
- ✓ H/Daalacha Waaqayyoo faa akka fakkeennatti kaasuu dandeennaa.

Eenyummaa Sheek Huseen Ibraahim

Eenyummaa aalima ulfaataa fi baara likki hin qabnee, kan maqaan isaa Sheek Huseen Ibraahim jedhamu kana ilaachisee kutaa hawaasa garagaraa keessatti wal diddaa yaadatu jira. Asirratti gariin isaanii sheekni araba yoo jedhan, warri biraa lakki lammii somaaleeti ykn yamaniidha jedhu. Baay'inni kutaa hawaasa Arsii garuu isaan oromoo kolobaati jedhan.

Anis barreessaan kitaaba kanaa ammoo, yaada irra caalaa amansiisaa ta'e kan manguddootaa Sikkoo fi Mandoo irraa argadhee fi odeeaffannoo ofii qabuun walitti dabalee xiinxaluun Sheekni gosa oromoo Arsii keessaa Kolooba ta'uu isaanii hubachiisa. Qorannoo hawaasa naannoo fi xiinqooqa isaa irratti godhameenis afoolaan akka asii gadiittti deeggarameera. xiinqooqaa fi Afoola Hawaasumma kana ragaa bahu.

Sh/Huseen Arabaa miti, Osoo isaan Araba ta'anii: -

1. Afaan walii galaa Dirree sh/Huseen fi Baalee afaan Araba ta'uu qaba ture.
2. Walitti hidhaamiinsi dirree fi biyya isaanii jidduu jiru ifatti muldhachuu qaba ture.

3. Sheekkoni baay'een achitti barsiisaa turan hedduun isaanii ilmaanuma Arsee waan turaniif, isaan gosa Arsii koloobaati yaanni jedhu fageenyaan nama amansiisa.
4. Dhuma irrattis imaamota torban gadaan kaaye keessaa, gosti kolooba tokko waan ta'eef
sheek Huseen kolooba kan jedhu mirkanesse bira darba.

Sheek Huseen Ibraahim handhuura godina Baalee keessaatti, **University wirtuu barnootaa Islaamaa** kan taate iddo addaa Dirree sheek Huseen jedhamutti hundeessanii turan. Abbaan Amantii guddaan kun wagga 950 dura **darasaa** (barattoota musliimaa) guutuu biyyoota gaanfa Afrikaa irraa dhufan lakkofsan 6,666 ta'an walitti qabanii barsiisaa turaniiru.

sheekni sheekkotaa ulfaataa fi kabajjamaan kun iddo kanatti kan barsiisaa turan; qur'aanaa fi haadiisaa yoo ta'u, hangafaa alimman maraati. Akkasumas aalimni guddaan dorgomaa hin qabne kun Abbaa Amantii yeroo jalqabaatiif jirenyaa hawaasummaa ummata naannoo keessattis shoora taphateefi nama gara laafessa yoo namni isa miidhes ta'ee isa zollome nama gadoo hin qabanne ture akka afoola Manguddootaa fi Aalimman naannoo godina Baaleetti.

Gamoo Adii/White House

seenaa ilmaan namaa keessatti yeroo jalqabaatiif, godina Baale keessatti tilmaamaan jaarraa kudhaniin dura ijaarame kana adda dureen **mandiisummaa fi ogummaanis** kanuma sheek Huseen Ibraahim ture. Gama humnaatiin gumaacha guddaa warri godhaa ture darasoota isaaniiti fi hawaasni naannooti. Kanaaf, keessattuu masgiinni Baallaa kan Utubaa 40 qabu haala nama ajaa'ibuun dalagameera jedhama.

Gamoo sheek/Huseen

Haa ta'u malee, sheekkota Arsii lakkaayanii fixuu jechuun laga Waabee irraa gurra lilmootiin bishaan woraabuu jechuudha. Kan biyya keessa jiranii mitii kan biyya alaatuu lakkaayanii xumuruun hin dandayamu. Kanaafuu, aalimman keenna hayyootin diinii maqaa keessan hin dhayin dhiifama isin gaafataa; gara fuulduraa yoo Rabbi jedhee kitaaba biraa barreesse, maxxansa lammaffaa sadaffaa kitaaba kanaa keessattis waan sirraayuu qabu sirreessee kan kaayu ta'a.

Amantii kiristaanaa Oromoo Arsii

Amantaan kiristaanaa ammo biyya Itoophiyaa kan seene walakkeessa jaarra 3^{ffaa} naannoo bara 322 A.D yoo ta'u jalqaba biyya Misraa irraa dhufuun qeesiin maqaan isaa *Freemnaatos fi Antonewos* jedhamu Mootii biyya Aksuumii kan maqaan isaa Iizaanaa jedhamu, Itoophiyaa dur kiristinnaa ka'uudhaan biyyas yookaan ummatas akka kiristinaatti cuuphamu taasise jedhama. Kana jechuun Misiroonni bara sanii Amantaa Itoophiyaa seensisu irratti gahee ol aanaa taphataniiru jedhama.

Amantiin kiristaanaa Islaamummaa dura biyya kana kan seene ta'us, namoonni amanticha barsiisaa turan amantii mootummaa fakkeessanii socho'aa waan turaniif, ummanni Arsii akka tooftaa gitaa-bitaa ykn gabroofataa alagaatitti isa ilaala ture. Itti amanuu

dhabuu qofa osoo hin taane ofirraa faccisaa turuun amantichi kutaalee Arsii keessa akka hin babaldhannes taasisaa turan.

Abbootii Amantii Kiristaanaa

Gama biraatin abbootii amantii kana Arsii keessatti barsiisaa turan kan akka

- ✓ Paastar Gabra Mikaa'el Falamaa,
- ✓ Saamu'eel Tufaa,
- ✓ Luba Tashitaa Shukkiyyoo,
- ✓ Huseen Shukkiyyoo,
- ✓ Dr. Urgeessaa,
- ✓ Dr. Nugusee Wottichaa,
- ✓ Paastar Tasfaayee Abraaham,
- ✓ Paastar Massalaa Tirfee,
- ✓ luba Maammaa Argoo,
- ✓ Dr. Dastaa Galgaluu, Bayyanaa Badhaasoo,
- ✓ Ganamoo Gadaa,
- ✓ Luba Roobaa Wottichaa fi
- ✓ Luba Workuu Dheekko
- ✓ Luba Muddee Baatii faa eerun ni danda'ama. ****

BOQONNAA TORBA

HEERAAN FI SIRNA GADAA OROMOO ARSII

Heera fi Seera Abba Gadaa

Heera uumaa jechuun kan hin jijiiramne, kan namni irraa hir'isuu fi itti dabaluu hin dandeenneedha. Kun madda dhugaati. Uummanni Oromoo heera uumaa jalaa seera baasee ittiin of bulcha. Maddi isaas sirna ittiin bulmaata Gadaati. Heera jechuun sirna Gadaa keessatti kan seeronni irraa maddan, ittiin bulmaata dhugaa kan uummanni Oromoo waggoota kumaatarmaan dura eegalee ittiin wal hogganaa ture (*Muhaammad Kadiir, 2013*).

Heerri namaan ka tumamu osoo hin taane ka uumaan (Rabbi) nama dabalatee Uumama hundaaf kenneedha. Kanaafuu, Heerri qajeelfama waaqayyoo ittiin bulmaata dhugaati (*Toleeraa Tasammaa, 1995*). Bu'uruma kanaan oromoon yoo mammaaku- "*Heerri dhugaa barbaade, Seerri ragaa barbaade jedhu,*" Akka afoola manguddoota Oromoo Arsiitti, **Heerri sagal** yoo ta'u seerri **shan**, jedhee sirna Gadaa keessatti ittiin wl bulchaa ture.

Saglan Heera uumamaa kan jedhaman:

- a) **Heerri mana ambaa sadi** Isaanis:

-Heera Hariiroo

-Heera Yakkaa

-Heera Danuu

Heera hariiroo jechuun waliin jirenya uumama addunyaa kanaa, safuu fi duudhaa isaa eeganii wallin jiraachuudha. Fakkeenyaaf: - waliin jirenya Ollaa, waliin jirenya Bosonaa, waliin jirenya Bineensotaa, waliin jirenya Qilleensaa fi kan kana fakkaataniidha.

Heera Diina gurraachaa (Heera yakkaa) jechuun waan lubbuu qabeeyyii hunda miidhuu irraa of eeggachuu ykn of quasachuudha. Oromoorn Arsiis ta'ee oromoorn bal'aan nama lubbuu balleessee argame ykn qabame tokko seera tumee adaba. **Yakka** wanti jedhamu lubbuu namaa baasuu, lubbuu bineensaa, arraba lafee nama cabsuun namaa miidhuun yakka jedhamee beekkama.

Heera Danuu jechuun badii akka tasaa ykn yakka osoo itti hin yaaadamin hojjatameedha. Badiiakkanaa kana Oromoorn seera tumee hin adabu. Uumatu itti galche jedhee waan amanuuf ykn teedeffatuuf yoo seera adabaa itti baase ykn tume rabiin woldhaba jedhee sodaata/jechuun waan tasa harkatti bade san ilaalchisee kan balleesse saniif yoo seera tumanii isa adaban isarratti cubbuu dalagan akka jechuuti. kanaaf, isaafuu rabi nama gaafata jechuudha.

b) Heerri Fannoo sadii Isaanis: -

-Heera maraattuu

-Heera Daa'ima fi

-Heera dubartiiti.

Heerri Fannoo gocha beekkamaa hojjatame ta'ee ka seerri ambaa
itti hin murreedha.

**c) Heerri Daboolaa sadii /Heera ragaa sobaa ykn kijiba
adabuuf qophaaye, isaanis: -**

-waan hin dhagayin dhagaye jechuu,

-waan hin argin arge jechuufi

-waan hin beekne hin beeka jechuudha.

Karaa biraatiin heera uumaa yoo ibsan

-sadi ni gorsu

-sadi ni dhoksu

-sadi obsu

Seerri oromoo gochoota hawaasa keessatti raawwataman kan
sirrii ittiin eeguu fi kan sirrii hin taane ittiin dhoorgu ykn adabu
kamuu maddii isaa ka irraa oromoon fudhate Heera. Seerri
dhaddachoota qomoo oromoo Arsii akkuma ka sabaa kudhan

jalatti tumamee gara wiirtuu caffee odaa Roobatitti ka dhufuudha. Dhaddachi tokko seera kuma tokko tumuuf taayitaa ykn aangoo guutuu qaba (*Barakat Woldee, 2014*).

Seerri Hojii Irra Oolmaan Wolqabatee Shanitti Qoodama.

- a) Seera Asaasaa**
- b) Seera Basaqaa**
- c) Seera Gooroo**
- d) Seera Killee fi**
- e) Seera Jabbii**

Seera Asaasaa

Jechuun seera maatii fi gosaa ti. Seerri kun jilba lallabaa Qhin qabu ta'e humna qabeenyaa fi hariiroo ykn jireenyaa hawaasummaa woliin ka maatii ykn gosa tokko irratti hundaaye naannooma maatii ykn gosa saniitti ka tumamuudha. Keessa beekiin ittiin wolbulchan.

Seera Basaqaa

Seera odaa oromoo shanan irratti ka labsamu ta'ee seera dimshaasha bulchiinsa oromoo ykn oromoon akka guutuu oromiyaatti ittiin bulchuuf labsan.

Seera Gooroo

Kun seera akka sabaatti osoo hin taane akka hawaasaatti fkn akka hawaasa Arsiitti ykn akk maccaatti tumamu jechuudha. Seera dhaddacha irratti labsamuudha, seera basaqaa akka naannoo ofiitti jijiiranii ummataan tajaajiluu jechuudha.

Seera Gumaa/Seera killee

Kun Seera badii, cubbuu ykn yakka tasa Arsii keessatti keessatti raawwatame adeemsa seera basaqaa ka sadarkaa sabaatti tumamuutiin wolfudhachiisa haala yakkaa irratti hundaayuudhaan ka seera barbaadu seera itti tumanii kan seera hin barbaanne immoo Danuu waan nu hin gaafatan jechuun kan bira lufamu jechuudha.

Seera Bifaa ykn Seera Jabbii jechuun kan qoodamanii dha.

Ulaagaa Abbaa Gadaa fi Koreen Hojii ittiin filaman

Namni ykn Ilmi oromoo tokko Arsii ta'ee kan biroo A/Gadaa ta'uudhaaf hoogganaa Gadaa tokko jechuun ykn Abbaan Gadaa, Abbaan waraanaa, Abbaan Bokkuu, Abbaan Caffee fi Abbaan Hookkaa fi Abbaan saayyaas tahee kkf hunduu ulaagaalee biyya bulchuudhaaf, yoo xiqqaate qaphxiilee armaan gadii kana guuttachuun barbaachisaadha (*Barakat Woldee, 2014*).

1. **Jaalala biyyaa:** - Jaalala biyyaa qabaachuu fi ummataan filatamuu qaba. Gadaa san keessatti warra akka isaa cimanii ulaagaa barbaachisu hunda ni guuttatan jedhaman maraa caalee argamuudhaaf nama kabajaa fi safuu oromummaa fi heera-uumaa daguu tokko malee eeggatu ta'u qaba.
2. **Lubaa fi Gosa:** -Hidda latiinsa oromootii fi namoota waa shan walitti qaban addaan baasee beeku qaba. Lubaa fi gosa addaan baasee beekuu qaba.
3. **Iccitii Gadaa fi Oromoo:** -Gadaan umurii namni tokko keessa darbuudha. Jecha Gadaa jedhu ammo oroomoon kan moggaase jecha Gaaddisa jedhurraa yommuu ta'u, innis Gaaddisa Odaa oromoo ykn Kuushotaa ta'uun isaa waan wol nama gaafachiisuu miti.

Gadaa sirna jaarniyaalee akkaan heddummaatan ofkeessatti qabata waan ta'eef akkuma Abbaan Gadaa Duraanii, Walaabuu Jiloo jedhe “Gadaan bishaan yaa'u.”

Oromoona maaliif Gadaa kana ittiin wol-bulchuuf filate? Sababni isaa sirni kun sirna akka dimokiraasi hammayyaa walqixxummaa fi haqummaa ilmaan namaa irratti hundaayee kan bulchu waan ta'eef, akkasumallee namni hoogganaa Gadaa tokkoo ta'us dursa

ulaagaa kana guuttachuu fi hanga umuriin isaa afurtama (40) guututti University Gadaa keessa turuu qaba.

Iddoon isaa Caffee seera Gadaa, Odaa shanan dhaddachaa seerri gooroo fi seerri Asaasa itti lallabamuu fi hawaasa fi hayyoota Gadaa oromoo baldhaa biratti bara dheeraa fi kan leenji'an ta'anii, umrii kanatti amanamummaa haqummaa yaaduun ni argama jedhamee yaadama.

4. Namni baallii ykn aangoo Gadaa fudhatuu kakuun waan itti seenuuf, **nama qulqulluu** waan akka yakkaa fi cubbuu garagaraa ka hin hojjanne ta'uu qaba.
5. **Daangaa lafaa** ka gosaa fi ykn akka sabaatti daangefama lafa oromiyaa addaan baasee beekuu qaba, dabalataan odaalee shanan oromoollee addaan beekuu qaba.
6. **Barumsa sadarkaalee** gadaa hunda keessatti kennaman hundaa baratee ka beeku ta'uu qaba.
7. **Umuriin** isaa woggaa 40 guutuu qaba.
8. Nama amala badaa garagaraa ka akka **suusii dhugaati adda addaa irraa bilisa ta'e**, ofittummaa fi of-tuullummaa ka hin qabne ta'uu qaba.
9. **Haadha fi Abbaan isaa Oromoo** ta'uu qaba

10. **Qabeenya gahaa kan qabuu** fi nama waa kenu ta'uu qaba malee nama waa fudhatu ta'uu hin qabu.
11. **Haadha manaa qabaachuu** qaba. Namni Abbaa Gadaa ta'u sadarkaa raabaatti fuudha. Nama maatii isaa haala gaariidhaan bulchu.
12. **Hariiroo Oromoo fi lakkofsaa shanii** beekuu qaba.
13. Abbaan Gadaa **dubbatee amansiisuu, araarsuu fi biyya ijaaruu** danda'uu qaba.
14. **Quuqama sabaa qabaachuu** qaba, Sabaaf sablammii hammachuu danda'uu qaba keessahuu karaa moggaasaa fi guddifachaatiin raawwatama.
15. **Hojmaata Gadaa** beekuu qaba. Nama Seera Gadaa fi dubbiit jaarsummaa beku. Hariiro hawaasa naannoosaa waliin qabuun, amanamummaa fi fudhatama ka qabu, caasaa qabaachuu qaba.
16. **Ogummaa harkaa qabaachuu** qaba.

Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Gadaan waan jecha tokkoon hiikkamu miti. Kana jechuun Gadaaan hiikkaa heddu qaba jechuudha. Sirni Gadaa sirna ittiin bulmaata oromooti. Akka Pro. Tasammaan, hayyuun seenaa

beekkamaan jedhuttiGadaan jaarmiyaa umurii fi dhalootaan ijaarame yoo ta'u, sirna bulchiinsa dimokraatawaadha jedha (*Pro. Tasammaa Taa'aa, 2014*).

Gadaan sirna ittiin siyaasni, diinagdee fi hawaasummaan ummmata oromoo ittin murteeffamu kan miseensi sabichaa mirgaa fi dirqama isaa beekee ittiin walii galuu fi tokkoomaan ittiin waliin jiraatuudha. Sirni Gadaa dimokraatawaa ta'u isaa beektonni seenaa fi hawaasaa hedduun mirkaneessanii jiru (*Amiinoo Eda'oo, 1989*).

Akkaata faaydaa tokko tokkoo isaatiinis yoo barbaachise, Hiikni isaa akka armaan gadii kana:

- Gadaan sirna dimokraatawaa hayyootaa oromootiin uumamee ittiin bulmaata oromootif tajaajila qaalii kennuudha.
- Sirni Gadaa kun heera saba oromoo guutuu kan siyaasa, diinagdeefi hawaasummaan sabichaa
- Ittiin murteeffamuudha.
- Kan miseensi sabichaa mirgaa fi dirqama isaa beekee ittin walii galuu wabii tokkummaati.

Gadaa fi sirni Gadaa walitti dhufeenya haa qabaatan malee, hiikkaan isaa gargara. Kanaafuu, dursa otoo gara sirna gadaa fi

faaydaa isaa ibsutti hin dhufin Gadaan maal akka ta'e hubachuun barbaachisaadha. Maalummaa Gadaa sirriitti ifa kan godhe abbaa gadaa walaabuu jilooti. Akka inni dubbatetti, Gadaan gaaddisa, Gadaan dhaloota, Gadaan umriidha, Gadaan ittiin bulmaata oromootii, Gadaan heera uumaati. Gadaan heera yoo ta'u sirni Gadaa seera ykn bishaan yaa'u jedhe walaabuu Jiloo.

Gaafa sirna gadaa madda walabutti tuman Hayyooni oromoo bara sanii osoo barnoota hammayyaa hin baratin hiikcaa gadaa bifaa kana fakkaatuun kaayanii ykn ibsanii/*description* nuuf dabarsaniiru. Hiikcaa gadaa bifaa Kanaan kaayu qofa osoo hin taane akkamitti oromoon sammuu ofii akka library ykn kuusaa kitaabaatti akka fayyadamaa tures ni ibsa. Dandeetti isaan bara san barnoota saayinsii jabanaa kanaan alatti qabaacha turan yoo amma of duuba deebinee kitaabota wabii adda addaa fi afoola manguddotaa irraa hubannu waan baay'ee nama ajaa'ibaati.

Sababni isaa yeroo sanitti Oromoornis ta'ee Oromoorn Arsii sirna barreeffamaa/ art of writing/hin qabu ture. Haa ta'u malee, tumaa seeraa keeyyata keeyyataan, qaroomina heeree fi seeraa, gochoota seenaadha fakkeenyaaaf gootummaa, aadaa, waraana diinaa wajjiin gaggeessanii fi akkasumas beelaa, bonaa taatee

seenaa jirenya isaanii fkn kan akka kamiiyyuu sammuuma ofii keessatti galmeessaa turan.

Kanaaf mammaaka faranjiitu jira; “*Every time an Oromo old man or woman is died, a library is lost*” Hiikkaan isaa ammo kana fakkaata, “Adada Jaarsi yookaan Jaartiin Oromoo takka duutuun, akka waan laaybirariin yookaan kuusaan seenaa fi kitaabaa tokko gubateeti” jetti faranjiin yoo Afaan Oromootti garagalu.

Kanas kan godhaniin tooftaa afoola bifaa garagaraatiin. Akaakuwwan afoolaa mammaaka, hibboo, oduu-durii, weedduu, geerarsaa fi sirbootaa aadaa fi kkf akka **meeshaa qunnamtii (miidiyaa)** hawaasaatti tajaajilaa turan. Jechuun seenaa, aadaa, duudhaa, safuu, heeraa fi seera, hawaasummaa, siyaasa oromoo, waaqeffanna fi ayyaana akkasumas taatee seenaa taatee seenaa darbee akka sabaatti dhalootarraa dhalootatti dabarsaa turan.

Nuti warri saayinsii hammayyaa baranne ofiin jennu ija Kanaan yoo of ilaallee eessa jirra? maal hojjataarra? Gara fuula dura oromoof maal gochuu qabna? Mee marti keennaa gadi ejjannee of haa ilaallu. “*Yoo ati gadi hin ejjatin alagaan sirra ejjata*” jette **Dr. Toltuu Tufaa.**

Caasaa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Ijaarsi caasaa sirna gadaa oromoo Arsii akkuma kan oromoo baldhaa kan irratti hudaayu hayyoota heeraa fi seera beekan filachuudhaan jalqaba. Kana jechuun heeraa fi seerri kophatti Arsiiif tumamu hin jiru. Garuu sirni bullchiinsa oromoo confederashiina waan ta'eef gaafa oromoo guutuuf seerri tamamu ilamaan oromoo hundaa Arsii dabalatee lallaba seeraa basaqaatiin dhaqqaba jechuudha.

Seera basaqaan jechuun seera giddu gala odaa shananii ykn jiddu galaa caffee oromiyaatti tumame labsiidhaan gara guutu oromoo gosoota hundaa bira akka gahu godhamu jechuudha. Labsii suni lallaba seera goorootiin, killeetiin, seera Asaasaatii fi k.k.f darba jechuudha. Sadarkaan Gadaan tokko keessa hulluuqu kudhannan:

-

1. Dabballeee-----umurii waggaa----(0 - 10)
2. G/Xixiqqoo----umurii waggaa----(9 -16)
3. G/Guguddoo---umurii ... waggaa---- (17-24)
4. Qondaala-----Umurii ... waggaa----(25-32)
5. Raaba-Doorii---umurii ... waggaa----(33-40)
6. Luba/Gadaa-----umurii ...waggaa----(41-48)
7. yuuba 1ffa----umurii ... waggaa----(49-56)

8. yuuba 2ffaa----umurii ...waggaa---(57-64)
9. yuuba 3ffaa----umurii ...Waggaa---(67-72)
10. yuuba 4ffaa----umurii ...waggaa---(73-80)
11. Gadamoojiji----umurii ...waggaa---(80-88)
12. Jaarsa Qulullo--umuriiwaggaa 88 booda.

Sadarkaa Gadoomaa kanatti aangoo qabatanii amanamummaadhaan kan biyya bulchaniidha. Bara Gadaa isaanis ijoolleen isaanii Dabballee ta'uun marsaa itti aanu jalqabu. Kanaafuu, gadaan shananuu akkanatti dabareedhaan itti darbanii dabarsaa biyya bulchu jechuudha (*Barakat Woldee, 2014*).

Miseensonni gadaa aangoo irraa yoo bu'an sadarkaa torbaffaatti ce'anii yuuba 1ffaa ta'u. Waggaa saddeet booda luba yookaan yuuba lammaffaa ta'u. Ammas ittifufuun waggaa saddeet booda luba yookaan yuuba sadaffaa ta'u. Haaluma Kanaan hanga sadarkaa luba/yuuba 4ffa tti itti fufu. Sadarkaa lubummaa keessatti gaheen isaanii gorsa kenuun kan dabe qajeelchuudha (*Barakat Woldee, 2014*).

Sirna Gadaa keessatti gaheen hojii Umuriidhaan ta'eera.

T/L	Maqaa	hojii fi dirqama isaanii
1	Dabballee	Afaan barachuu, taphachuu fi weeddisuu
2	Gaammee xixiqqoo	Jabbilee tiksuu, faaruu gootaa Baratuu
3	Gaammee gurguddoo	waraana shaakaluu fi loluu, fardaan garmaamuu
4	Qondaala (Foollee)	akka hoomaa woraanaatti tajaajila kenna.
5	Raabaa Doorii	barumsa bulchiinsaaf falaasama gadaa barachuu
6	Luba Gadaa	Abbaa gadaa ta'uun tajajila
7	Yuuba 1ffaa	Gorsaa Abbaa Gadaa
8	yuuba 2ffaa	Beekaa biyyaa fi gorsaa Hawaasaa.
9	yuuba 3ffaa	Dhimma jaarsummaatii biyya tajaajila.
10	Yuuba 4ffaa	Dhimma jaarsummaatii biyya tajaajila.
11	Gadamoojjii	Naannoo manaatitti ijoollee fi qe'ee eegu.
12	Jaarsa/Qulullo	Soorama bahuun haara galfachuu.

Qormaata seenaa fi Sirna Gadaa irratti godheen Abdulkariim Tukee akka ifoomsetti, gahee sadarkaalee Gadaa adda baasuun miseensonni sadarkaalee bulchiinsaa keessatti akka walitti hin buunee fi aangoon namoota dhuunfaa harka akka hin seenne dhoorkuu fi akkasumas walitti bu'iinsa aangoo irratti dhalachuu danda'u hambisuuf gargaara. Miseensonni gadaa shanan yeroo waggoota 40 sadarkaa ofii san keessatti aangoo fi itti gaafatamummaa qaban irratti hundaa'uun dirqama isaanii kan raawwataniidha akka Ogeessi W/A/Turiizimii Godina A/Lixaa, Obbo Abdulkariim Tukee naa eeranitti.

Kanaafuu, miseensonni gadaa hojii biyya bulchuu yeroo raawwatan kan sadarkaa kuusaa fi raabaarra jiran gadaadhaaf ajajamuun hojii loltummaa hojjatu. Doorin seera yoo baratu kuusaan raabatti makamuun hojii raayyaa ittisaa kan biyya eeguu raawwata.

Qaamonni bulchiinsa mootummaa Gadaa

- 1. Caffee tumaa Seeraa (Legislative):** -qaama karaa b/bu'oota ummataatiin seera tumu
- 2. Caasaa Abbaa Gadaa (Excutive):** - koree hooggansaa kan seera raawwachiisan

3. Wirtuu Shanachaa Gadaa (Judiciary): kan seera hiikan fkn caasaa Abbootii murti.

Sirna Gadaa fi Jarmiyaalee Isaa

Gadaa keessatti gurmaa'inni siyaasaa kan seeraa fi heeraa, kan murtaa'u caffee ykn gumii gadaa qofaan. Sirni gadaa jaarmiyaalee hedduu yoo qabaatu isaan kana keessaa: -

- a) Damee Amantaa (religios aspects)
- b) Damee Diinagdee (economic aspects)
- c) Damee Siyaasaa (political aspects)
- d) Damee Hawaasummaa (social aspects)

Sirni Gadaa jaarmiyaa umuriin ijaarameefi miseensa lubaan gaggeeffamu ykn murna Gadaa dabareen walii dabarsuun hojjatuudha. Kunis waggoota saddeet saddeetiin aangoo walii dabarsuun siyaasa miseensa hundaa hammaateen aangoo kan walii qoodaniidha. Kana malees sirni siyaasaa ittisa seeraa fi qaama hojji raawwachiiftuu kan qabu caaseffama haala gaariin gurmaa'eedha.

Qaamni sadarkaa lubaa/gadaa irra jiru tokko hojiin isaa hanga waggaa saddeetii biyya bulchuu qofa. Hojii gosaa ofii ykn manaa fi balbalaa kan bulchan warra gumii caffee keessa hin jirretu bulcha. Haala diinagdeetiin walqabatee jalqabummarraa kaasee oromoon jiruu isaa qonnaa fi loon horsiisuu irratti kan hundaa'ee

ture. Lafa haala qilleensaa baddaa fi badda daree qabu keessatti qubatee loonii fi qonna irratti hundaa' uun jiraataa tureera hardhas jiraataa jira.

Gadamoojjii (Ganna 80-88)

Sadarkaa lubummaa keessa fulla'anii gadamoojjii ta'uun wagga saddeet turanii Soorama bahu. Namni sadarkaa Gadamoojjii seenu umuriin isaa waggaa saddeetama tahee, nama sadarkaa gadaa darban kurnanuu seeran hulluuqe tahuu gaba. Ijoollen Gadamoojjii aangoo qabatanii biyyaa bulchaa kan jiranidha. Umurii isaanii keessatti yeroo sadiif Gadaa ofii aangoo irrattii arguu warra danda'an jechuudha (*Barakat Woldee, 2014*) kana jechaan:

1. Sadarka **Daballee (umurii 0-8)** bara dhalatan irraa kaasee hanga woggaa 8 keessa yeroo turan ykn bara abbootiin isaanii biyya bulchaa turan jechuudha.
2. Woggoota 40 booda ofiiyyuu yeroo Abbaa Gadaa ta'an (aangoo qabatan)
3. Woggoota 40 booda yeroo ijoolleen isaanii aangoo fudhatanii biyya bulchaa jiranitti, partiin Abbaan keessa jiru fkn melbaan woyta sadaffaaf naannawee yoo dhufuu dha.

Ce'umsa irratti sirna kabajamuuf godhamuutu jira, Sirni kun sirna Qumbii wolii kennuu fi wolirraa fudhachuu jedhama. Sirna ce'umsaatis jedhama. Sirna kana irratti ka hirmaatu diqqaa guddaa hunda saba keessaa ta'eedha.

Seenaan gootota biyyaa waan gaarii fi jabaa hojjatanii erga himamee booda ni faarfamu, ni kabajamu, isaanis geerraranii dhaadatu. Kanaan booda hamma lubbuun jiran itti gaafatamummaa/abbooma hin qaban. Sabni jara akkanaa kana haga lubbuun isaanii jirtu hin kunuunsa hin qananiisa.

Gogeessa ykn Baallii Gadaa Oromoo Arsii

Oromoon Arsii ta'e oromoon baldhaan kanaan dura gogeessa gadaa heddu qaba ture. Sababa gara garaatin gadaan sun waan isaanii ta'uu dideef wolii galanii gadaa bira moggaafatan.: - . Gadaan gogeessa yookaan garee shan kan qabu yoo ta'u isaanis shanan Gadaa oromoo jedhamu.

Akaakuun gadaa kunis: - Birmajii, Bultumaa, Bahara, Horataa fi Roobalee jedhamuun beekkama. Gareewan kun wagga saddeet saddeettiin aangoo yookaan taayita wol-harkaa fuudhu. Shanan Gadaa oromoo kun bakka adda addaatti maqaa adda addaatiin beekamu (*Barakat Woldee, 2014*).

Ammaaf nuyi garu **maalummaa shananuma Gadaa Arsii** tokko tokkoon haa ilaallu.

1. **Birmajii:** - Birmajii lolaa yookaan birmannaa
2. **Bultuma:** Quufa-gabbinaa fi badhaadhinna bultiitiif.
3. **Bahara:** - duulli hin dhabamu. Duulanii injifatu.
4. **Horata:** - Hormaata sa'aa namaa, kan keessatti horanii dagaagani
5. **Roobalee:** - Michuu Roobaa, Gadaa roobni hin dhabamne

Oromoontu kamiiyuu guyyaa dhalate irraa eegalee gogeessa shanan Gadaa keessaa tokko keessatti hammatama. Dursee kan inni itti hammatamu shanan Gadaa keessaa miseensa isa gaafa inni dhalatu taayitaa gubbaq jirutti ta'a.

Hiikni isaani ammoo: -

Birmajii jechuun: - birmaduu, bilisummaa, birmadummaa fi wolabummaa jechuu dha. Sababni kana moggaafataniif wolqixxummaa seera uumaaf uumamaa kabajuu fi kabachiisuu waan barbaadaniif.

Bultuma jechuun: - jireenna mijataa, badhaadhina, hormaata, durummaa, dagaagina, gabbina fi kkf ibsuuf moggaafatan.

Bahara: -jechuun barri nurraa haa ba'u, lolli nurra haadarbu, gadaan teenna quufa haataatu, dhibeen nurra haadarbu, wonni sa'aa namaa hin tolle hundi nurra haa darbu.

Horata: - hormaata sa'aa namaaf, hormaata diinagdee, nuuf haatolu jechuudha.

Roobalee: - jechuun gadaan roobaa nuuf haa tolu, bishaan sa'aa namaa tolu nuuf haa roobu jechuudha.

Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Akkuma jalqaba irratti ibsame sirni Gadaa sirna dhimma jiruu fi jirenya ummata oromoo gama hundaaan kan ilaalu sirna siyaasa, aadaa diinagdee fi amantiiti. Akkaataan jirenya maatii, fuudhaa fi heerumaa, hariroon uumaa, akkaataan qabannoo qabeenyaa fi ittiin loon bobbaasan, akkaataan qabeenyaa horanii ittiin hajaa dhuunfaas ta'e gosaa ykn sabaa ittiin bahan hundi sirna gadaa keessatti bakka ol aanaa fi kabajjamaa qaba.

Akkaataan gumaa itti baasan /ykn ittiin fixatan, adabbii seera cabsanii fi sababa duudhaaleen wal qabatan biraallee ofitti fudhatanii jalatti buluudhaan haalli itti jiraatan hundi sirna Kanaan tikfama.

Kanaafuu, sirna miidhagaa bareeda sabni keenya ittin woldbulchaa ture kan gita bittaan sirnota darbanii akka awwaalamu taasisee ture kana bakka uumaa isaa iddo jalqabaa tan durii sanitti deebi'ee akka badhaadhuu fi dagaagu gochuuf gaheen nurraa eeggamu ol aanaa dha. Sirnoota bulchiinsa sirna Gadaa keessatti gama hawaasummaatiin gahee taphatan kan akka gumaa, guma-fakkii fi kan kana fakkaatan kaasuu dandeenna.

Maalummaa Gumaan fi Gumaan Fakkii

Gumaan jarmiyalee araara aadaa keessaanisa tokko dha. Gumaan qaama miidhee fi miidhame kan walitti araarsuudha. Gumaan mala wal-dhabdee lubbuu ykn hir'ina qaamaatiif beenyaa kafalanii dha. Akkasumas, sirna garee lubbuu nama dabarsee fi maatii warrii lubbuun jalaa darbee itti wal araaraman.

Akka ogessi qorataa Waajjira Aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa, Obbo Abdulkariim Tukee jedhanitti, “gumaan duudhaa ummata oromoo ta'e nama harki darbe kan itti qulqulleessanii araarsanii dha. Akka manguddoонни ibsanitti, hiikaan gumaan foon horii garee namni jalaa du'eef xixiqqaatee mummuramee guyyaa araaraa nyaataaf hiramuu dha. Cicciramuun foonii kun immoo, akka aadaa oromootti gumaan jedhamee beekkama.

Mata duree Armaan olii jalatti akkaataa Oromoorn Arsii ittisa yakkaa fi kabaja mirga namaatif hojjetu ilaallee turre. Dhimmi ittisaaakkuma jirutti ta'ee, yakki yoo raawwatame hiika itti kenu. Dhimma woyyoomaa cinatti dhiisun ajjeecharraa kan hafe wantoota woyyuudha jedhaman namni raawwatee fi balleessa isaa hin fixatin, tarkaanfiwwan armaan gadiittu irratti fudhatama.

- Sabni guutun namaan ooda
- Gosti namaan ooddi
- Ibidaa namaaf hin kennan
- Ibidda namarraa hin dhaamsan
- Cidha namatti hin bayan
- Du'an nama hin awwaalan, ...kan birollee baay'etu jira.

Haata'u malee yakki uumame kallattiidhan lubbuu namaaj wajjiin kan walqabate yoo ta'e bifaa lamaan ilaallama. Guma Oromoorn Arsii lubbuu nama darbeetin wal-qixa, sababa lubbuun ittiin darbiteefitti xiyyeffannoo guddaa kenna. Kana jechun namni tokko yeroo lubbuu nama biraa baasu akkamitti akka ajjeese jechuudha.

Bara ummanni Oromoorn Arsii tumaa tumatu meeshan waraanaa namni ittiin du'a jedhamee amanamu, Eboo qofa. Kanaaf

akkaatan qabannaan eboo yeroo ittiin nama ajjeesanii hiika qaba. Namni Eboo darbatee woraanee nama ajjeese **Diina** jedhama.

Gumaa

Namni Tumaata/Facoon waraanee nama ajjeese Diina jedhama. Ajjeechanakkanaa kun **Guma** jedhama. Gatiin gumaa fi gumarfakii horiin kafalama. Horii kanas wolitti guuree kan kafalu gosa namni isaa lubbuu baaseti. Guma keessatti haati warraaf abbaan warraa, abbaaf ilmi, miseensumti gosa tokkoo lama wal ajeesuu danda'a.

Yeroo namni lama waldhabee fi walreebaa jiraate dhaabatani laalun Arsii keessatti aad-male. Kanaaf namni sadaffaan haalduree tokko malee araaraaf jidduu lixuu qaba. Namni araaraaf jidduu namaa seenu kun ulaagaa tokkos hin qabu. Namoonni waldhaban kunniinis nama kana kabajuuf dirqama qabu. Namaaf dogongorri yeroo kamiiyuu addaan bayanii kan hin ilaalamne waan ta'eef jidduu waldhaba isaanii kanatti nama araaraaf jidduu isaanii seene kana miidhaa qaamaa irraa hamma lubbuu dabarsuu geessuu danda'u.

Haa ta'u malee, miidhan qaama araarsaa irra ga'e kun itti yaadamee kan raawwatame waan hin ta'iniif lubbuunis dabarraan

Danuu jedhama. Araarri danuu qulqulleessuf godhamu, tokko jaarsi araaraa murteesse nagaya buusuudha.

Isa kanaafis namni lubbuu namaab dabarse sun danuun isa qaqqabuu eeree gosa isaa irraa hirphaa gaafachuu qaba. Gama biraatin gosti namni jalaa miidhame sun yeroo naman ama isaanii miidhe argan hunda akka hin aarreef; maatii nama miidhetii fii nama miidhamee jidduu walitti dhufeenna gaa'elaa uumun diinummarraa gara firummaatti akka jijiiraman godhu.

Yeroo ammaa kanatti konkolaatan nama yoo ajjeese danuudha. Danuu seera isaa eeganii namarraa yoo hin fixin namatti deddeebi'uu dandaya.

Gumaan wolqabatee Sirni gadaa Oromoo akkuma walii galaatittuu ittisni mirga dhala namaatif godhu iddo gara iddootti garaagarummaa ijannoo hin qabu. Ormoo kessatti namni hunduu nama. Arsii keessattis kanuma. Yaadaanis ta'ee faaydaa irratti waldhabuun namaab uumama isaati.

Ta'us garuu waldhabpii yaadaf faaydaa yeroo gabaaba ka'uumsa godhachuun lubbuu walii gaaga'uun hin hayyamamu. Namni seera uumaa kana darbee lubbuu namaab baase Diinticha jedhama. Lubbuu qofas osoo hin ta'in namni kallattiin eboon nama darbate diinticha. Namni lammii ofii eboon hin darbatu. Lubbuun haala

kanaan baate fi miidhan qaamaa haala kanaan qaqqabe gumaa jedhama. Gumaan kunis bifa sadiin ilaallama. Isaanis: -

- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatetiin ala yoo ta'e; bakka jiruu barbaadamee gaalee gogeettin fannifamuu qaba. Kun gatii diinaa seerri gumaa kaaye. Gumaa kanas barbaadee kan baafatu guutuu gosa namni jalaa du'eeti.
- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatee yoo ta'e; akkataa seerri gumaa tumeetin araarri bu'ee gumaan kafalama. Namni du'e kun dhiira yoo ta'e loon dhibba, dubartii yoo ta'emmoor horii shantama, gumaa kafalu.
- Qaamoleen lamaanis lamuu deebi'anii gumaa biraatiif akka wal hin barbaanne gaa'elaan walitti fira godhu. Kana booda isaanis firummaa isaanii malee diinummaa hin yaadatan.

Gosoota Gumaan

Gosooni gumaa baayeedha isaan keessaa muraasni

1. Gumaan qaama namaa guutuu lubbuu baasuu
2. Gumaan ija namaa balleessuu/jaamsuu
3. Gumaan ilkaan namaa cabsuu

4. Gumaas soodduu nama du'ee cabsuu
5. Gumaas farad namaa ajeessuu
6. Gumaas konkolaataa
7. Gumaas haadha manaa fi abbaa manaa
8. Gumaas mana qubatee fi kan kana fakkaatan

Faayidaa Gumaas Baasuu

Afoolli kamuu faayidaa mataa isaa danda'u ummata afoola sanitti fayyadamuuf kenna. Kanaaf, gumaan faayidaa garagaraa ummata oromoo biratti qaba. Akka Ogesssi Wajjiraa Aadaa Fi Turizimii Godinaa Arsii Lixaa ibseti: -

- Gumaas baasuun nageenya gara fulduraatiif fayyada.
- Gumaas baasuun bu'uura nageenyaati qaama miidhee fi miidhame kan ittiin araarsanii dha.
- Hannaa fi saamicha xiqqeessuuf gahee guddaa qaba.
- Gadoo guddisuu fi haloo bahuu xiqqeessuu keessattillee gahee isaa olaanaa dha.

Dhaddacha W/S/Gadaa O/Roobaa jalatti bulan 20^{man}

Sirni Gadaa Oromoo Odaa Roobaa jalatti dhaddachoonni seera gadaa itti muraniifi ittiin wal bulchaa turan 20 akka ta'an seenaan ni hima akka Ogeessa Waajjira Aadaa fi Turiimii Godina Arsii Lixaa, Abdulkariim Tukee dubbatanitti, Maqaa fi bakka argama dhaddachoota kanniinii akka armaan gadiitti ibseera.

- 1) **Dhaddacha Aanaafi Aananii:** - Godina Arsii Aanaa sireetti argama.
- 2) **Dhaddacha Banaa fi Bantii:** - Godina A/Lixaa Aanaa Adaabbaafi Dodolaa (malkaa waakkannaatti) argama.
- 3) **Dhaddacha Qixibee:** - Godina Arsii Aanaa heexosaatti argama.
- 4) **Dhaddacha Kakuu Amantii:** - Godina Arsii Aanaa Baleegaskaaritti argama.
- 5) **Dhaddacha Muraa Murtii:** - Godina Arsii Aanaa Seeruu (Malxo) tti argama.
- 6) **Dhaddacha Nagayaa Araaraa:** - Godina Arsii Malkaa Ejersaatti argama.
- 7) **Dhaddacha Gammachuu Qananii:** - Godina Arsii Aanaa Arbaaguuguutti argama.

- 8) **Dhaddacha Giraaramoo (Yaa'ii Lallabaa):** - G/A/Lixaa, A/Qoree fi Kofalee jiddutti argama.
- 9) **Dhaddacha Guutaa:** - Godina Arsii Lixaa Aanaa Shaashamanneetti argama.
- 10) **Dhaddacha Sarar (Odaa Giroo):** - yeroo ammaa bulchiinsa mootummaa Naannoo Somaalee Itoophiyaa Aanaa Elkerreetti argama.
- 11) **Dhaddacha Walaabuu (Odaa M/Walaabuu):** Godina Baalee Aanaa M/Walaabuutti argama.
- 12) **Dhaddacha Baarree (Odaa Xiyyaa/Abbaa Queerroo):** - yeroo ammaa bulchiinsa M/N Somaalee Itoophiyaa keessatti argama.
- 13) **Dhaddacha Midh/Kurkurruu (Odaa Muudaa):** - G/Baalee Aanaa Laga Hidhaatti argama.
- 14) **Dhaddacha Bal'aa (Alam):** - Godina Baalee Aanaa Raayituutti argama.
- 15) **Dhaddacha Baareedi:** - Godina Baalee Aanaa Daawwee Sarariitti argama.
- 16) **Dhaddacha Dambal:** - Godina Baalee Aanaa Agaarfaatti argama.
- 17) **Dhaddacha Roobee:** - Godina Baalee Aanaa Sinaanaatti argama.

- 18) **Dhaddacha Dayyuu:** - Godina Arsii Lixaa Aanaa kokkosaatti argama.
- 19) **Dhaddacha Dalloo:** - Godina Baalee Aanaa Dallomannaatti argama.
- 20) **Dhaddacha Dumaal:** - Godina Baalee Aanaa Barbareetti argama.

Walumaagalatti dhaddachoонни armaan olitti eeraman odaa roobaa jalatti murtii fi seera tumuun kan ummanni oromoo Arsii biratti dhaddachoota heeraaf seera jedhamuun beekkamu. Dhaddachoota digdamman kanaan ala kan biroos ni jiru jedhama. fkn. Dhaddacha Caancoo, Aalutoo, Tulluu seeruu, Duuroo boddittii fi fittee fa'a.

Kutaalee Gurguddoo Sirna gadaa

Sirni Gadaa kutaalee gurguddoo hedduu qaba isaan keessaa

- A. Bokkuu
- B. Hookkaa
- C. Gadaa
- D. Awaa,
- E. Shanachaa fi kkf tu jiru.

- ✓ **Bokkuun** Sirna Gadaa Oromoo Arsii shan
 - a) Bokkuu Dikaa
 - b) Bokkuu Lallabaa(gaalee)
 - c) Bokkuu Horaa
 - d) Bokkuu Roobaa
 - e) Bokkuu Biifaa jedhamuun beekkamu.
- ✓ **Hookkaan** Sirna Gadaa Oromoo Arsii shan
 - a) Hookkaa Dikaa
 - b) Hookkaa Lallabaa (gaalee)
 - c) Hookkaa Horaa
 - d) Hookkaa Roobaa
 - e) Hookkaa Biifaa jedhamuun yoo beekkaman
kuuwwanillee haaluma kanaan itti fufu.

Iddoo Muudaa Oromoo Arsii

Ardoota jilaa /teessoo yaa'a gadaa kan murtii garagaraa itti dabarfatan Dhaddacha guutaa Aanaa Nageellee Arsii keessatti kan argamu, Dhaddacha Giraaramo Aanaa G/Hasaasaatti kan argamuu fi dhaddacha Fittee Aanaa Muunessaatti kan argamanitti bayuun seera ofii tumachuun kan dabe qajeelfachuun waggoota hedduuf bulaa turee ammasa bulaa jira.

Gosoota Arsii akka qaalluutti fudhataman: -

- Allujaanaa,
- Ammiinyaa,
- Adamoonyee,
- Madarshoo fi
- Saymannaa fa'atu ayyaantuuf barbaadama.

Qaalluun/Abbaa Muudaa

Abbaan Muudaa ykn Qaalluun ammoo itti gaafatamaa dhimma amantii Oromooti. Sirna falachu, qalachuu, faateffachuu, dhibaafachuu, gadaa eebbisuu, urjii lakkaa'uu fi k.k.f gochuun tooftaalee waaqa ittiin waamatan yoo ta'u, sirna kana ol'aantummaan kan raawwachiisu qaalludha.

Qaalluun siyaasa sirna Gadaa keessatti sirna Aangoo wal harkaa fuudhuurratti gahee guddaa qaba. Sirna Gadaa keessatti siyaasaa fi amantiin kan walqabatedha. Kanaaf hojiin qaalluu kallattiin amantii irratti haa xiyyeefatuu malee siyaasa Gadaa keessattuu qooda guddaa qaba. Adeemsa baallii walii dabarsan kan Gadaa irratti hirmaachuun Muuda-gadaa Abbootii Gadaa eebaan raawwachiisa.

Qaalluun adeemsaa fi filannoo Abbootii Gadaa irratti guyyaa ayyanaa aangoo wal-harkaa fuudhiinssaarratti kan argamu

dogoggorri akka hin uumamne ittisuu fi yoo uumame too'achuufi. Akka aadaatti Qumbiin dhugaa dubbachiisa jedhamee amanama.

Abdulkariimiin wobeffachuu dhaan, akka amantii oromootti namni “Qumbii” abbaa muudaa irraa fudhatee nyaate, seera waaqaa, seera oromoo ganamaa jallisuun, cubbuu hojjachuun, soba dubbachuun hin barbaachisu. Hawaasa isaas seera dhugaatiin bulcha.

Akkuma yeroo jalqaba jilli walitti dhufu eebaan banan, dhuma ayyaana muudaa irratti abbaan muudaa miseensa jilaa kallattii adda addaarraa dhufan gaggeessuuf eeba xumuraa eebbisuun gaggeessu. Jilli abbaa muudaan gaggeeffamu bara 1900tti gosoota oromoo hedduu biratti gaggeeffamaa teraara. Sana booda garuu saba dhiibbaa amantii fi gita bittootaatiin laafaa dhufeera.

● Wirtuu Ardaalee Jilaa Oromoo Arsii

Wirtuun sirna Gadaa oromoo Arsii sadiiñii Odaa Roobaati. kana jechuun ummanni oromoo Arsii kan jiraatu Godinota sadan Godina Baalee, Arsifi Arsii lixaa fi yoo ta'an kanneen ummanni Arsii keessa jiraatan Godina Harargee Bahaa Aanaa Hawwii Guddinaa, Godina Shawaa Bahaa Dugdaa Booraafi Adaamii Tulluu jiddoo kombolchaa fi Magaalaa Baatuu jiraatan sirna Gadaa isaanii Odaa Roobaatti gaggeeffatu.

Odaan Roobaa odaalee angafoota shanan oromoon qabu keessaa wirtuu sirna Gadaa isa tokko ta'ee, “*Odaa Murtii*” jedhamuun beekkama. sabani isaa Odaan Roobaa odaa murtii hangafaa oromoo isa taasise, keessaa inni ijoon “**miiloon**” iddo baay’ee miilaan deemamee dhaabbachuu didee, dadhabpii guddaan booda odaa roobaa jalatti dhaabbate.

Haaromsi sirna gadaa oromoo Madda Walaabutti erga godhameen booda, yeroo jalqabaatiif bulchiinsi sirna gadaa kan itti adeemsifamee fi murteewan ykn tumaaleen gurguddoon ummanni oromoo hanga ammatti ittiin bulaa jiranii fi ittiin lallaban kan jalatti geggeeffamuu dha.

Wirtuun sirna Gadaa Odaa Roobaa jalatti “dhaddachoota Murtii 20 tu argamu”. Dhaddachaalee wirtuu sirna Gadaa kan Odaa Roobaa jalatti bulan keessaa sagal (9) Arsii fi Arsii Lixaa keessatti kan argaman yoo ta'an kanneen keessaa tokko akka wirtuu sirna Gadaa Arsiitti ta'ee tajaajilaa ture “Dhaddacha Qixibee” Godina Arsii bahaa Aanaa Heexosaatti kan argamuudha.

Dhaddachaaleen murtii kudha tokko (11) Godina Baalee keessatti tajaajila kennaa kan turan yoo ta'u, haala qorannoo dhihoo kana geggeeffameen dhaddachoonni lama immoo bulchiinsa Mootummaa "**Naannoo Sumaalee Itoophiyaa**" keessatti akka argaman seenaan ni dubbata. Wirtuuwwan Odaa roobaa jalatti bulan keessaa Ardaaleen jilaa amma jiran Ardaa Tarree, Malkaa Safaraa, Biyyoo Burraaksaa, Gorsaa, Siree, Dabballee, Miliqaa fi Rooba dhudha'aa fa'a.

• **Tartiibaa Ardaalee Jilaa**

1. **Ardaa jilaa tarree:** - Yeroo baallii fudhataafi dabarfataa tarree galanii wol duraa duubaan deemanidha.
2. **Ardaa jilaa malkaa safaraa:** - Laga diniq gubbaa osoo biyyoo burraaksaa hin geenne namni hundi itti qubatee (haara galfatee) dhalee isaa bachoo, micciirraa, Qorsoo, Caccabsaa, Bulbula dammaa, buna fi Aannan dhuguufi soorachuun iddoor itti raawwatamuu dha.
3. **Ardaa jilaa biyyoo burraaksaa:** - Dirree bareeda bal'aa malkaa safaraatti aanee jiru kan erga haara galfataniin booda qoorroon fardaan itti garmaamaniidha.
4. **Ardaa jilaa Gorsaa:** - dhiyeenya Odaa Roobaatti kan argamuufi namoonni jilaaf dhufan hundinuu bakka

heeraafi seera akkasumas naamusaa fi duudhaa iddo dhaqaaranii san kan itti wolgorsanii fi sirna itti aanutti kan seenanii dha.

5. **Ardaa jilaa Dabballee:** - lafa olkaatuu odaa Roobaa irraa gara dhihaatti ganda odaa roobaa irraa gara kibbaatti argamu bakka dur dabballeen itti dabbasaa buufattu kana jechuun gara sadarkaa itti aanutti ce'uu isaani mirkanoeffataniidha.
6. **Ardaa jilaa siree:** - bakka bultii manguddootaa ta'uun tajaajilaa kan turteedha.
7. **Ardaa jilaa miliqaa:** - laga Ardaa tarreetti gadi yaa'uu kan bishaan Oo'aa fi qabbana'aa qabu ta'ee iddo hayyooni icciitii isaanii itti woliin dubbatan akkasumas dhimmi cimaan yoo isaan qunname ummatarraa adda bahuun dhokatanii itti mari'atan waan gale itti furanii dha. bishaan ho'aan dhiqnnaafi akka xabalaatti tajaajila kenna.
8. **Ardaa Jilaa Goda Rooba Dhudha'a:** - kun goda yeroo rakkoo wantoota adda addaa itti dhokfataniifi keessatti nyaatan.

Akkuma beekkamu **Odaa** jalatti **Seerri** hin raawwatamu, **heeraa** fi **seeratu lallabama, seeratu tumama, dhugatu dubbatama**. “Heerri dhugaa barbaadee, seerri ragaa barbaade” jedha oromoon.

i. Hooggansa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Hooggansi ol aanaan sirna Gadaa Luba yoo ta'u, Lubni miseensota caffee bakka bu'oota ummataa heddu of jalatti hammata. **Caffeen** miseensota ykn hoogganoota koree hojji raawwachiiftuu Gadaa **sagal** ni muuda. Isaanis **qooda mataa isaanii** qabu: -

1. Abbaa bokkuu-----pireezadaantii
2. I/A/Abbaa gadaa/Hookkaa-I/ pirezadaanti.
3. Abbaa Caffee-----I/gaafatamaa Yaa'a/Caffee
4. Abbaa dubbii-----Af-Yaa'ii Caffee
5. Abbaa Seeraa -----Hiikkoo seeraa kennuu fi murtee dabarsuu.
6. Abbaa Halangaa-----Murteewwn seera raawwachiisu.
7. Abbaa Duulaa-----Ajajaa waraanaa.
8. Abbaa Sa'aa-----Geegessaa diinaggeeti kun ammoo.

ii. Aangoo seeraan qoodamu (Devolution of power)

Ummanni oromoo akkaataa teessummaa lafa oromiyaa/confederation/ irratti hundaayee aangoo waliif qooda ture. Aangoo kanas bakka shanitti quoduun dimokraatessa jechuudha. Akkasumas taayitaan kun caffee gadaa Oromiyaa

irraa, gubbaa hanga gadiitti ykn warraatti qoodama jechuudha. Dabalataanis qoodinsi aangoo kun kabajaa hangafaa fi quxusuu jedhu qabaachaa ture.

Kanaaf, as keessatti qoodni ilmaan ARSEE qaban baay'ee olaanaa ta'u irraa kan ka'e Abbaa cafee Gadaa ta'ee ol aantummaadhaan tumaa seera gadaa kan wagga saddeet saddeetiin deebi'u fi caffee mataa ishii akkasumas hordoffii raawwii bulchiinsa waliigala seeraa caffee sanitti tumamee irraatti hundaayuudhaan hojjachuun kan isaa ture. Qooda muudama gadaa kana keessaa hunduu gahee wal qixaa yommuu qabaatu kan Arsii ammo Abbaa Caffee ta'uun Goolabame jechuudha.

Abbootiin muudamaa ol-aanoon achi keessaa filataman itti gafatamtoonni gadaa bara sanii lakkofsaan shan ta'an. Isaanis: - Abbaa Bokkuu, Abbaa Gadaa, Hookkaa, Abbaa Caffee, Abbaa sa'aa, Abbaa Halangaa, Abbaa Seeraa, Af-yaa'ii fi A/ Duulaa maqaan yoo kaayamu kana keessaa warra wirtuu gadaa ta'an, gahee isaanii ammoo baldhinnaan akka armaan gadiitti ibsineerra.

Abbaa bokkuu

Abbaan bokkuu hangafticha oromoo **booranaa** keessaa bakka haa bu'a malee Bokkuun bakka bu'aa isaa akka Abbaa bokkuutti tajaajilu gosoota oromoo hundaa keessaa kan itti gaafatamni isaanii isaaf ta'e ni qaba. Kanaaf oromoon Arsiillee Abbaa bokkuu naannoo Arsii ol aantummaan hoogganu ni qaba jechuudha. Abbaan Bokkuu bakka bu'oota oromoo shanan keessaa aangoodhanillee ol aanaadha. Gaheen hojii isaa siyaasa, Diinagdee fi Hawaasummaa oromoo ol-aantummaadhaan gaggeessa.

Abbaa Gadaa

Inni bakka bu'aa Abbaa bokkuu ta'ee bakka Abbaan Bokkuu hin jirreetti hojjata. Itti gaafatamni isaa walitti qabaa dhimoota siyaasaa fi nageenyaa yommuu ta'u, kanarratti ol aantummaadhaan hooggana. Akka oromootti federation gadaa **tuulamaa** keessaa bakka yoo bu'u akka naannoottis fkn arsiinis bakka bu'aa abbaa gadaa ni qaba.

Mallattoo Abbaa Gadaa

Abbaan Gadaa mallattoo oromoota biratti ittiin beekkaman keessa tokko kallacha qaba. Kunis gosa, manaa fi balbala gara garaa keessatti faca'anii argamu. Warri kallachaa ayyaantuu ykn

hangafa ta'uu danda'u. kallachi meeshaa hooda, ulfina guddaa qabuufi aadaa oromoo keessatti sadarkaa fi ulfina olaanaa kan qabuudha. Kallachi akkuma beekkamu kan hangafaati. “Iddoo baay’etti warri kallachaa fi caaccuu qaban bokkuu jedhamu” jedha Obbo Abdulkariim Tukee, qorataan aadaa fi Turiizimii Godina Arsii lixaa.

Bulchiinsa sirna gadaa keessatti bokkuufi faajjiin mallattoo aangoo olaanaati. Siyaasa sirna gadaa keessatti bokkuun mallattoo mootummaati. Mootummaa sirna gadaa keessatti iddo olaanaa kan qabu Abbaa Bokkuuti. Aangoon kunis filannoos osoo hin ta'in dhalootaan kan darbaa dhufeedha. Caasaa bulciinsa Gadaa keessatti abbaan bokkuu qaama olaanaa siyaasa Gadaa haa ta'uu malee iddo baay’etti hojii kan hojjatu Abbaa Gadaa Jaarraati akka ibsa qorannoo Abdulkariimiitti.

Kanaaf, Abbaan Gadaa miseensa isaa keessaa dhalootaan ykn hangafoomaan ykn dandeettii fi beekkumsa irratti hundaa'uun kan filatamaniidha. Abbaa gadaa jalatti hayyoonni sagal ykn shan adeemsa bulchiinsaa irratti gorsa akka kennaniif filatamu. Hayyuun gargaraa Abbaa Gadaa yoo ta'u namni hayyuu ta'uuf filatamu gorsaafi qajeelchaa ta'uu isaa madaalamee filatama.

Ulaagaaleen miseensi tokko akka hoogganaatti guutuun irra jiraatu.

Hookkaa Abbaa Gadaa

Dhimmoota walitti qabaa diinagdee olaantummaadhaan ni hooggana. Innis akka caffee gadaatti federashinii gadaa **maccaa** keessaa bakka bu'a. Innis akkuma agawwoota caffee kaawwanii gosoota oromoo hunda keessaa bakka bu'aa qaba.

Abbaa Caffee

Abbaan caffee walitti qabaa dhimmoota hawaasummaa saba oromoo ol aantummaan ni gaggeessa. Akkasumas Abbootii Gadaa fi miseensota caffee hoogganuudhaan seera ni tuma ni tumsiis. Innis federashiinii Gadaa **Arsii** keessaa bakka bu'a.

Abbaa Duulaa

Abbaan Duulaa akka oromootti federashiinii gadaa hararghee ituu fi humbanna keessaa bakka bu'a. Dhimmoota nageenyaa fi Daldalaa ilaachisee olaantummaan hooggana.

iii. Sirnoota Dabalataan S/Gadaa Oromoo Arsii keessatti argaman

Sirni Gadaa Oromoo Arsii akkuma kan Oromoo wolii galaa waggaa saddeet saddeetin yoo jijiiramu dabalataanis sirnoota

akka *sirna koottu dhufee, sirna muudaa, Sirna irreechaa, Muuda Qalluu mataa isaa fi Muuda Gadaa fi* itti gaafatamtoota gadaa sanii kan akka *abbaa murtii*, Abbaa saayya, Abbaa Malkaa, Abbaa Halangee fi kkf fa'as of keessatti hammata.

Sirna koottu-dhufee keessatti nama dhimmaaf dhufee battala dubbii sanatti dhimma isaa badhaafate kan dhimma san raawwatutu keessattu qorti lamaan ta mataa fi ta miilaa erga dhimma isaa dhageeffatanii boodaa qoraan koree tartiiba sirnichaatiin wal harkaa fuudhanii gara Abbaa Murtii battalaa ykn Gadabaa sanititti ol dabarsan jechuu dha. Abbaan murtii kunis dhimmoota kanneen xiinxaluun muramte jedhee murtii walii galaa dabarsa.

Sirna Koottu Dhufee Oromoo Arsii

iv. Gaafa sirna gadaa Odaa Roobaa jalatti tuman

Namni gaafas Qora fuudhe Gadayyoo Galgaluutii fi Oomoo Kajawaati. Abbaan murtii Soof-Umar Hulleeti. Qora jechuun ijaarsa koottu dhufee gamaa gamanaati. Dhimma Baallii wajjiin walqabatee kitaaba kana keessatti ibsa guddaa kaayee jira. Kanaaf namni hunduu aadaa isaa akka hin daganne barreffama kana akka ka'uumsatti fudhachuun waan hafes qorachuu danda'a.

Oromon Arsii gadaa shanan kana waggaan saddeet saddeetin walharkaa fuudha. Waggoota saddeettan kana jiddutti cidhatu

jira, du'a jira, garmaama fardaa fi darbata ulee, tapha korboo, waraana, araara, gumaa, fi kkf hedduu darba. Oolii buliin ummata Arsii mataan isaa gadaadha jechuun ni danda'ama.

Kan biraa gadaan shanii baallis jedhamee waamamuu ni danda'a. Namoonni yeroo tokko tokko ati Baallii tami jedhanii walgaafachuu danda'u. kana jechuun atii Roobale moo Birmaji? Horata moo Bultuma? jedhanii akka walgaafachuuti.

v. Bu'aa Sirna Gadaa Oromoo Arsii

Sirni gadaa ummata oromoottii fi hammana jedhamee himuun waan sa'aatii gabaabaa gaafatu miti. Garuu faaydaa isaa keessa muraasa dubbachuu ni danda'ama (Toleeraa Tasammaa, 1995).

Gama Diinagdeetiin

- Ga'ee dubartiin diinagdee keessatti qabdu kan xiinxalle
- Qabeenya horachuu
- Qabeenya walii quoduu
- Aadaa wal gargaarsaa guddisuu
- Hojii gamtaa jajjabeessu.

Gama siyaasaatiin

- Sirna dimokraasii dagaagsu
- mirga dhala namaa kabajchiisuu

- mirga dubartootaa kabajchiisuu

Gama Hawaasummaatiin

- Hawaasa keessatti gahee dubartooni qaban guddisuu
- Gadaa fi Nageenya Hawaasaa fi naannoo ofii eegu.
- Lola dhaabu
- Waaqa kadhachuu
- Cubbuu baasuu
- Guddifachaa kennuu ykn fudhachuu
- Irreechaa/tokkummaa fi Araara,

Sirna Gadaa fi Dimokraasii

Akkaataa barreessaan kitaabaa, Toleeraan ibsutti Taayitaan Gadaa dha, ...

- ol aantummaa qaamolee hawaasaa ka muraasaatiin ka qabame otoo hin ta'in
- kan dabaree darbuu fi hawaasa hunda kan hirmaachisu ta'uunsaa,
- Warri gadoomee biyya bulchu filannoo bilisa ta'een uummataan kan filamu ta'uunsaa,

- Gadaan tokko waggaa 8 aangorra turee yeroo isaaf murtaaye yoo xumure, tuuta gadaa isaatti aanutti aangoo karaa nagaatiin kan dabarsu ta'uun isaa,
- Gadaan tokko marsaa tokko caala filamuu kan hindandeenye ta'uunsa,
- Aangoon siyaasaa karaa nagaatiin garee/tuuta tokkorraa tokkootti kan darbu ta'uusaa,
- Seerri Gadaan biyya ittiin bulchu bara Gadaa tokkotti yeroo tokko mariii bal'aa taasifamuun ceephoo taasifamuun haala yeroo waliin akka wal simutti kan haaromfamu ta'uunsa,
- Seera kana waraabbachuuf miseensi Gadaa bakka jiran hundaa walitti dhufanii itti amananii waraabbatanii kan galan ta'uunsa,
- Seera tumamu kana irratti daa'ima waggaa torbaatii qabee hanga jaarsa waggaa torbaatamaa kan irratti hirmaatan ta'uunsa fi kkf Sirni Gadaa dimokraatawaa ta'uusaa ragaa ba'u.

Sini Gadaa dimokraatawaa ta'uunsa uummanni bilisoomee akka Oromoo cunqursaa malee bilisoomee akke Jiraatu, hariiroo hawaasummaa jabaa, kabajaa fi jaalala irratti hundaa' e akka

qabaatu fayyadeera akka kitaaba Toleera Tasammaa irratti ibsameeti.

Gadaa fi Kabajaa Mirga Namoomaa

Sirni Gadaa mirga namoomaa ni Kabaja. Daa'imni yoo dhalattu birmaduudha jedha. **Birmaduu** jechuun dhalootaan bilisa ka ta'e jechuudha. Sirna Gadaatiin birmadummaan uumamaan kennname sun hintuqamu. Kabajni mirga namoomaa kun sabni Oromoo ija walqixa ta'een akka wal-ilaaluuf fayyadeera (*Muhaammad Kadiir, 2013*).

Oromoon gosa tokko keessaa bayee gosa biraa keessa dhaqee yoo qubachuu barbaade, seeraan gosa ofii gaafatee, gosti itti dhaqe sun moggaasaniiti qubachiisu. Kan Oromoo hin ta'inillee kooluu yoo gaafate, ofitti fuudhanii, moggaasanii Oromummaa gonfaniifii gosa ofii taasisu. Seera Sirna Gadaatiin Ilmoon namaa ija walqixaatiin ilaalamuun isaa Oromoон cunqursaa ol'aantummaa fi gadi-aantummaa irraa akka wolqixxummaa argatee bilisoomu taasiseera.

Cunqursaa irraa bilisa ta'ee, Sirna Gadaatiin mirgi namoomaa ka eeggame ta'uun isaa hawaasni oromoo hundi ilaalcha bilisaa akka qabaatee wol qixxummaa ilmaan namaatti akka amanu, mirga wolii osoo hin tuqin ulfinaan akka woliin bulu taasiseera.

Sirna Gadaa fi Mirga Dubartootaa

"Dubartoota malee Gadaan Guutuu hin ta'u!" kana jechuu wanti nama dandeessisu; jalqabarratti dubartoonni caasaa sadarkaalee gadaa keessa darbuu haa dhabduu malee ilmaan deettee guddisuun sirna gadaatiif qofa osoo hin ta'iin akka biyya bulchuufi duulee akka biyya eeguuf kunuunsitee geessuun kan bakka guddaa qaban isaan (*Barakat Woldee, 2014*).

Kana malees, raawwii sirna gadaatiif dhangaafi meeshaalee adda addaa ka qopheessuu dubartoota. Sirni Gadaa seera mirga dubartootaa ittiin eegu qaba. Seerri mirgi dubartootaa ittiin eeggamu kun Seera Ateetee/Seera Siinqee jedhama.

Seerri Ateetee dubartoonni gurmuu uumatanii ykn horatanii mirga isaanii ka ittiin tikffatan yoo ta'u, woyta sirna kana geggeessan ulee qal'aa sororoo “**siinqee**” jedhamu qabatanii ba'an. Mirgi dubartii abbaa warraa ishiitiinis ta'ee nama biraatiin yoo tuqame mallattoo sagalee “ilil! ilil!” jedhuun wolwaamanii siinqee qabachuudhaan waliif birmatan.

Dubartiin mallattoo ililfannaah dhageette takka yoo hojii biroo sa'aatii sanitti of harkaa qabaattellee battaluma sanitti dhiiftee, siinqee ofii qabathee birmachuudhaaf mirgaa fi dirqama qabdi.

Qe'ee isaanii udumee dhiisanii yoo deeman kana ka qe'ee isaanii eeguuf itti gaafatamummaan irra jiru abbaa warraa/abbaa qe'eeti.

Siinqueen intala heerumtu takka guyyaa heerumaa san yoo isiin manaa baatu haadha isii tiin kennamtiif. Kaayoon kanaatis jirenya isii ka fuula duraa keessatti mirga isii seeraan ala cabuu maluuf akka ittiin falmattee kabachiifattuuf.

Karaa birootiin Arsii keesstti, Siinqueen dubartootaaf tajaajilaa fi gaachena isiin qabdu irraa ka'uudhaan mirga isaanii dabe san siinqueen bayanii osoo hin injifatiniifi osoo hin kabachiisin hin galan waan ta'eef akka meeshaa waraanaatti ilaalamu (*Boonsamoo Mi'eessoo, 2005*).

vi. Gosoota Imaamaa Torban fi Amantii Islaamaa

Ummanni Arsii gaafa gadaa lallabatu akkuma dhimmoota gara garaa heddurratti murtii kaayaa ture gosoota isaa keessaa gosooni torba imaama gosoota Arsii akka ta'an muree jira. Isaanis: -

- 1) Wolashee**
- 2) Kolooba**
- 3) Quxoo**
- 4) Abraama**
- 5) Gurdaama**

- 6) Sheedama fi**
- 7) Suudee fa'a yoo ta'an;**

Ragaa qabatamaa yeroo ammaa kana jiruunis gosoota armaan olii keessaa hayyoonni amantii Islaamaa heddu bayanii jiru. Fakkeennaf Sheek Huseen Safiir worra Wolashee, Sheek Habiib Huseen warra Sheedamaa fi Sulxaana Suudee fa'a maqaa kaasuu dandeenna.

BOQONNAA SADDEET

Gita Bitaa Habashaa fi Diddaa Gabrummaa Oromoo Arsii

Gita-bitaa jechuun sadarkaa Addunyaatti jalqaba yommuu ilaalle kan eegalee gaafa ilmi namaa gosaa fi sabaan akkasumas sadarkaa diinagdeetiin wol qoodu eegale irraa eegaleeti. Kana jechuun durii kaasee ilmi namaa keessattu bara hammayyummaa irraa eegalee namni dureessa, jiddu-galeessaa fi hiyyeessa jechuudhaan sirna abbaa lafaa (feudal system) keessatti inni meeshaa woraanaa qabu isa hin qabne humnaan jilbiiffachiisee kan keessatti bitee dha.

Karaa biraatiin ammoo sabni wolii ollaa wolitti bu'iinsa daangaa irraa kan ka'e gosaa fi sabaan wol ijaaranii gosaa fi saba humna hin qabne irratti duuluudhaan eennummaa, amantaa fi aadaa balleessuu dhaan lafa isaaniiliee irraa fudhachuudhaan gara eennummaa ofitti jijiiruun bituu jechuu dha. Kan worra Habashoota ykn Nafxanyoota Milikis kanarraa addaa miti.

Dabalataanis, fakkeenyi addaa fi hammayyaawaa ta'e tokko kan Giloobaalaazaashiinii Diinaggee fi Siyaasa (**Economic and political Globalization**) kan yeroo ammaa diinaggee fi siyyaasa

biyyoota hedduu Afrikaa dabalatee maraammartoo keessa galchee dha.

Cunqursaa oromummaa fi Islaamaa

Itoophiyaa keessatti Oromoo fi ummanni musliimaa akka lammii lammaffaatti ilaalamta turan. Oromoo keessaa worrummaan gulantaa hooggansa mootummaa keessatti iddo ol aanaa qabanii fi aangoo ykn taayitaa guddaa qabanuu akka lammii lammaffatti ilaalamta turan. Ayyaanonni amantaa fi aadaa isaanillee hin kabajamu. Akkuma dhuunfaattuu hojjattooni dalagarraa barattootni barnoota irraa yoo oolan itti gaafatamanii adabamu.

Garuu seenaa saboota cunqurfamootaa fi amantaa islaamaa keessatti qabsoo fi gaafiin mirgi saboota garagaraa fi amantaa Islaamaa akkuma kan warra nafxanya fi amantaa kiristaanaa akka kabajamu fedii jedhutu ture. Mirga wal qixxummaan jiraachuu fi tajaajiloota warrii kuun argatan maraa akka gaaritti argachuu barbaachisa jechuudha. Fakkeennaaf: Manni barumsa, Manni yaala, amantaan mootummaa biratti ija tokkoon laallamu, calendara akkuma amantaa kaanii qabaachuu fi kkf qixa qoodamuu fi seeraan deeggaramuu qaba ture.

Haa ta'uu malee, faallaa kanaa Hayla sillaaseen oromootaa fi Musliimota baratanii dammaqqii horatan dhabamsiisuudhaaf

tooftaa lafa jalaatiin yakki hojjatamaa ture eenu jalayyuu dhokataa miti. Summii nyaachisuun fkn Arsii keessaa Waabee Shubaloo fi Shumburaa horatoo yommuu yaadanne, akkasumas kan balaa konkolaataatiin lubbuun isaa darbite Abbabaa Biqilaa qondaala Maraatoonii kaasuun ni danda'ama.

Abbabaan yeroo sanitti nama miila duwwaa fiiguun addunyaa guutuu dinqisiisee qofa osoo hin ta'in, badhaafamaa Madaaliyaa warqee ta'uun isaallee raajii birooti. Kanumaaf hinaafee Hayla-Sillaaseen akkana jedhe, **"Akkamitti osoo an mootiin biyya kana jiruu maqaan isaa addunyaa guututti beekama?"** jechuun balaa konkolaataatiin akka lubbuun isaa darbitu taasise jedhama.

Akka lakkofsa habashaatti bara 1954 ammoo Hayla Sillaaseen biyya alaa deeme haasawa godheen, itoophiyaa keessaa ummanni islaamaa diqqaa ta'uun ibsee, "woggoota lamaan tokko booda guyyattii guutuu islaama taasifna..." jechuun isaa Raadiyoo biyya alaa irraa dhagayame.

Kanarraa karaa biraatiin wonti hubannu, suuta suutaan oromoo hundaa balleessinee ykn Amaressinee Oroomummaas dhabmsiifna akka jechuuti. Sirni gita bittaa habashaa yeroo sanii aadaa, amantii, afaanii fi eenyummaa saba tokko qofa leellisaa

ture. Jechuun kan yeroo san akka lalisu hayyamame amantaa kiristaanaa, afaan Amaaraa fi eenyummaa itiyoophiyummaa sookoon isaa Amaarummaa ta'e waan ta'eef, eennummaanii saboota birootii fi amantaan Kanaan alaa iddo qabaachu miti inumaa itti qoosamaa ture.

Qabsoo Hidhannoo Oromoo Arsii Baalerraa kaate

Xaaliyaaniin biyya seenuuun duratti sochiin Baalee keessatti nafxanyootaa Habasha haara galfannaaa dhabsiifte. Qabsoon sun Muhaammadi Abbaa shaanqootiin eegalamtus **Muhaammad Gadaa Qaalluutiin** hoogganamtee turte.

Gootichi kun gara dhuma jaarraa 19ffaatti, yeroo Miniliki Oromoo dhuunfate sanitti, kutaa Baalee Koonyaa Dalloo Mannaan Aanaa Hangeettuu keessatti dhalate. Gidiraan nafxanyoonni ummata naaannawa sanii irratti raawwwtan, argaa mucaan guddate sun gaafa dargagummaa guute, onneen isaa qaata haaloon madoofte (*Sa'id muhaammed Alii, 2015*).

Akka Sa'id Aliitti, Isumaa sababa gidiraa nafxanyootaa ciniinnatee jiruu, obboleessi hangaftichi isaa ajjeefame. Achumaan ajjeechaan raawwatamte sun sababa qabsootti seenuuudha taateef gadoo baafatuuf bosona seene. Lafa Oromoo qananiituu uumaan badhaafamte qorqatuuf nafxanyoota Dalloon

dhufan dhaldhoolee buqqisuu irratti akekkatee sochii woggoota dheeraa deemuu jalqabe.

Muhaammad Gadaa Qaalluu duula umurii dargaggummaatiin irratti bobba'e kana keessatti guddatee cimee adaduma bubbuluun gurmulee dabalate. Akka gurmuitillee waahiloota qabsoo ijaaree cunqursitoota qabeenya oromoo saamuuf bololaa dhufan Madda Walaabu ykn Haranna keessatti qubata hanqise. Duula Mootummaan itti bane woyta heddu salphisee deebise. Mohaammad Jeneraalota saayinsii ogummaa lola hammayyaa barataniin wollolaa ture.

Bara shanan bittaa Xaaliyaa keessatti humna meeshaalee lola ka isaan irraa argateen irree jabeeffate. Cabiinsa xaaliyaanii boodas gurmuu guddaa waraana mootummaa dura dhaabbatu ta'e argame. Akkaatuma Kanaan osoo bara dheeraaf lolu boodarratti, basaastuu nafxanyaatiin akka qabamu taasifamee wagga dheeraa Magaalaa Goobbatitti hidhamee achumatti du'e.

Bara 1960 moota keessa ammoo qabsoo sochii sanirra hidda qabdutu Madda Walaabutti biqile. Sochiwwan qabsoo bilisummaa oromoo kanneen baroota san jalqaban keessaa inni guddaan qabsoo hadhannoo ta Oromoo Arsii warra Baaleeti. Qabsoon tun umurii waggoota dheeraa waan qabduuf seenaa isii

kitaaba seenaa nama tokko irratti akeekkate keessatti ibsuun rakkisaa dha.

Hacuuccaa fi dhiibbaan mootummaa Hayla Sillaasee bara 1960 moota keessa Baalee fi Sidaamoo keessa ture ummatni oromoo ka achi jiraatu akka mirga isaatiif qabsaawu taasise. Cunqursaan sirna Mootichaa daran hammaachaa dhufuun yaada warraaqaa sammuu ummata Arsii keessatti biqilchee ariitiiin guddise.

Sababaalee qabsoo Oromoo Arsii Baalerraan Kaasan keessaa

- Gibirri daangaa malee dabalamaa deemuu
- Of-tuullummaan aangawoota habashaa dabalaan dhufuu
- Ummanni lafarraa buqqifamu.
- Dhiitamiinsi mirga namoomaa daran hammaachuu.
- Lafti ummatarraa saamamte lammiiwan Amaaraa kanneen kutaalee biraattirraa dhufaniif seerri hiru labsamuu.
- Biyyoonni Afrikaa tokko tokkoon harqoota gabrummaa koloniyaaliziimii jalaa walaboomanii mirga abbaa biyyummaa gonfataa akka jiran dhagayamuunii fi keessumattuu Somaaliyaan wolaaboomuun ummata Oromoo ka daangaa biyya

sanii jiraatu mara qabsoof onnachiise qalbii isaanii kakaase.

Fakkeennaaf kutaa Sidaamoo keessatti bara 1963, aangawaan bulchaa koonyaa Nageelllee Booranaa ture ka koloneel Zowdee jedhamu ummatoota bara dheeraaf wal moggaa qubatanii jiraatan jiddutti summii wol jibbiinsa facaase. Dabalataan gosoонни achi jiraatan yoo Booranaa fi Gujii taate malee walumaagalatti ummanni Arsii fi Somaalee martinuu akka koonyaa Nageelgee keessaa buqa'anii bayan seera labse. Jechuun: - Arsiiin akka laga gannaalee gama cehee Baaletti godaanu; ummatni gosa Somaalee ammoo filtuu irraa kaasee hanga dhaddacha warraaqiitti martinuu Doollotti akka godaanu ajaje.

Bara sanitti ummatni Oromoo Arsii mirga qawwee hidhatuu dhiisi tooridaa fi eboollee akka hin qabanne dhoorgameera.

Gara kaaniin ammoo koloneel Zowdeen ummatuma gosa tokko diina wairratti taasisuuf oromoo Gujii fi Booranaa qawwee hidhachiisee akka Arsiiitti duulanii ari'an duulchise. Roorroon bifa kanaa dhalatuun akka ummanni Arsii daddafee meeshaa ittisaa(qawwee)barbaadatee lubbuu lammiiwwan isaa baraaratu dirqama taasiseera.

Mootummaan habashaa ka tooftaa ummattotaa addaan qoqquodee bulchiinsatti gargaaramu, tuuta hidhachiisee qopheesse wajjiin duulee ummataa Arsii akka hamaatti miidhe. Lubbuu namootaa galaafate, loowwanii fi qabeenna saamuu irratti baldhinnaan bobba'e. Duula addaan hin cinne banee ummatatti jireenna hadheesee. Carraa Kanaan ammoo jibbaa qaban caalaayyuu onnee ummataa keessatti gadi jabeesse.

Baalabbaatni Arsii ka naannawa sanii Waaqoo Guutuu Usuu-ka gosa Raayituu roorroo dabalaan deemte sanirraa dallanee ciniinate.

Lafa Irraa Buqqifamuu Oromoo Arsii Kan Baalee

Akka sa'id Muhaammd jedhutti, ummanni oromoo lafasaarraa humnaan buqqifamuun tankaarfii saba guutuu dhabamsiisuuf wixiname eeruu kitaaba yaadannoo Huseen Suraa tiif maxxanfame irraa akka gaaritti hubachuun ni danda'ama. "Kan Huseen namarraa dhagaye dhiisaa haallummaan inni gaaf tokko isa mudateyyuu kan jirenya g/bittaa nafxanyaa namatti hadheessu ture" jedha Sa'id (*Sa'id Muhaammad, 2015*).

Bara Finfinnee keessa jiraatu san gaaf tokko qondaala waraanaa kan sirriitti wolbeekan wajjiin Huseen hajaaf waajjira mootummaa dhaqe. Wonni achitti isa mudate akka ibsa isaatti

akka armaan gadii ta'a. Kitaaba Sa'id Muhaammad kana wabeeffachuu dhaan haala Huseen Suraa yoo keennu "yeroo baay'ee uffata qondaala waraanaa waan hodhuuf, aangawoota mootummaa keessaa hiriyoota heddu qaba ture. Gaafa tokko haajadhaaf jedhee konkolaata aangawaa tokkoo yaabbatee biiroo aangawaa Mootummaa Haylasillaasee kan biroo dhaqe"

Aangawichi Amaara se'ee iccitii takka osoo hin hambisin itti hime. Huseen kan dhaqeef lafa warshaa uffata hodhaa gaafachuu ture. Namichi isa achi geesse sun "nin deebi'a dhimma kee fixadhu" jedhee deeme. Akkuma biiroo seeneen Huseen "*An kan dhufeef lafa warshaa barbaanna ...*" jedheen. "*Lafa warshaati miti kan feetan hunda isiniif kennuun ni danda'ama*" jedhe nafxanyichi jedhama.

Gidiraa Aangawoota Amaaraa Baaletti

Gidiraa aangawoonni amaaraa namoota oromoo irra geessan mara keessaa dura Huseen Suraa qabsaawaan oromoo hangafni umrii ijoollummaatiin yakka sheekticha dirree sheek Huseen tokko irratti raawwatame argee dagatuu dadhabe. Yeroon sanitti ijoolle xiqqoo reefuu qr'aana barataa jirtu waan ta'eef, siyaasa dhokataa roorroo san duuba jiru hin hubanne. Osoma hubatuullee

barbaadee umrii sanitti haala inni keessa beekuu danda'uu miti jedha Sa'id Muhaammad.

Akka barreessaan seenaa Huseen Suraa barreesse, Sa'id Muhaammad Alii jedhutti, Huseen Suraa garuu sammuutti qabatee guyyaan dhufnaan akka armaan gadiitti barreessee kaaye. (*Sa'id Muhaammad, 2015*).

“Gaafa tokko anaa balbala teenya dura dhaabatuu, nafxanyaan gabroomfataan nama ulamaa’ii tokko hidhuuf qabee ka deemuun arge. Maqaan ulamaa’ichaa saanii sheek Muhaammad yoo jedhamu, maqaa abbaa isaa hin yaadadhu. Sheeka kana nafxanyichi kun foonaa fardaa keessa naqee halkan tokko achitti hidhaa bulche. Sheekni ‘mudawwara’ ykn uffata akka qamisaa dheeraa adii fi mataa irraa ammoo amaamaa adii qulqulluu qaba ture.

Ganama borumtaa gaafa sanii an gara Majliisa ilmii itti baradhuutti woyta deemu, Sheeka kana kan woyaan isaa adiin sun faltii looniitii fi fincaan fardaatiin hallame. Ka fardi akka aadaa isaa kottee isaatiin lafa dhiitaa, faandoo isaatiifi faltii loonii itti facaasa4a, faachoo eegee isaatinillee fincaan itti faccisaa bule. Kanaan booda isaa achii bahee afaaniin

**gungumaa waan malkanyaan sun irra geese Rabbitti iyyataa
gara mana ofii isaa galaa jiru arge.”**

Akka bulchiinsa kutaa Baaletitti Jarriin kuni miidhaa Oromoo Arsii irratti raawwatame kan arguun waan garaa isaannii dadhabeef mootummaa kanatti qabsaawa turan. Jarri kun worra mirga saba ofiitiif falmatu ta’anillee mootummaan nafxanyaa kan yeroo sanii garuu kan jedhee himatu “**ummata ijaaranii kaakasan jeeqsisaa worra bulchiinsa mootummallee fonqolchuuf shira xaxaa turee dha**” jedhamanii himataman. Worri isaan himatu kun bulchitootaa yerroo sanii ajajaa waraanaa worquu Mattaafariyaa kan jedhamu yommuu ta’u.

Maqaan nama sagalii kan armaan gadii kana.

1. Fit Ahmed Imaamaa-----I/pereesidentii m/murti koonyaa Godina Baalee
2. Fit Huseen Maammaa-----Baalee keessatti Bulchaa Aanaa
3. Graz lij Adam Saaddoo-----Bulchaa aanaa
4. Q/Abubakar Dargaa-----Gorsaa Bulchiinsaa
5. GrazUmar Huseen-----A/murti koonyaa Baale keessatti

6. G/Amaan Huseen -----Pireesidaantii m/murti koonyaa
7. Graz A/Shaymoo-----Baalee keessatti A/murti Aanaa
8. Obbo sulxaan Huseen-Baaleetti inspectora ol-aanaa
9. Obbo Qaasi Huseen -Baalee keessatti Abbaa MurtiiAanaa

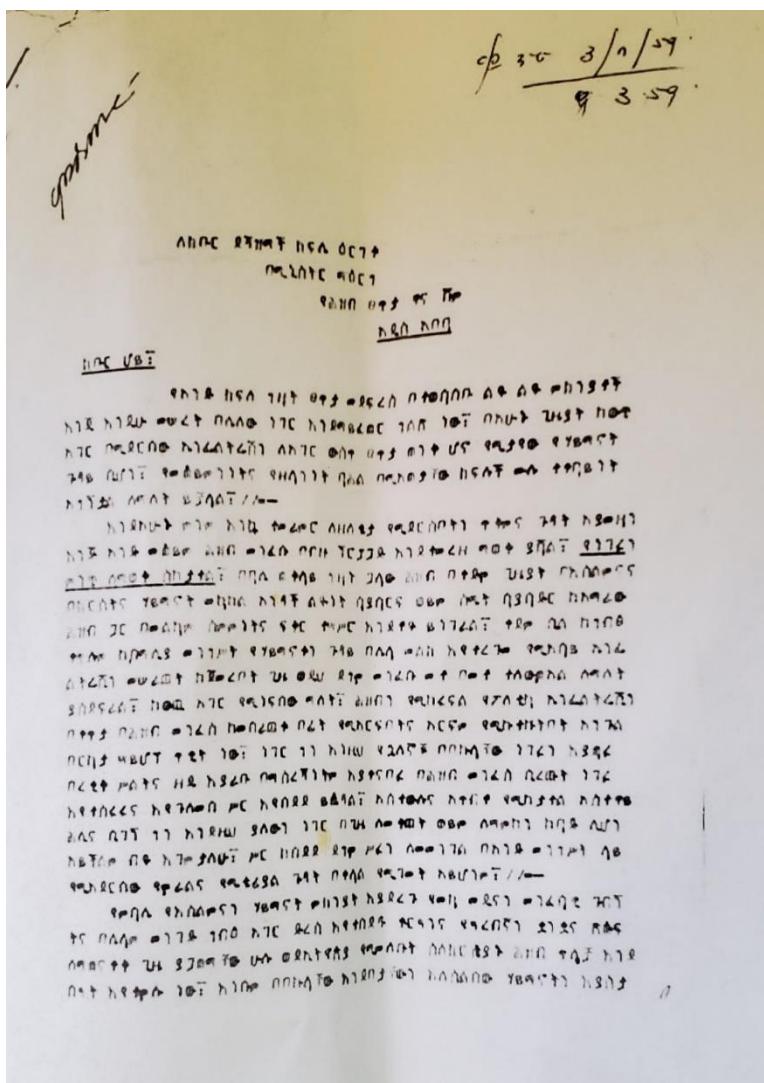
Xalayaa Shira Dhoksaa Nafxanyoota Saaxile

Booda irra sochii oromoon Arsii Baale keessan mirga ofiitiif falmachuuf kaaaseen nafxanyoonti soda keessa galanii jara maqaan isaanii armaan gaditti dhayame tana Mana hidhaa Goobbaa irraa gara kutaa bulchiinsa bagemidirii fi Tigiraayitti akka jijiiraamanii hidhamnan ajaja dabarsee. Tarii iccitiin jijiirraa kanaa ajjeechaas ta'uu ni mala.

Garagalchi isaallee: - “waajjira hoogganaa mootummaa mootii moototaa Itoophiyaa fi qajeelcha waliigala humna waraana Itoophiyaatiif” kan jedhu yommuu ta'u, waan hafe ammoo Xalayoota sadiin as gaditti hidhame kan afaan amaaraatiin barreeffame kana hubachuun ni danda'ama.

Xalayaan Lakk. 1

Büroo Xalayaan itti ergame

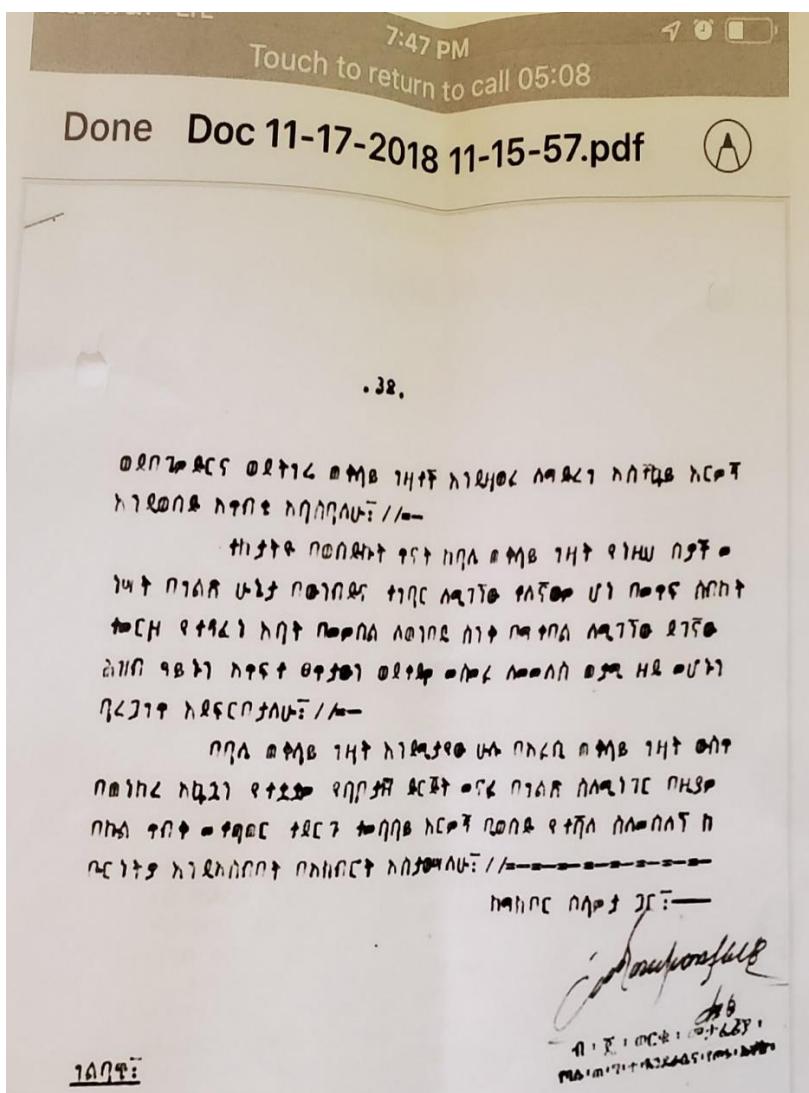

Xalayaa lakk. 2 Tarree cunqurfamtoota Oromoo Arsii

.2.

ክፍል ጥና አንቀጽ ፭ ——————
የሚፈጸም የጤና ተስፋነት ማረጋገጫ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ የሚፈጸም የሚጠቅም የሚፈጸም ሁኔታ ስም መነሻ ሲሆን ህኔታ ስም መነሻ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ እንደሆነ
በመሸፍ ተስፋነት ማረጋገጫ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ ሲሆን ህኔታ ስም መነሻ የሚፈጸም
የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ እንደሆነ ህኔታ ስም መነሻ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ እንደሆነ
በመሸፍ ተስፋነት ማረጋገጫ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ እንደሆነ ህኔታ ስም መነሻ የሚፈጸም
የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ እንደሆነ ህኔታ ስም መነሻ /—
አሁን የሚከተሉት በቃል ስም መነሻ ተስፋነት ማረጋገጫ ——————
1ኛ/ ፩፯/ ሙዕስ ጥና ህኔታ ስም መነሻ ፪/፳፭፯፯፻፷፯
2ኛ/ ፩፯/ ሙዕስ ጥና ህኔታ ስም መነሻ ፪/፭፶፯፯፻፷፯
3ኛ/ ፩፯/ ፭፯/ ምት ሙዕስ ጥና ህኔታ ስም መነሻ ፪/፭፶፯፯፻፷፯
4ኛ/ ፩፯/ ምት
5ኛ/ ፩፯/ ፭፯/ ምት
6ኛ/ ፩፯/ ምት
7ኛ/ ፩፯/ ምት
8ኛ/ ቫል ቦታ ምት
9ኛ/ " ምት
ዘመኑ በዚህ ማድረግ የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም
መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ /—
አሁን የሚፈጸም የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው ስም መነሻ የሚለው
...

Xalayaa lakk. 3: M/Hidhaa Baalee irraa gara Begimider

Cubbuu Bitaa fi Gurgurtaa Gabraa

Seenaan armaan gaditti baldhinnaan ibsame kan kallattiimaan kan fudhatame kitaaba waa'ee Hayyuu fi qabsaawaa cimaa Haajii Huseen Suraa irraa gadi fageenyaa hubatame. Ka'imman saba cunqurfamoo irratti cubbuu tuutni nafxanyootaa hojjatan arguun onnee Huseen bara dheeraaf tasgabbii dhabsiise. Sirna bitaa fi gurgurtaa gabraa ka gaafa ijoollummaa arge san akka armaa gadiitti galmeessee kaaye. Kunis akka armaan gadiitti seeneffama (*Sa'id Muhaammad, 2015*).

Sa'id Muhaammad yaada Huseen Suraaakkuma jirutti kitaaba isaa kan qabsaawaa dagatame jedhu irrattiakkana jedhee kaayeera.

“Warri Amaaraa ka ilmaan saboota kibbaa gurguratudhaan daldalan, karaan Daaraa ykn baaburaa...qaraxa waan qabuuf woyta heddu karaa Dirree Sheek Huseen kanatti dhimma bahan (gabroota Harargee geessanii gurguratuuf). Namoota gurguraaf deemaniin san jara Amaaraa lama fa'atu qawween sodaachisee ufdura oofa. Nama baqachuuf yaale yoma san rasaasaan dhayanii ajjeesan. Maammaaysi isaaniituu: - ...warra gabrootaa kana keessaa tokko isaan

duratti ajjeesuun kanneen hafan sodaachisee harka kennisiisa...” jedha.

Dabalataanis, barreessaan kun kitaaba isaatiin akka eeretti, Huseen Suraa gadadoo cunqursaa akkanatti ibse “Halkan silsilaataan miila isaanii walitti hidhanii bulchan; guyyaa harka walitti hidhanii gara Harargee oofan. Akkaataa Kanaan namoota heddu walitti hidhanii woyta deemsisan anuu yeroo irraa yerotti hennaa baay’ee haga Dirree Sheek Huseen jiru argeera, karaan guddaan Harargee deemu waan garasiin baasuuf” (*Sa’id Muhaammad, 2015*)

Seenaa Daa’imticha Gabrummaan gurguramee

Waayee gadadoo bittaa fi gurgurtaa gabraa ka daldaltooni sanyii Amaaraa ka’imtoota saboota cunqurfamoo irra geessan Huseen yeroo dubbatu seenaa nama maqaan isaa Sheek Muhaammad suruur jedhamuu kaasa. Seenaa san dhalootaa dabarsuuf akka armaan gadiitti barreesse kaaye.

“Mucaa daa’ima gosa Akkiyyaa tokkotu naannoo qe’ee ganda isaa irraa gara kiiloo meetirii 2 fagaattu keessa osoo horii tiksu biyya isaa Arsii Diida’a irraa gara xumura jaarrea 19ffaa ykn jalqaba jaarrea 20ffaa keessa ijoollee hiriyoota

isaa biraan butamee warra akka isaa butaman waliin oofamee Magaalaa Hararitti gurgurame.

Namichi isa bitate gaaromaa, qarooma fi naamusa mucaa kanaa arginaan bilisoomsee barsiise. Mucaan kun baratee fannii heddu keessatti aalima guddaa beekkamaa ta'e. Maqaan isaa Sheek Muhaammad Suruur jedhama. Eegasii nama guddaa taanaan warra isaa ka irraa dhalate barbaaduuf biyya isaa Arsii Diida'atti deebi'e.

Sheek Muhaammad Suruur biyya isaa Diida'atti deebinaan akka ijoollummaan biyya tanaa butame himee, maqaa ganda isaatii fi maqaa abbaa isaa dagatullee ummataaf ibse. Garuu bakka irraa butame waan yaadatuuf tilmaamaan hime.

Naannawa inni irraa butame san beekuuf biyya diida'aa keessa deemaniinii barbaadan, dirree mukni guddaan keessa dhaabatu tokko arginaan beeke. Ummanni naannawa sanii warra ijoolleen isanii bara san dhaban, akka wal iyyaafatu taasifame. Manguddooni wal qoratanii maqaa warra yeroo sanii bara Miniliki ijoolleen jalaa butamte ummata gaafatan. Manguddooni gariin "...warra abaluu abaluu fa'arraa ijoolleen butamtee dhabamte..." wal yaadachiisan.

“...inninuu dhugumaan warra abaluu fakkaata” murtii jetturra gahan. Akkaataa Kanaan barbaacha guddaa booda warra isaa ka irraa dhalate argate.

Oromoon Arsiiakkuma Oromoo Maccaa fi Tuulamaa, Ituu fi humbanaa, Gujii fi Booranaa gita bittaa gabrummaa qe’ee abbaa isaatitti itti dhufe Oromoo gosa biraan waliinis ta’ee kophaa isaa ufirraa faccisaa turuun isaa ni beekkama. Oromoon Arsii gabrummaa jala oo lee hirribni isa hin fudhatu ture.

Seenaq qabsoo Arsii keessatti, “**Lolli gurguddaan Arsii fi mootummaa Minilik jiddutti gaggeeffamee** fi yeroo jaha Arsiiin moohee bara 1884 irraa jalqabee gaggeeffamaa ture. Dirreen waraana kunniin akka kanaa gadii ta’aa: -

- a) *lolli Koloobaa,*
- b) *Lolli Siree,*
- c) *lolli Albasoo,*
- d) *lolli Doddotaa,*
- e) *Lolli Qaasoo,*
- f) *lolli Haroo fi*
- g) *lolli Aanolee* fa’adha.

Namoonni Arsii achi keessatti gootummaa jajjaba gaggeessaa turan keessaa Abbaa waraana Leenjisoo Diigaa, H/Roobalee Turoo fi Qeerroo nageessoo akka fakkeennatti fudhachuu dandeenna. Qeerroo Nageessoona sababa diina abashaa wajjiin qabsoo godheen woreegama kaffalee otoo ilmoo hin argatin waan addunyaa kanrraa du'aan boqateef, laga biyya inni itti dhalate keessa jiru maqaa isaatiin moggaasuudhaan laga qeerroo nageessoo jedhaniiru.

Jagnummaa woraanni Arsii gaggeesseen Namoota gama diinatiin olaantummaadhan woraana hogganaa turan keessaa Raas Daargen isa tokko. hogganaan woraana nafxanyaa Dajjaasmaach Wosanuun Leencicha Leenjisoo Diigatiin ajjeefamuun isaa ni beekkama. Mata dureen mormii isaanii “Qubaan hin bullu Lubaan malee” kan jedhu ture.

Namoota dhalataan Arsii ta'anii hojii Baandaa basaastummaa Arsii irratti raawwataa turan keessaa Dubartiin Halkoon nama tokko turte. karaa Woraanni Arsii ka fardaa deemurratti worri miniliki boolla gurguddaa akka qotu gochuu isiitin korommiin Arsii heddu osoo diinatti garmaamtu farda woliin boolla sanitti dhumte” jedhama.

Seenaa Qabsoo O/Arsii Baalerraan Kaatee (J. Huseen B fi J. Waaqoo G)

Namni guddaanii fi gameessi qabsoo gitaa ykn qabsoo hidhannoo maqaan isaa Jeneraal Huseen Bunee Daraaraa jedhamu kun Godina baalee keessatti bara 1922 dhalate. J/Huseen Bunee abbaa ijoolle afurii yoo ta'uu, obboleewwan dhiiraa sadii fi obboleewwan dubaraa afur qaba ture.

Jen. Huseen bara 1962 irraa eegalee qabsoo ummata Oromoo Baalee keessatti hirmaachuudhaan mootummaa nama nyaataa diinaa kan yeroo sanitti hacuuccaa fi cunqursaan ummata keenya hadoochaaru irratti lola bane. Haa ta'uu malee, seenaan isaa kun kophattuu waan kitaaba addaa isa barbaachisuu an ammaaf boqonnaa kana keessatti ibsuuf dirqameera.

Yeroo kanatti ummanni oromoo **colony/gita bittaa** mootumma habashaa jalatti garmalee mirgi isaa yoo dhiitamu argee: garaan isaa obsuu; dugdi isaa harqoota gabrumma baachuu fi akkasumas ijji isaa of tuullummaa ilmaan nafxanya daaw'achuu waan hin dandeenneef gorsa namaa tokko malee muratee kutannoodhaan qabsotti seene. Maandheen qabsoo isaatis yeroo duraatiif naannooma dhaloota isaa kan jiru **bosona Gaara Goonii** ture.

Gaafa kana tokko jedhee nafxanyichaa warra Baalee rakkisaa ture tokko ajeeesuun jalqabe. J/Huseen Bunee waa'ee gootummaa ummata oromoo yoo ibsu ... “ummanni Oromoo ummataa akka uumaanii fi duudhaan gadaa ganamaa barsiisetti, jirenyaa isaa keessatti ulfina boonsaa qabuufi akkasumas dirree waraanaa kamittuu injifachuu malee ummata injifatamee hin beekne.” akkana jechuun kaaya.

Kana jechuun isaa ummanni oromoo kabajaa fi duudhaa isaa ganamaa san deeffachuudhaaf, waraanaa fi adda waraanaa ijaarachuudhaan qabsoo gitaa hanga bilisummaatti itti fufu qaba jechuudha. Sababni isaa jireenyi hawaasummaa, diinagdee fi siyaasaa mootummaa nafxanya oromoof bu'aa takkallee kan hin buusiin waan tureef. Inumaa dabrees eennummaa fi mirga namoomaa oromoo irraa mulquun akka garbaatti ilaaluun hanqatee gabra gochuun hanga biyyoota Arabaa fi Awuroophaatti gurgureera.

Qabsoo kana babal'isuun baruma 1962 keessa ummata qindeessuun amansiisee akka gibira mootummaadha hin kaffaleefi akka ittis fincilu jajjabeesseera. Akka Huseen jedhuutti gibira isaa kanfallu san dhoorgannee meeshaa waraana ka qabsoo ittiin bitachuu qabna jedhee ummata gorsaa ture. Bara san keessaa

akkuma tasaa qawwee lama baadiyyaa biyya isaa keessatti gurguramuuf marfamtu ta maqaan isii “Albeenii” jedhamu argatee bitate.

Itti aansuun muca isaa tokkoo fi obboleessa isaa tokko akka waliin ta’anii qubattoota diinaatiin falmachuu qaban gorse. **“Yoo qubattoota keessaa namni tokko ganda keenna dhufe mataa isaa rasaasaan rukuta ajjeesaatii nafxanyaa du’uu akka danda’u itti agarsiisaa”** jedheen. Isaanis J/Huseen Bunee wajjiin akkuma jedhame san gochuun nafxanyaa tokko ajjeesan.

Gaafa Kanaan booda Mootummaan nafxanyaa Huseen Bunee seera cabsuun mootummaas akka ganee labsii godhee keessatti ilaalcha dhiphummaa fi diinummaa ummata itiyoophiyaa qaba jechuun hafarsaa ture. Kanaafuu, Motummaan nama nyaataan kun nama didaa Huseen Bunee jedhamu kana yoo inni gocha akkana kanarraa of qu sachuu ykn biyya tana gadi dhiisuu baate - lubbuu isaa balleessu irraa hanga umurii guutu mana hidhaa keessa tursiisullee adabbiin irratti fudhatama jedhees ture.

Labsii Kanaan booda duula Husee Bunee dhadhooluun seeratti dhiyeessu jedhutu eegale. Huseen Bunee akkuma kana dhagayeen maatii fi hidhannoo isaa fudhachuudhaan gara gaara Goonii armaa olitti ibsinee san godaane. Itti aansuunis maatii fi

ijoollee isaan hundatti diinni haya asillee dhufu waan danda'uuf akka of qopheessan itti hime.

Kun osoo Kanaan jiru, milishooni nafxanyaa Huseen Bunee fi qabsaawota biro ka akka ilma isaa Aliyyii Huseen fi obboleessa isaa Ahmed Bunee qabuuf gara naannoo isaan jiraniitti dhufanii jennaan itti dhukaasanii hidhattoota nafxanya lama battalumatti gombisan. Yeroo gochi kun raawwatamu ummanni Baalee ka naannoo sanii akka malee rifatee ture.

Mootuummaan nafxanyaas rifatee akka jabaa dallanuun nama badii kana hojjate qabanii akka fidan ummata sodaachisuu eegale. Dabalataanis Mootumichi garjabeessi kun oromoota nagayaa isintu of keessatti dhokse jechuun xagarroo fi qabeenya saamsisuun hammaatee dhufe. Haalli kun ummatatti jabaachuudhaan lubbuun namaa hedduu fi sanyii duguuggaanis dhala namaa irratti akka raawwatamu taasiseera.

Itti aansuunis loltooni nafxanyaa mana gubuudhaan mana jiraattotaa diiguu, qabeenya saamuu fi baleessuu, ummata nagayaa ajjeesuu itti fufe. Waraanaa fi qubattoota lakkoofsa hin qabne garas sochoosuudhaan naannoo ganda Huseen Bunee tooyachuun qorannoo gaggeessina jedhaa yakka waraanaa hammanna hin jedhamne ummatarratti raawwataniiru.

Kanaafu, Huseen Bunee miidhaa fi ajjeechaa oromoota kana ijaan argaa ka duraa caalaa obsa dhabuun ummanni wolgurmeessee mootummaa habashaa duudhaa hin qabne irratti akka qabsaawu waamicha taasiseeras.

Hoogganaanii fi goonni cimaan obsa bal'aa, hayyooma fi humna gudda qabu kun qabsoo oromoo wareegama hamma lubbuu isa kaffalchiisuu danda'u keessatti fedii guutuu fi qophaawummaa akkasumas ejjannoo sibiilawaa horachuun hirmaateera. Akkuma sochii oromoo keessatti hirmaachuu eegaleen ummanni Baalee ka naannoo sanii maatii isaa irraa takka jechuun dammaqiinsa hubannoo siyaasa sochii oromoo akka horatuuf wollaansoo jabaa taasisaa ture.

Mootummaa kana irratti qeqa yoo kaasuun qabsoo diddaa gabrumma hammeessuakkana jedhee ummatatti dubbataa ture. “Ijoolleen teenna hiree barnoota hammayyaa hin qaban; akkasumas ummata keenna ka oromootii osoo qabeenyaa fi humna isaatis curuurseeyaa nyaatu mootummaan faashistii guraachi kun mana barumsa; karaa konkolaata; keellaa fayyaa; hospitaalaa fi bu'uuraalee misoomaa adda addaa ummataaf barbaachisan nu ijhaaruu dideera.

Kanaafuu, diinaa osoo qabeenya nuti gabbaruun jiraatu akka hawaasa gadi aanaatti nu laaluu fi wol qixxummaa nu dhoorgate kana ijaan argaa akka nama kabajjaq qabuutti salphinna wajjiin ka jiraatu horiidha malee namaa miti jedha. Ummata kutaan goса Hawaxxuu ka Huseen Bunee yoo tana wol gaarrifanna J/Huseen Bunee fi waraana nafxanyaa gidduu ture akka dhimma lubbuutii fi qabsoo hadhaawaa taatetti of eegganaadhaan hordofaa ture. Gosa isaa kana keessaa namoonni muraasni yaada Huseen Bunee ajjefamu mala, ummata kanas jiruun isaani hin baddi, akkasumas namni hedduun sababa isaa hidhatti guuramuu mala jedhu dudubbataa turan.

Kaayyoon Huseen Bunee Oromoona lafa isaa irratti qabeenya isaa wajjiin kabajamee akka ofin of bulchu ka jedhu waan ta'eef, murannoodhaan gara **lola gaada**/riphxee lolutummaatti seene. Miidhaa gareen Huseen Buneetiin hoogganaman geessan kana mootummaa waan ija michuun laaluu dadhabeef, loltoota nafxanyaa itti bobbaasuun ummataa fi naannoo sanis jeeqaa ture.

Lola Baaleen gara bahaa keessatti bara 1963 waraanamaa ture ol-aantummaan ka lolee lolchiisee hoogganaan hangaftichii fi goonni fakeenna gootota oromoo biroo ka ta'e J/Huseen Bunee Daraaraati. Qabsoo kana keessatti warri Huseen Bunee wajjiin

mootummaa faashistii kana afoo dhaabbatan gootota oromoo Arsii ka akka: -

H/Isaaq Dhaadhii, Aliyyii Badhaasoo, Juwaar Elemoo, Tilmoo Alii Roobaa, Ismii A/washaa, H/Abdullaah Ganamoo, Siraaj H/Isaaq, Maahmud Bunee, Hasan Ciriqsaa Beriisoo(Hasan Juuree), Mohaammad Hubbee Muhaammad, Qassee sh/Umar, H/Abdaa Garaadoo, Ibroo Shoonqee, Aliyyii Jaarsoo, Maammee Harqaa Buttee, Aliyyii Daadhii, Sh/Mohaammad Fatoo, A/Xiiqqoo Xaahiroo, H/Qaasim Xaahiroo, Aadam Jiloo, Aliyyii Umar Aagaa, Huseen Badhaanee, Kadiir Waaqoo Shaaqee, Dubroo Waaqoo, H/Usmaan Maammaa, H/Goobana Yuuboo, Abdullaah H/Alii, Abdusabuur Aliyyii fi ka biroos hedduudha.

Hojjattoota Mootummaa Harka Jalaatiin Qabsoo Baalee Keessaa Utuban

1. Awwal Muhaammad 2. Haajii Aadam Saaddoo 3. J/Taaddasaa Birruu 4. Koloneel Alamuu Qixeessaa 5. Muhaammad Huseen 6. Awwal Abdaa Garaadoo 7. H/Tilmoo Alii 8. A/Jabal Xaahiroo 9. H/Maaram Gammadaa 10. Maammoor Mazammir fi heddu maqaa dhahuu dandeenna.

Kanaaf Huseen Bunee qabsoo sochii oromoo keessatti wareegama gama hundaan godheen ijoollummaa isaa irraa hanga

manguddummaa soda fi nuffii tokko malee kaayoo walabummaa Oromiyaa milkeessuu jedhu qabatee itti fufeera (*Sa'id Muhaammad, 2015*).

Akka Sa'id jedhutti, bara 1968 dirre waraanaa naannoo Gololcha keessaatti lola nafxanyaa fi garee qabsaawota sabaa Huseen Buneetiin hoogganaman jiddutti ta'een, ilma isaa Aliyyii Huseen Bunee fi goototaa oromoo biroo jaha wajjiin jalaa wareegamanis, abdii kutanna tokko malee diina afoo dhaabachuu jabeesseera.

Gochii, jechii fi akkasumas ilaalchi nafxanyaa ka aadaa keenna balleessuu fi sanyii keenna meeshaa hammayyaatiin lafarraa duguugu goonkuma qabsoo keenna irraa duubatti nu hin deebisu. Inumaa hanga qabsoon keenna galma gahutti, Itoophiyaa guutumatti jeequmsa sochii kirkira lafaa fakkaatuun haguuguu danda'a jedha.

Akkuma jedhamee sochiin fi jeequmsi babal'achuudhaan bara 1964, lola loltoota Huseen Bunee fi nafxanyaa giddutti dirree lolaa **Malkaa dhaaree** jedhamutti geggeeffameen loltooni faashistii 56 yoo du'an loltooni bilisummaa oromoo 18 wareegamaniiru. Baruma kana dirree lolaa **Harawwa** jedhamutti lola taasifameen hidhattooni diinaa 74 ajjeefamuun loltooni

bilisummaa ammoo 28 wareegamanii injifannoo Garee bilisummaatiin xumurameera.

Ammas bakka addaa **Burqaa dhaaree jedhamu ka 45 km magaalaa Kurkurruu Beeltu irraa fagaattutti** waraana godhameen, mootumma jalaa loltoonni 36 ajjeefamuun loltoonni bilisummaa ammoo 13 wareegamuun qabsoon hidhannoo ka diddaa gabrummaa gara naannolee Sawweena, Beeltuu, Raayituu, Odaa, Jaarraa, Gololcha, Dhaddacha Baldhaa, Gooroo bubbee, Gaara Bullaallaa, Hadaa dhaaree, Baallee, dharro, Soof-Umar, Dirree Sh/Huseen, Daaroo Labuu, Gadab Hasaasaa fi boqojjii fa'atti tamsa'eera.

Yeroma kanatti qabsoon fira barbaaduus ykn qabsoon dippiloomaasis sadarkaa ol aanaa irra gahee ture. 1Fakkeennaaf Gareen qabsoo hidhanna Baalee waldaa Maccaafi Tuulamaa wajjiin hariiroo cimaa oromummaa qofa irratti hundaaye ijaarate nafxanyaa irratti qabsoo bilisummmmaa oromiyaa ka woliin san finiinsaa turaniiru. Sababni isaan lamaan walitti makamanii adda waraanaa fi dhaaba Bilisummaa akka ijaaratan taasise immoo hacuuccaa gama siyaasaa fi diinagdeetiin mootummaa waraanaa ka nafxanyaa irraa dhufeedha.

Loltoonni Hidhannoo Oromoo yeroo kamuu
gootummaadhaan injifatu.

Bara 1963 irraa hanga bara 1978, qabsoo wal'aansoo waraanaa addaa kan gara qabsoo biyyooleessa oromootti ce'etu ture. Akka kanatti dhageetti jabaa argachuun mootummaa somaalee irraas hamma tokko qarqaarsa argataniiru.

Qabsoo dheeraa fincila qotee Bultootaa Baalee J/Waaqoo Guutuu fi J/Huseen Buneetiin hoogganamu ka bara 1963 irraa kaasee dhiiga hedduu dhangalaase godinaaleen Oromiyaa bahaa birmadummaa naannoo isaanii woggaa 8 tiif akka gonfatan taasiseera (*Sa'id Muhaammad, 2015*).

Haaluma Kanaan wolqabateen, Erga loltoonni bilisummaa oromoo wareegama qaalii kana lola ittisaa waraana diinaa irratti godhuun kaffalanii booda, lolli gara biyya Harar, Boorana, Sidaamoo fi godinaalee biroo hedduuti babal'achuun isaa qabatamaa dha. Qabsoon diddaa gabrummaa fi fincila qoteebultootaa Baalee kan waqoo fi Huseeniin hoogganamu gara dhuma bara 1969 finiinee hammaachuun itti fufeera.

Kanaafuu, oromoon hamma hiree ofii ofiin murteeffatuttu diina qubattootaa bicuu jalatti colonii/gita bittaa guraachaatiin bitamee jireenyaa bilisaa jiraachu hin danda'u. Sababni mootummaan

faashistiin nafxanyaan waraana hammayyaa osoo biyya awurooppaa irraa argachuu baatee akka abbaa lafaatti of- muudee oromoo bituu dhiisi Nafxanyaan silaa goonkuma yaaduullee hin danda'u ture, yoo oromoon tokkummaa qabaate. Bulchitooni amanamoon mootummaa habashaa taayitaa gibira funaanu qaban humna gibiraa kanatti fayyadamanii aangoo mootichaa jabeessuu waan barbaadu.

Gaafa ajjeechaan hooganoota nafxanyaan waajjiraalee akka mana murti, tajaajila hawaasaa garagaraa fi maneen barnootaa adda addaa irra jiran irratti hammaatu, mootummaanis bulchitoota amanoo afaan Amaaraa dubbatan biraatiin bakka buusuu eegale.

Kanaafillee gootonni akka Huseen Bunee fi Waaqoo Guutuu fa'a harkaa kennuuf yaaduu dhiisii ka duraa caalaa diddaa gabrummaa mootummicha irratti cimsanii itti fufan. Wol'aansoon J/Huseen Bunee fi Waaqoo Guutuu mootummaa diinaa waajjiin godhan kun ammoo hiree babal'achuu sabboonummaa oromootiif yeroo gabaabaa keessatti ummata dammaqsuudhaan karaa bane.

Haala kana keessatti, H/Sillaseen qarqaarsa koloneeffattoota Awurooppaa ragatu malee fincila baldhaa ummataa qabsaawota gootota Baaleetiin hoogganamu kana cabsuu hin dandeenne. Inumaa qabsoon fincilaan kun bara 1965 keessa gara qabsoo

hidhannoo guutuu ol-guddatuun mooticha garmalee yaaddoo keessa galchee sirna isaatis raaseera jedhama.

Mootichis finchilli akkaan jabaatee aangoo/regime isaatiif sodaachisuu irraa kan ka'e waamicha qarqaarsaas taasise ture. Kun osoo kanaan jiruu ammas finchilli biroo irra deebi'ee bara 1968, Baalee fi baha Oromiyaa keessatti ka'uudhaan mootummaa diinaa muddamsiiseera. Fincila kana keessatti namoonni dhibbaatamaan ajjeefamaniiru; akkasumas bineeldonni kuma dhibbaa olitti lakkaayaman dhumataniiru.

Baruma kana keessa Jeneraal Waaqoo Guutuu biyya birmaduu confidereeshiina oromoo baha – “Independent Confederation of Oromoo in the east” jechuun baha Itoophiyaa keessatti hundeessee xalayaa iyyata birmanna kanaa ibsu mootummaa Biriitishii tiif galchee ture. Dabalataanis miseensummaadhaaf Dhaabbata Mootummoota Gamtoomanii (league of Nation) tti ol-iyyata galchanii kufaa ta'eera.

Wareegama, ifaajee fi dadhabbi qabsoon kun kaffalchiise kanaan booda, bara 1968 fi 1969 keessa qabsoon hidhannoo fi ficiila ummata sadrkaa biyyolessaatti koloneeffataa nafxanyaa irratti godhamaa ture qarqaarsa meeshaa waraanaa fi ogeessa waraana biyyoota alaa keessattuu Awurooppaatiin cabuu danda'eera.

Sababni fashaluu fincila kanaa ammoo qarqaarsa alaa qofa hin turre. Guutuu biyyaatitti rakkoon ijaaramaa fi qindoomina dhabuu fincila hawaasaatis ture akkasumas hanqinaalee humna waraanaa gita barbaadamuun ijaaru dhabuu, leenjii lolaa ga'umsa qabu argachuu dhabuu fi hanqina lojistikii fkn meeshaa waaraanaallee gahaa hin qaban ture.

Kan biroo ammoo oromoonni magaalaa keessa jiraatan jirenya siyaasa, diinagdee fi hawaasummaa oromummaa irratti hundaayee dhiisuudhaan osoo qaamni hawaasaa heddu baadiyyaa keessatti wareegamu mootummaa **fiiwudaala** impaayera itoophiyaatti maxxananii jirenya ofii oofachaa turan. Jara kanaa mootummaan habashaas lafuma baldhaa Oromoo isaan kennuu fi qotee bultoota saamsisuu itti fufe. Haalli kun ammoo oromoon qoqoodamee ijaarama ilaalcha tokkummaa siyaasaa akka hin qabaannes godheera.

Oromooni hedduun keessattu kan gara gaaratti argaman Shawaa fi Arsiin bahaan akka sanyii isaanii soddoomaan Amaaraan wolitti makan taasiseera. Jarri kunniin moggaafanii maqaa jijiiratanii, Amantii kiristaanaatti **cuuphamanii**, aadaa fi afaan isaanis fudhachuudhaan sirna Mootichaa keessaa jalqaburraa qooda argataniiru. Oromooni kun eennummaa ofii jijiiruun waan

amanamummaa mootummaa **impaayera** biraan argataniif taayitaa/aangoo siyaasaa gurguddaa sirlicha qofa tajaajiluuf fayyadu muudamaniiru.

Akka heera biyya itoophiyaa yeroo saniitti amantaan hundinuu kabajaa fi sadrkaa wolqixaa qaba jedha. Garuu kan ummata oromoo Baalee, Arsii, Harargee, Jimmaa, Iluu A/Boorii fi Wollo dhiisi baay'inni ummata Itoophiyaatu parsantiin caalaan Musliima ta'ullee, qooda saniin hirmaannaa mirga dimokraasii fi siyaasaa guutuu ta'e hin qaban ture. Kanaafuu adeemsi kun oromoon eenyumma isaa kan Oromummaa gadi dhiisee eenyummaa habashaa-kan diinaa fudhachuudhaan of gatee qama impaayera itoophiyaa akka ta'u godhameeras.

Jalqaba bara 1960 mootaa keessa, yegguu somaaleen mootummaa walabaa hundeffattu, lixa somaalee naannoo Ogaadeeniyyaa keessatti, naannoo Ogaadeeniyyaa biyya impaayera itoophiyaa irraa fottoqsuudhaan somaaliyaa guddotti makuudhaaf sochii qabssoo walabummaa Ogadeeniyyaa tiif godhametu ture.

Kanaaf, mootummaan somaaliyaa walabaa taatee kan gudditti sun mootumma faashistii habashaa irratti duuludhaaf, adda bilisummaa somaaliyaa lixaa (western Somalia liberation front) dhaaba jedhamu hundeessee ture. Qabsoo fincila diddaa

gabrummaa fi qabsoon hidhannoo meeshaa waraana bara 1965 hanga bara 1968 itti fufe jabaachuun bara 1969 keessa akka malee finiinee maqaa qabsoo fincila qotee-bultoota Baalee jedhamu horachuudhaan seenaa oromoo keessatti yeroo ammaan tanaa beekkama. Sochiin fincila fi lolli baldhaan bara san guutuu Baalee keessatti lolame kan maqaan isaa “**Lola Sooraa**” fi “**Lola dhoombir**” hundee mootummaa gabroofataa sochoosuudhaan kisaaraa guddaa irraan gaheera.

Mootummaanis akka malee rifachuun abdii kutee lola humna lafaatii fi kan xiyyaaraatiin akkasumas waan qabu hundaan naannoo gammoojji Baalee, **zoonii waabee** fi naannoo Madda Walaabuu, **zoonii Dalloo bunaa** haleellaa baldhaa gara jabummaan guutame godhee ture. Haleellaa kanaanis lubbuu ummataa, bineeldotaa fi qabeenya ummataa kan kumaa fi kitilatti tilmaamamutu manca’e.

Bara 1963 hanga bara 1978 keessa lolli baha Oromiyaa keessatti itti fufiinsaan geggeeffamaa turuun waraanni guddaan somaalee daangaa biyya Itoophiyaa bara 1977 cabsee seenus gara boodaatti bara 1978 mootummaan Itoophiyaa somaalee injifachuun cabsee deebisuu danda’eera.

Haa ta'uu malee, bara 1969 liin duraa yeroo ajjeechaan presideentii somaalee irratti gaggeeffamu biyyi tun maraammartoo siyaasaa ykn wol waraansa lammilee nagayaa keessa seente turte. Yeroo burjaajjii hamaa kanatti gareen waraanaa hedduun wolqoodanii wol lolaa turanis boodarratti onkololeessa 21, 1969 mootichi Sayyid Baarree jedhamu aangoo mootummaa tooyachuun akka fudhate yoosu barame.

Sanaan booda sirnaa fi mootummaan haarofni sayyid Baarreen hoogganamu Magaalaa guddoo Somaalee, Moqadishoo keessatti ji'uma kana keessa hundee bu'uura isaa dhaabbachuudhaan ammoo sochii bilisummaaf godhamu kan sirna bulchiinsa kolonii itoophiyaa jala jiru hundaa kan qarqaaru ta'uu hatantamaan labsii godhe. Haala kana keessatti, gareen sochii bilisummaa Oromoo, akkuma qarqaarsa meeshaalee waraanaa fi leecalloo garagaraa Mootummaa somaalee irraa argateen lola diddaa gabrummaa faashistii habashaa irratti bane.

Bara 1970 moota keessa wonti haarofni biroollee uumamee raajii ta'e. Kunis Sochiin barattoota oromoo gaazexaan bahee maxxanfamuun addunyaa irra ooluun raajii raajii dhale ta'ee kan foolii ajaawaa gita bittaa nafxanyoota ibseedha. Yeroo kanatti

hayyoonni Oromoo ka barnoota hammayaa harka garaa jalaatiin qabsoo godhaa waan turaniif salphamatti itti makamaniiru.

Fakkeennaaf, Dhaabbanni maccaa fi Tuulamaa kan bara 1964 hundeffamee dhiibbaa mootii H/Sillaaseetii gara Walda Wolgargaarsa Maccaa fi Tuulamaati gadi-xiqqeeffamee ture carraa kanatti fayyadamuun kaayoo ganamatitti deebi'ee seeraan akka ijaaramu yaaliin guddaan taasifamaa tureera. Kana sababeeffachuudhaan hooggantoonnii fi miseensonni hawaasa oromoo adda dureen 100 ol ta'an qabamanii gara mana Murtii geeffamanii turan.

Humni mootummaa nama nyaataa kanaas yeromaa yerotti dadhabaa dhufuun feddhii ummata oromoo keessattu hoongee fi beela bara 1970 moota keessa miidhaa guddaa hawaasa irraan gahaa turee akkasumas humnaa fi dandeettiin loltoonni Itoophiyaa ficila ummataa woggoota hedduuf itti cabsaa turanis gadi bu'aa dhufe. Dhumaatitti sirni mootichaa caccabuun leellitoonni amanamoon bara dheeraaf mootummaa qarqaaraa turan baay'etu qabame. Erga sirni Abba lafaa kufee boodaa jara leellistootaa kana keessaa kan ajjeefamanis hedduu dha.

Dhaabbanni Maccaa fi Tuulamaa kun ammas jabaachuun qabsoo harka jalaatiin finiinsee garee fincilstootaa kan Baale keessaa

wajjiin hariiroo cimaa horatee mootummaa diinaa irratti qabsoo diddaa gabrummaa hidhannoo meeshaa waraanaatiin deeggarame wollaansoo guddaa godhaa ture.

Kan biroo ammoo qabsoon kichuu kutaa Harargee keessatillee ka'e ture. Hoogganoonni kanaa ammoo kan akka Jaarrraa Abbaa Gadaa (A/Kariim Ibraahim) fi Hayyoota siyaasa oromoo; H/Huseen Suraa, J/Taaddasaa Birruu fi K/Maammoo Mazammir kan jalqaba bara 1973 keessa wareegamee fa'a ture. Wolitti dhufuudhaan dhaaba adda bilisummaa oromoo hundeessuudhaan tooftaa waraanaa riphxee loltummaatiin miidhaa qubattoota nafxanyaa irra geessaniiru.

Boodarra H/Huseen Suraan dhaaba kana dhaaba Waaqoo Guutuu fi Huseen Bunee kan Baaletti argamu woliin walitti makuudhaan maqaa dhaaba qabsoo gara Adda Bilisummaa Biyyoolessa Itoophiyaa tti geeddaraniiru. Haa ta'uu malee warraaqsi ummataa bara 1974 godhameen ABBI godinaalee Baalee fi Harargee tooyachuu danda'us addi bilisummaa sababuma kanaan akka addaan cicciitu ta'eera.

Miseensonni paartii dargii J/Tafarii Bantii dabalatee garri caalu Oromoo dha. Tafarii Bantii jalqaba irra hanga gaafa Koloneel Mangistu H/Maaramiin wareegamuutti dura bu'aa paartii dargii

ol aanaa dergii ture. Oromooni danuun bara 1974, dhaaba A B B I irraa fotoquudhaan dhaaba Adda Bilisummaa Oromo (OLF) jedhamu kan jalqabaa hundeffatan. Addi bilisummaa kun gaarreen Baalee fi Harargee keessatti si'aayina hoo'aa qaba ture.

Ammas yeroo lammataa tiif mootummaan somaalee daangaa itoophiyaa diiguun bara 1976 loltoota biyyooleessa somaaliyaa seensisee beekumaan Itoophiyaa miidhuudhaaf lola walii galaa labsee ture. Yeroo sanitti mootummaan Itoophiyaa akkuma aadaa isaa humna warra adii keessattuu kuubaa fi Raashiyaatiin waan deeggaramaa jiruuf, salphamatti ofirraa dhoorguu milkaayeera.

Wanti garaa nama nyaatu garuu mootummaan Itoophiyaa xiyyeefannoon isaa guddaan ummata Oromo ture gara baha naannoo Oromiyaatiin. Boolla bishaan ummataa summii itti naquu, bombiin gubuu, loowwan gobboo duudaa afaan hin beekne qawweedhaan akkuma namaatti fixuufi cubbuu kana hin jedhamnetu hojjatamaa tureera. Lolli kun babaldhacuudhaan; Baalee, Booranaa, Sidaamoo fi Harargee keessa tamsa'uu irra darbee godinaalee kanneen wolitti hidhee ture.

Lola bara 1976 irraa hanga bara 1979 godhameen humni sochii biyyooleessa Oromo injifannoo heddu gonfachuu danda'eera. Loltooni Itoophiyaa immoo faallaa kanaa injifatamanii waarroo

salphinnaa gonfataniiru. Humni waraana oromoo kan K/Huseen Qaanquu fi J/Husee Bunee Daraaraa tiin ajajamu deeggarsa waraanaa guutuu mootummaa Somaalee irraa argataniiru.

- **Lolli Dhoombir** kan mootummaa H/Sillaasetii fi gootota akka J. Waaqoo Guutuu, J. Huseen Bunee Daraaraa, H/Isaaq Daadhii Tarree, K/Aliyyii Cirrii fi Shaambal Amboo Duubee, Shaambal Isheetuu Boruu fa'a jeddutti Gaggeeffame.
- **Lola Sooraa** kan Gootota Arsii akka Guutamaa Hawaasi fi Nadhii Gammadaa, Kinfaa Hindheessaa, Abiyuu Samuu fa'atu itti hirmaataa ture.
- **Warraaqsa** qabsaawonni ilmaan Arsii Baale irraa jalqabde kan bara 1964 kan Abdullaahii Usmaan Guutuu, Waaqoo Guutuu, Goobana Yuuboo, Sheek Aadam Asallaa worra Addeellee, Mahaammad Goobanaa, Kadiir Waaqoo Shaaqee, J. Huseen Bunee Daraara, goota fi jagna akkasumas hayyuu tooftaa waraanaatiin badhaafamee dha.
- **Qabsoo queerroo Diddaa gabrummaa fi xumura gabrummaa** 2016-2018 keessatti qoonni Arsii kana jedhanii himuun nama hin rakkisu.

Sadarkaan hirmaannaa isaanii wol-haacaalu malee ilmi Arsii qabsoo keessatti hin hirmaatin hin jiru. Diina woloo ofirraa qolachuun seera Ambaati. Anis gootota gaafa gamtee hunda kitaaba kana keessatti tarreessuu baadhus, nama akka Mahaammad Gadaa Qaalluu osoo diinan falmu qabsoo jalqabe addaan hin kutu jedhee, woldhaansoo keessatti diinni qabee mana hidhaa Goobbaa keessatti ajjeese yaadadhu malee bira hin darbu jechaafi. Keessattuu maatii akka Heebanoo Waaqoo, Dawaanoo Heebanoo fi Baqqalaa Dawaanoo; worra dhaloonni sadii ilmaan Oromootif jecha akaakayyuun, abbaafi ilmaan itti dhuman akkamitti laphee Oromoo keessaa baduu danda'u?

Qabsoo kana keessattis harkaa fi harma muraa Aanolee irraa jalqabee hamma fonqolcha mootummaa abbaa irree Wayyaanetti lubbuu gootota jijiirraa hin qabne kumaatamaan lakkaa'aman itti wareeganii jiru. Isaan keessaa muraasa isaanii maqaa dhahuun yoo barbaachise: -

- Leenjisoo Diigaa
- Haaji Roobalee Turoo
- Barsiisaa Addisuu Haajii
- H/qasim Umar Baamee
- Haaji Aadam Saaddoo

- Koloneel Aliyyii Cirrii
- J. Waaqoo Guutuu
- K. Aadam Jiloo
- Aliyyii Loloo
- Bayaan Boonaa
- H/ Huseen Suraa
- Huseen Bunee
- Dheekkoo Haajii
- Huseen Immishuu
- Huseen Abdullaahii
- Abbaa Xiiqoo Huseen
- Kinniisoo Soolee
- Maammad Duubee
- Jamaal Abdurramaan Gariyyoo
- Mulunesh Leenjisaa
- Maammad Amaan Aliyyii
- Jamaal Abdulqaadir
- Abdataa Shuukkee

Korommii biroo kan bara sanii keessaa muraasa isaanii maqaa
yoo dhoofne;

- Baqqalaa Dawaanoo

- Nadhii Gammadaa.
- Yoosef Baatii
- Saatanaa Dawaanoo
- Qananii Magarsaa
- Guutamaa Hawaas
- Huseen Aadam
- Alii Xaahiroo
- Artist Umar Suleeyman
- Artist Muktaar Usmaan
- Artist Shaabee Sheekoo
- Artist Qurqujje Simboo
- Artist Bashiir Dhaabii faa osoo keessa hin buusin bira
darbuun hin danda'amu.

Kana malellee, bara mootummaa cee'umsa Woyyaanee 1984-1985 jedduttii gootota ilmaan Arsii kan dhumee fi achi buutee dhabne qabriin haalakkooftu. Waaqni dhugaa haa dubbatu.

BOQONNAA SAGAL

MADDA BEEKKUMSA BULCHIINSA ARSII

Maddi beekkumsa ilmaan Arsii hedduu yommuu ta'uu, akka fakkeenyaaatti kaasuuf Sayyidootaa fi dubbii dacha isaan bifa mammaakaatiin dubatan, sirna Gadaa keessatti safuu, wooyuu fi wooyoomaan wolqabatee, Muuxannoo fi Mudannoo jirenya Hawaasaa keessa jiru kan bifa mammaakaa qabuu fi akkanuma jechama adda addaatiin, Abbootii Amantii, hayyoota aadaa fi Saayinsii hammayyaa fi k.k.f muraasa isaanii haa ilaaallu. Odeeffannoo kana yommuu dubbisuun qayyabachuuf deemnu maddi ragaa kanaa afoola manguddoota oromoo, hayyoota oromoo garagaraa fi hayyoota barnoota hammayyaa adda addaa irraa kan wolitti funaaname ykn wolitti qabame ta'uu isaa dagachuu hin qabnu.

Muuxannoo fi mudannoo Hawaasa Arsii

Beekumsi ilmaan oromoo Arsiiakkuma kan oromoo baldhaa otoo halkanii guyyaa, dhiite barite fi umurii ofii guutuullee itti fixanii kunakkuma ilmii Qura'aanaa fi hadiisaa yookaanakkuma seenaa dheera amantaalee garagara waan dhumatu miti, namatu hifatee dhiisa malee.

Duudhaalee kanneen keeesaa garii isaanii ibsuuf Safuu, wooyuu fi wooyooma, gumaa fi guma-fakkii, moggaasa maqaa, maalummaa maqaa, Handhuuraa, sirna namni oromoo hin taane oromummaa itti argatu, Guddiffachaa fi akaakuu isaa fa'a kaasuu dandeenna

Muuxannoo fi Mudannoo Hawaasaa Mammaakaan

Oromoon Arsii; ilmaan Sikkoo Mandoo fi Hawaaso dubbii haala du'aa jiruu ykn gaddaaf gammachuu isaanii keessatti yoo dubbatan, dhimmi har'a isaan harkaa qaban kun kanaan dura akaakayyuu fi abaabayyuu isaanii gaafa mudate akkamitti akka bira darbaa turan, muuxannoo fudhachuu fi isa har'aa kana faana walitti araarsuuf mammaakaan malee waa hin dubbatan.

Mammaaka isaanii kana keessattis namni mammaake waa himuu akka qabu mammaaka kanaafis oolu mammaakanii jiru. Kunis, “*Aak jedhan waatufan; mammaakan waa himan*” jedhu.

Dabalataanis jiruufi jirenya ilmaan Arsii keessatti, safuu fi duudhaa gargaraa kana jechuun; waan nama gammachiisuu fi jibbisiisu, waan dhugaafi dharaa akkasumas waan sirrii fi dogoggora ta'e haaluma raawwii gochoota kanniinii irratti hundaayani mammaaku.

Kana malees, namoota dhamaa (waarri wal himatan lamaan) keessaa dhamti takka murtichaa fi qora lamaan keessaa ebalu dhama lammaffaatiif loogeera jettee yoo komatte, jarri komataman komii isaatiif deebii mammaakaan akkana jedhanii deebisuu;

“Himata wallaalanii hayyicha abaaran,

bitata wollaalanii gabayaa abaaran” jedhanii mammaku.

Imalaa fi tartiiba jiruuf jireennaa ilaachisee, haala wal duraa duuba gochaa yoo kaayan;

“Nama qalqala qabutu garbuu kadhata”

“Farda sangaa ta’u haada irratti beeku” jedhu.

Karaa biraatin waan namni eegu qofa osoo hin taane; waan namni hin eegnes ta’uu akka danda’u mammaakan himu.

“Intala jibbantu ilma dhalaan,

ilma jibbantu ardaa dhaala.”

Namni tokko lafichoma lafaa ka’ee otoo duuba eenyummaa namaan hin beekne tilmaamuu akka hin danddeenne yoo ibsan;

“Yoo waliin jiraatan amala walii baru” jedhanii mammaaku.

Amalaafi haalli barame tokko akka nama hin dhiifne agarsiisuf;

“Amalli hin dhiisu gaarri hin godaanu” akkasumas

“Amalaa fi Adurreen diinqa bulti” jedhu.

Naamusni gaariin eessayyuu akka nama jiraachisuu danda'u barsiisuuf

“Kan amala gaarii qabu hunda waliin jiraata” jedhu.

Amalli gaarin nama kamuu amansiisuu akka danda'u akeekuuf

“Hantuunni amala qabdu abbaa warraa waliin nyaatti” jedhu.

Dogongora waa hubachuu dhabuu ibsuuf mammaaka isaanitiin yoo mirkaneessan;

“Amala koo osoo beektanii harree karaarratti hin hiitan, jedhe waraabessi” Jedhan.

“Dhugaan ilmoor Rabiitti” jedhan. Kanuma sirriitti namaa ifa godhuuf immoo;

“Dhugaa fi tikseen galgala galti.” Jedhu.

Namni jiruufi jirenya isaa keessatti waan dalagu hundaa humna isaa madaaluu malee ykn qixa isaa beeku malee itti bu'uu akka hin qabne yoo ibsan;

“Osoo hin madaalin waldhaansoo hin bayin” Jedhu.

Rakkoon uumame tokko baay’ee ulfaataa ta’uu fi hundee rakkoon kun irraa ka’e adda baasuuf;

“Waaben eessaa dabe jennaan; Ilka-muummee,

Ilkaan eessaa dabe jennaan irga-muummee” Jedhanii mammaaku.

Gaarummaa fi ciminnaa abbaa ilmaa fi faaydaa isaan walirraa qaban ibsuuf akkana jedhan;

“Abbaan mishaan haabubbuluu barnootan nama guddisaa,

Ilmi mishaan haabubbuluu abbaa gurra muldhisa.”

Hawaasa biyya keenyaa keessattu Arsii ilaachisee, Abbaan oromoo tokko ilma jabaa isa caalu argachuu isaa mammaakan itti himuu yoo barbaadan; **“Abbaan tulluudha, Ilmi muka tulluu irraati.”** Jedhu. Kana jechuun ilmi abbaa caalaa muldhachuu isaa agarsiisa.

Haawwonni Abbaa caalaa ijoollee isaanii beeku

Waan nama ajaa'ibu bara durii keessa haati takka ijoollee lama qabdi. Ijoollee lamaan kana keessaa kan ishiin jaalattu mana oola. Inni mana oolu kun yoo laalan nama waan beekne fakkaata. Kanaaf abbaan isaa isa baay'ee jibbaa ture.

Kan lammaffaa san ammoo fuudhee fardaa ofii duubaan ofitti huddeelee/kaawwatee akka isaa sanitti dubbii baratee hayyuu haa ta'uuf deemaanii ture jedhama. Haa ta'uu malee Mucaan kun hayyooma baay'ee barachuu hin dandeenye.

Kanatti aansee gaaf tokko haati kan ishii woliin oolu san akka fuudhe deemu gaafannaan, abbaanis akkuma mucaa ofii jaalatuu san fardaa duubaan kaayatee deemen jedhama. Yoo xinnoo mana irraa achi siqan mucaan haati jaalattu kan guyyaa kana dubbii barachuuf yeroo jalqabaatiif abbaa faana bahe kun, Gaaffii jajjaboo fi ulfaatu gaafachuu eegale. Gaafiin kunis akka armaan gadii ta'a.

- Mucaatu gaafata: - “Aabbaa kun gumii namaati moo gumii Jaldeessaati?” jedheen.
- ✓ Abbaatu deebisa: - “Gurbaa maal taate fayyaa hin qabdu, nama osoo argitu na gaafattaa, dabeessi kun osoo an

beekkadhu haate ana faana si baafte?” jedheen jedhama baay’ee aare.

- Mucaatu gaafata ammallee yoo xiqqoo deeman... “Abbaa garbuun aayidaaran kun ka baranaati moo ka bara darbeeti?” jedheen
- ✓ Abbaatu deebisa: - Ammas Aabbaan baay’ee dheekkamee osoo argitu na gaafattaa, lamuu waan akkana na gaafatin?” jedheen
- Mucaatu gaafata: - Gaaffii biroo itti fufeetuma Ganda woyiitti dhufnaan gaafateen akkana jedhe... “**Abbaa gandi kun ona moo namatu keessa jira?**” jedheen.
- ✓ Abbaan: - Amma immoo baay’ee dallanee, farda irraa bu’ee “**gurbaa lamuu na faana hin baatu, qaraa ani beekkadhe ture haatetu na sobee, ammaa achi gaheera basi wol dhabna beeki!**” jedheen
- Jaarsonni namoota karaa lufan turan: - Ganda naannoo isaan jiraniitti osoo jarri lamaan abbaa ilmaan wolloltu itti dhufanii “**Maaliif wolloltu maal taatan**” ittiin jedhan.
- ✓ Abbaa: - Mucaa kanatu karaa deemuu na dhoorge jedhee jaarsootatti himate.
- Jaarsota: - “Mee maal isiniin jedhe, maal isin gaafate qara, mee nutti bayyaansa kaa?” jedhaniin

- ✓ Abbaa: - “Maarree gurbaan ganamuma yoo mana bahu, gaaffii nama yookaan ijooleen gowwaan nama gaafattuun na cinqaa ture. Ani qaraa ka deemuntu jira. Haadhatu hardha kanaan deemi mee bakka dubbii haa oolu naan jedhe, kana gowwaa.” Jedhee jaarsotatti himate jedhama.

Ittuma fufuun Abbaan akkana jedhe, “Aabbaa, kun gumii jaldeessaat moo gumii namaati?” jedhee ganamumaan na mormuu eegale.

Itti aansees” abbaa garbuun aayidaa jiran kun ka baranaati moo ka bara tareeti?” naan jedhe. Ammallee gaaffii sadaffaa na gaafatee “Aabbaa gandi kun Ona moo namatu keessa jira? jedhee hojii irraa yookaan dubbii irraa na hambise.” jedhee himate. Dabalees gaafii mataa miila hin qabne kana maal jettan isin?” jedhe abbaan.

Kana booda Abbaanii fi jaarsonnillee deebii gaaffii kana wollaalanii garuma mucaa deebisan.

- Jaarsota: - mee gurbaa deebii gaafii keeti kana maal nuun jettaa?” jedhaniin.

- Mucaanis: -Akkana jechuun jalqabe...

1ffaa tutti teettu tun gumii namaati moo ta Jaldeessaati jedhee gaafannaan naan lolani...

- Deebiin: - “*yoo wal dhageettiin keessa jiraate gumii namaati, Yoo wal dhageettiin keessa hin jirree gumii jaldeessaati.*”

2ffaa garbuun kun kan baranaati moo ka bara darbeeti jennaan naan lolanii...

- **Deebiin:** - “*yoo abbaan garbuu kanaa liqaa bara taree ofirraa qabaate ka bara tareeti, yoo Liqaan bara taree isarra hin jirre garbuun kun kan baranaati*” jedhe.

3ffaa gandi kun Ona moo namatu keessa jira jedhee gaafannaan naan lolanii.

- **Deebiin:** - “*yoo hayyuu fi jaarsi keessa jiraate Onaa miti yoo hayyuu fi jaarsi keessa hin jirree Ona.*”
jedhee ka 'ee, ...

kanumatu Abbaa kiyyaan wol dhabsiise jedhee, gaafiilee rakkoo taatee abbaa fi isa jiddutti araaraaf, jaarsummaa manguddoo

yookaan namoota sadaffoo seesnifte tana furmaata yookaan deebii hayyuu gamnaa kenuun xumure.

Salaammata: - Achumaan lamuu jaarsonni halangee abbaa irraa fuute mucaa dinqisiisaa kanatti kennite jedhama. Abbaan mucaa kana guyyaa sani irraa ka'ee lammatii jaarsumma yookaan kootudhufee ambaatiifi manaa hin baane jedhamee afoola darbaa dabarsaa oromoo arsiitiin odeeffama yookaan akka mammaakatti itti fayyadaman.

Mucaan ammoo gaaf san irraa jalqabee abbaa dubbii ambaa, abbaa yaa'a, abbaa koottu dhufee qoraa murti fi walumaagalatti Abbaa heeraa fi seera caffee sirna gadaa Oromoo fi oromiyaa ta'e. Ajaa'iba Mammaaksi: - “*Abbaan tulluudha, ilmi muka tulluu irraati*” jettee oromoon mammaaktu sun yaada kana tolchee namaaf ibsa.

Asirraa ajaa'ibaa fi ammoo mammaakni kunii fi dubbiin mucaa tun yaadan walitti galuu isaanii mammaaka birootiin yoo ibsamu:
- “**jabbiin bifa kormaati, “Mammaaksi bifa dubbiiti”** mammaaka jedhu nama yaadachiisa. Ergaan mammaaka kana kan nama rraju, Haawwotii teenya ijoolleen isaanii maal akka baatu abbaa caalaa xiinxalloodhaan hubatanii adda baasanii beekuudha.

Ajaa’iba dubbiin dubbii kaafti mammaaka kanaaf ta’utu jira ammoo:

“*Fardaa sangaa bayu haadrratti beekan,*

Jibicha korma bayu haadarratti beekan,

Buddeena nama quubsu eele irratti beekan” jedhanii miiree.

Bulchiinsa sirna Gadaa

Akkuma jalqaba irratti ibsame sirni Gadaa sirna dhimma jiruu fi jireenyaa ummata oromoo kallattii hundaan kan ilaalu sirna siyaasa, diinagdee, aadaa fi amantiiti (*Bereket Woldee, 2014*). Kun baldhinnaan kan ibsame kitaaba kichuu jedhamu keessatti.

Akkaataan jirenyaa maatii, fuudhaaf heerumaa, hariiroon uumaa, akkaataan qabannooo qabeenya fi itti loon bobbaasan, akkaataan qabeenya horatan dhimma itti bahan hundi sirna Gadaa keessatti bakka ol aanaa qaba. Namuu qabeenya isaa irratti mirga guutuu qaba (*Barakat woldee, 2014*).

Akkaataan baasiin Gumaa, adabni seera cabsanii fi sababa biraallee ofitti makanii itti woliin jiraatan hundi sirna Kanaan gaggeeffama. Akka bara saniitti eenyulleen sirna kana ni fudhata. Murtiin adabbii yoo irratti darbellee namni sun beekeet eegumsa

tokko malee, taa'ee adaba isa irratti darbu eeggata. Sirna Kanaan ala ta'uun badiidha, namuu aadaa ta'uu isaa waan beekuuf, sirna Gadaa keesssa jiru osoo keessaa of hin baasin kabajee jiraata.

Walumaagalatti sirni Gadaa sirna tokkicha ilmaan oromoo hundi ittiin wolbulchaa ture, hardha addunyaa biratti fudhatama argachuun Galmee UNESCO galmaaye waan ta'eef sirna Kanaan yoo hardha wolbulchine tokkummaa oromoo guutumaan guututti mirkaneessuu bira darbee, eenyummaa saba keenyaa addunyaa irratti daran akka beekkamu taasisa.

Kanaafuu, sirna miidhagaa sabni keenya ittiin walbulchaa ture, kan gita bittaan sirnoota darbanii akka awwaalamu taasisee ture kana iddo jalqabaatti deebi'ee akka dagaagu gochuuf gaheen nurraa eeggamu ol-aanaadha. Sirni Gadaa seenaa bara dheeraa kan qabu sirna waa hundaa, Oromoo haala dimokraatawaa ta'een kan ittin walbulchaa ture. Sirni kun akkaataa fi tooftaa jiruu fi jirenya ummatichaa kan calaqqisiisuu fi walqixxummaa ilmoo namaa kan mirkaneessu.

Sona hawaasummaa Addunyyaan irra gahuuf tattaffattu; kan akka kabajamuu mirga dubartootaa, kabajamuu mirga daa'immanii, kunuunsa naannoo, wolitti bu'iinsa haala nagaaqabeessa ta'een furuu fi araara buusu, wolgargaaru, kooluu galcuuf k.k.f kan

harkaa qabu. Sonni ummanni oromoo akka aadaatti qabu sabni kun tokkummaasaa eegee baldhatee aadaa fi afaan isaa guddisee akka hardha gahuuf madda beekkumsaa ta'ee, gahee guddaa taphateera.

Bulchiinsa gosaa mataa mataan

Bulchiinsi gosaa karaa walitti dhufeenya gosaatiin, walitti dhufeenya namoota dhuunfaa kan sabaafi sabaan alaatiin akkasumas hariiroon waldayaa fi ijaarsa caasaa gosaa garagaraa irraa dhaabbachuudhaan muuxannoo fi muddannoон hawaasni horate bara jirenyaa isaanii beekkumsa guddaa kiiloon safaruun hin danda'amne isaan barsiise jechuudha.

Kanaafuu, ilmaan oromoos ta'ee kan Arsi beekumsa kana fayyadamanii karaa isaan ittiin wobulchan, karaa dugaa fi haqa wolii ittiin eegan, karaa waan gaarii hin taane irraa safuudhaan waldhoorgan, ittiin karaa walii birmatan fi dhumarratti kallattii fi malaa fi toofta aangoo siyaasa, bulchiinsa gadaa fi diinagdee ittiin wolii qoodan haa ilaallu.

Gosti Oromoo Arsii hundinuu bulchaa gosaa qabu. Ilmaan Arsii guyyaa gaafa yaa'ii gaggeessan gadaa isaanif hin ta'in san jijjiiranii gadaa mataa isaanii moggaafatan. Gaafa kana gosoota

Ormoo Arsillee bakka gurguddoo Shanitti qoodanii gadaa tokko tokko addaan fudhatan.

Kanaafi yeroo ammaa kanas gosti tokko **bokkuu** yoo ta'e gosti biraa **qaalluu** ta'uu danda'a. Yeroo hundumaa Bokkuun gosuma Bokkuu keessaa ba'a. Sababa kanaaf, Abbaa bokkuu woliinii kan Oromoo Arsii gosa hundaa keessaa filamuu hin danda'u. Walharkaa fuudhinsa baallii waggaan saddeeti boodaas bakka buutonni gosa garagaraa waliin dorgomuu hin danda'an.

Abbaa Murtii

Sirna bulchiinsa gosaa kana keessatti abbaa murtiitu jira. Dhimma gara isaatitti dhufe san sirritti dhageeffatee erga hubate booda waan isatti fakkaate beekkumsa duraan hayyota gadaa oromoo fi hawaasa keessaa gonfateen garagaaramee haqarratti hundaayuudhaan murteessa. Murtiin kunis gara fuulduraatitti akka tajaajilu abba bokkuutitti erga. Bokkuunis ergaa san gosa maraaf “hardhaa kaasee...” muramte jedhee murtii kenna.

Bu'uuruma kanaatiin ilmaan Arsiiitis dubbiin murtii barbaadu kamiyyuu yoo gara isaanii dhufe marii baldhaa gama lamaanii gaggeessuun, muramte jedhanii qaama murtii eeggatuuf dabarsu. Qaamoleen abbaa dhimmaas murtii kana akka murtii dhumaatitti fudhachuun bu'uura murti araaratiin jireenna isaanii itti fufu.

Abbaa Duulaa

Bulchiinsa gosa Arsii wajjiin walqabatee kan eeramu kan biraan abbaa duulaa yoo ta'uu innis beekkumsa gadaas ta'ee beekumsa abba duulaa ta'uufi /ulaagaalee hooggansa waraana hawaasaatiif barbaachisan hunda osoo hin horatin gara taayita hooggansa ummataatti dhufuu hin danda'u. Fknf Gaheen isaa namoota gosa tiksan qopheessuu, guyyaa rakkoon gosa mudate namoota dursee qopheesse san duulchisuun nageenna gosaa mirkaneessa.

Abbaa muudaa ykn Qaalluu

Wanni sirna ummataa keennaa muldhisu baldhaa ta'uu irraa kan ka'e seera uumama bu'uura godhate kanaan walbulchaa turan. Bulchiinsi gosa Arsii qaallichas qaba. Innis gadaa eebbisa. serri yoo dabe bira deemanii murti fi qajeelfama gaafatu. Gadaan keessa jiraniifii itti deeman hagam jireennaf mijataa akka ta'e isatu tilmaama jechuun manguddoonti Arsii akka Abbaa Gadaa Raayyaa duraanii, Tahiir Godaana fa'a nuuf kaayu. Hojiin qaalluu kana qofa miti. Nama eebbisa, buna faatessa, ganama subii subii ka'anii waaqa akka waamatan taasisa. Mijuu qophaa'ee irraayis kan dhibaafatu isa.

Gosoota Awaa shanan: - Akka afoola manguddoota Arsii irraa hubatametti fakkeennaf: -

- ✓ Allujaana,
- ✓ Ataabaa
- ✓ Adamoonyeen,
- ✓ saymannaafi
- ✓ madarshoon

Abbaa muudaa ykn /qaalluu ta'uudhaan gadaa eebbisuuf baallii raggaasisuu malee dhimmi hoggansaa isaan hin ilaallatu.

Akkuma asii olitti barreessuf yaaletti, Oromoon ganfa Afrikaa keessa dhaloota kiristoos dura wagga 8000 B.C dura jiraataa turuu isaa seenan addunyaa ragaa baya. “Nu ilmaan Oromoo biyya teenna Itoophiyaa lafeefii dhiiga keennan ijaarree asiin geenne teenna jennee fudhachuu irratti rakkoo qabna. Kun biyya ofii nama biraatii kennanii biyya hin jirre barbaaduu waan ta'eef dhaloonni dogongora kana sirreessuu qaba” jechuun Itoophiyaa Lummuuxii ijaarra jechuu kiyyaa miti, kan kitaaba duraa keessatti jedhuu barbaades yaanni kiyya akka armaan gadii kana ta'a.

Qeqa kitaaba duraa yaada Kanaan wolqabatee ka'een Ani ibsuu kan barbaade... Sabni Oromoo hangafaa sabootaa sab-lammoota Kuushii fi Itoophiyaa waan ta'eef, Oromoon hiddaa fi Jirmaa muka tokkoo yoo ta'e, saboonni fi sab-lammoonni biroo akka fakkeenyaa dameetti ilaalamani. Achi irraa darbee

Oromoona lafee dugdaa biyya kanaas ta'ee diinaafii keessattuu ilmaan nafxanyoota fayyadaa turuun ni yaadatama. Fakkeenyaaf kan akka Fiit awraarii Gabayyoo, Abbabaa Aragaay, Garasuu Duqii fi wolumaagalatti Jeneraalota(gootota) oromoo kan biroo lola Adawaa irratti hirmaatan kan lakkoofsaan naannoo 9 ta'an yaadachuun ni salphata. Dhugumattuu Oromoona lafee dugdaa biyya kanaati.

Kanaafuu nuti ilmaan Oromo bara qabsoon diddaa gabrummaa ilmaan oromoo sirna nafxanya irratti eegale irraa kaasee kan qabsaawa turreef: - wol-qixxummaa sabootaa fi sab-lammootaa amantii, aadaa, duudhaa, Afaan, eenyummaa fi wol harkaa fuudhinsa taayitaa bulchiinsa Gadaa karaa dimookraasiitiin woliigalaan (Ethnic Federalism) kkf kan keessatti kabajame ijaaruuf jechuu akka ta'e hubachuu qabna.

Kana ta'uu baannaan, akkuma hayyichi oromoo Dr. Gammachuu Magarsaa jedhetti oromoon Jirma hin fottoqu!!! Barbaaddu jarri damee tunniin jechuuni saboonni oromoo wajjiin jiraachuu hin barbaanne haa fottoqanii ykn cal jedhanii Sirna Gadaa/Democracy Sab-daneessummaa irratti hundaayeen nu wajjiin haa jiraatanii jechuu kiyyaa bara.

Duudhaalee sirna Gadaatii fi Arsoomaa

Beekumsi ilmaan oromoo Arsii akkuma kan oromoo baldhaa otoo halkanii guyyaa, dhiite barite fi umurii ofii guutuullee itti fixanii kun akkuma ilmii Qura'aanaa fi hadiisaa yookaan akkuma seenaa dheera amantaalee garagara waan dhumatu miti, namatu hifatee dhiisa malee.

Duudhaalee kanneen keeesaa garii isaanii ibsuuf Safuu, woyyuu fi woyyooma, gumaa fi guma-fakkii, moggaasa maqaa, maalummaa maqaa, Guddifachaa, Handhuuraa, sirna namni oromoo hin taane oromummaa itti argatu, Guddiffachaa fi akaakuu isaa kaasuu keenneerra. Kanas akkaatama kitaaba B/siisaa Barakati Woldeetiin akka armaan gadii kanatti ibsuun ni danda'ama.

Safuu, woyyuu fi woyyooma

Ummanni kuushii, Waayyuun guraachii uumaa fi uumama isaatiif ulfina/kabajaa ol aanaa qaba. Ummata kuushii keessaa ummanni oromoo ammoo safuu uumamaa fi uumee isaatii fi eegudhaan ka dhaloota dhalootatti dabarsuudhaan asiin gaheedha. Uumamaa fi uumee yoo jennu.

Uumama: - ummanni uumama waandhi uumeedha.

Uumaa: - Uumaan ammoo waaqa tokkocha.

Akka dhugaa Seenaa ummata Oromoo ganamaatitti, safuun seera uumaa fi uumama isa jalqabaati. Hariiroon uumaa fi uumamaa (lubbu-qabeeyyii fi lubbu-dhabeeyyi) jidduu jiru safuu jedhamee baldhinnaan Hawaasa Arsii biratti beekkama. Kanaaf, ummanni marti safuu uumaan isaanii kenniteen qajeelfama.

Akka oromoon jedhutti safuun yoo bade ykn karaa irraa dabdee maddaalliiin uumamaa ni jeeqama ykn karaa sirrii gadi dhiisa. Kanaaf, hawaasa safuu qabu keessatti dhalatanii guddatanii osoo safuu beekan, safuu tarkaanfatani yakkaa fi gochaalee garagaraa safuun/kabajni irraa mulqame raawwatanii waakkachuun dhugaa heera uumaatii fi seera namaa jalaallee nama hin baasu.

Karaa biraatiin kana jechuun Balaan, gidiraan, beelli, rakkoon hamaan, dhibeen sardameessaafi soodachiisaan akka fkn koroonaa fa'a, galoon rooba, dirsaa madaallii hin eeggatin, hoongeen ykn gammoojjummaan, cubbuun fkn daarii dhiibuu, Kijiba waan hin jirre uumanii haasawuu, waan hin beekne ni beeka jechuufi kkf faatu seera qulqulluu Walaabuu san jeeqa jechuudha.

Seerri soof umar Hammarraatisakkana jedha..., Ilmaa fi Haadha jidduu akkasumas ilmaa fi abbaa jidduu safuutu jira. Wal haa safeeffatanii. Safuu fi qaaniin jara kan jiddutti uumamuu hin

qabu. Sababni isaan warra wolsaalfatan. Isaan qofaa miti hariiroo akkanaatiin warri wolitti hidhamu hedduudha. Fkn soddaa fi soddaati, haadhaa fi intala, idaayyaa, abbaa fi intala fi kkf.

Waan kana ilaachisee ammoo akka kabajjaan ulfinnaa jarreen akkana jidduu jiraatuu safuu eeggachuufi akka argan daanga malee kan biraati miti gad aantii kolfaafi cooraanillee akka hin jiraanneef maqaa ulfinaan ykn kabajaa kana dursanii kennuuf ture. Maqaan ulfinnaa kunis seera ulfaataa **Woyyooma(woyyuu)** jedhuudha.

Woyyuu jechuun gabaabinnan aadaa oromoo Arsii keessatti: - Ilma tokko kan abbatti oolu, dubartii haadhatti ooltuuf, ykn nama ilmatti namaa oolu, soddaa soddaatii fa'a wajjiin wolqabatee worra haala akkanaa Kanaan wal kabajaniin jechuudha Fakkeenyaaaf dubartiin haadhatti ykn intalatti namaa ooltu haaluma walfakkaatuun gurbaan abbatti ykn ilmatti namaa oolu fi kan seera akkana qaban martuu walii **woyyuudha**.

Wooyomni oromoo Arsii biratti seera ulfaataadha. Fkn namni tokko akkuma durba gosaa takka waliin ciisuus ta'ee fuudhoo hin dandeenne, intala ykn haadha mana nama biroo haadhatti isaa ooltu, ykn intalatti isaa ooltu waliin ciisus ta'ee fuudhoo hin danda'u; sababni walii woyyuudha ykn woyyooma walii qaban

sila ta'eef. Seera kanatu dhoorga. Didanii safuu tankaarfatanii waan dhoorkame kana hunda yoo raawwatanii argaman safuu uumaa fi uumamaa cabsanii jechuudha.

Haata'u malee, nama ta'e hin dogoggoru jechuun wallaalummaadha. Kanaaf ummanni Oromoo Arsii amala namummaa ykn waan jirenya keessatti isa mudatuu malu kana hubannoo keessa galchuun dogongora ykn yakka namni uumu sadarkaa itti kennuun itti gaafatamummaas gulantaa gulantaan isaa kaayu. Sadarkaawan kanniinis akka armaan gadii kanatti addaan baasnee ilaalla.

Sirni gadaa bulchiinsa Oromoo Arsii, kan ittiin beekamu dhimmi ijoon biraa wooyooma. Wayyooma kanas kan muru Bokkuudha. Wooyooma jechuun, waan Oromoone seera uumaatiin Kabajaa jedhee daangesse, haal-duree tokko malee irraa of eeguu jechuudha.

Oromoone Wooyooma ni eeggata ni kabaja ni ulfeeffata. Wooyuu/Wooyooma jechuun ummata oromoo biratti ulfinnaa fi kabaja guddaa kan qabuudha. Kanaan wolqabsiisee oromoone waa heddu wooyoomata.

- **Waaqni wooyuu**

Kanumaaf nu wooyyi jedhama.

- **lafti wooyu**

Kanumaaf lafti wooyuu nu wooyyi jedhama.

- **Qaalluun wooyu**

Kanumaaf Qaalluun wooyuu ni wooyi.

- **Haadhaa fi Abbaan wooyuu**

Kanumaaf haadha fi abbaan wooyuu nu wooyi.

- **Soddaa fi soddaatiin wooyu**

Kanumaaf soddaa fi soddaatiin wooyuu nu wooyi jedhama

- **Gosti wooyuu**

Kanumaaf keessattu kan gosaa kun ulfaataadha.

Mammaakatu jira kan Arsiin mammaaktu: “Gosti namatti jiguu irra Waandhi namatti jiguu woyya” jedhannii mitiire.

- **Deettuun/Qanafaan wooyuu**

Deettuun qanafaan jiraattee baattee hawaasa oromoo Arsii biratti kabajaa fi ulfinna safeeffatan guddaa qabdi.

Bokkuun woyyuu

Abbaan Gadaa oromoo ykn Bokkuun mallattoo meeshaa gadaa ulfoo san kallacha irraa qabu baay'ee sodaatamaa fiwoyyooma guddaa qaba. Kanaaf, Bokkuun woyyuu nu woyyi jedhama. Kanaaf Bokkuu dura laga malkaa hin bu'an, hin faatessan, hin eebbisan jedhamaamitiiree keessattu kan Boorana.

- **Dubartiin woyyuu:** -dubartiin woyyuu nu woyyi
- **Fardi sangaan woyyuu** nu woyyi.
- **Kormi loonii woyyuu** nu woyyi.
- **Bineensi gaara galu woyyuu** nu woyyi.
- **Mukni jiidhan woyyuu...** jechuun ilmaan isaanii woyyooma wajjiin walbarsiisu.

Kun seera uumamaa kan Oromoonttiin wal hadaruu fi ittiin wal-bulchu waan ta'eef namni woyyooma kanarra tarkaanfatee balleessaa raawwate, adabbii salphaa irraa jalqabee hamma sadarkaa qoqqobbii fi du'aa isarra ga'uu danda'a.

Gumaa fi Guma-Fakii

Mata duree Armaan olii jalatti akkaataa Oromoonttiin Arsii ittisa yakkaa fi kabaja mirga dhala namaatif itti hojjetu ilaallee turre. Dhimmi ittisaa yakkaa kun akkuma jirutti ta'ee, yakki yoo

raawwatame hiika itti kenu. Dhimma woyyoomaa cinatti dhiisun ajjeecharraa kan hafe wantoota woyyuudha jedhaman irratti namni seeraan ala badii raawwatee fi balleessa isaa himatee hin fixatin, tarkaanfiwwan bulchiinsaaf tolu kan armaan gadii kana.

- Sabni guutun namaan ooda
- Gosti namaan ooddi
- Ibidda namaaf hin kennan
- Ibidda namarraa hin dhaamsan
- Cidha namatti hin bayan
- Du'an nama hin awwaalan...kan birollee baay'etu jira.

Haata'u malee yakki uumame kallattiidhan lubbuu namaa wajjiin kan walqabatu yoo ta'e bifaa lamaan ilaallama.

Guma-Fakii

Oromoon Arsii lubbuu nama darbeetin wal-qixa nama lubbuu darbiteef sababa ta'eefis xiyyeffannoo guddaa kenna. Kana jechun namni tokko yeroo lubbuu nama biraan baasu akkamitti akka ajjeese jechuudha. Bara ummanni Oromoo Arsii tumaa tumatu meeshan waraanaa namni ittiin du'a jedhamee amanamu, Eboo qofa. Kanaaf akkaatan qabannaa eboo yeroo ittiin nama ajjeesanii hiika qaba.

Namni nama tokko Eboon darbatee woraanee ajjeese **diina** jedhama. Ajjeechanakkanaa kun **Guma** jedhama. Gatiin **Gumaa** fi **Guma-fakii** horiin kafalama. Horii kanas wolitti guuree kan kafalu gosa namni isaa lubbuu baase. Guma keessatti haati warraaf abbaan warraa, abbaaf ilmi, miseensumti gosa tokkoo lama wal ajjeesuu yoo danda'an, Guma-fakii keessatti ammoo miidhaa qaamaa cimaan yoo namarra qaqqabe tartiibaan seera gumaa fi guma-fakii tiin ilaalam ee murtiin seeraa itti kennama.

Yeroo namni lama waldhabee walreebaa jiraate dhaabatanii laalun Arsii keessatti aad-malee waan ta'eef namni sadaffaa haalduree tokko malee araarf jidduu lixuu qaba. Namni araaraaf jidduu namaan seenu kun ulaagaa tokkollee hin qabu. Namoonni waldhaban kunniniis nama kana kabajuuf dirqama qabu. Garuu murti fudhachuu dhiisuu danda'u.

Namni yeroo hunda yoo ta'uullee baate tasa altokko tokko dogoggoraan badii uumuu ni mala. Waldhaba isaanii sababeeffachuudhaan nama araaraaf jidduu isaanii seene irratti miidhaa qaamaa irraa hamma lubbuu isaa dabarsuu geessuu danda'u. Miidhaan qaama araaraa irra ga'e kun itti yaadamee waan hin ta'iniif lubbuunis dabarraan **danuu** jedhama.

Araarri danuu qulqulleessuf godhamu tokko karaa jaarsi nagaya fiduuf meeta bishaan kaayee murti kennuudha. Isa kanaafis namni lubbuu dabarse sun danuun isa qaqqabuu eeree gosa isaa irraa hirphaa gaafatu tokkollee hin qabu. Araarri danuu ykn gumaan danuu beenyaa/kaffaltii/ tokkoon ala raawwatama. Kunis akkuma dura jenne adeemsi isaa meeta bishaan kaayuun nagaa buusuudha.

Guyyaa Kanaan booda gosti wal himatan lamaan ija firaatiin wal ilaalan. Gama biraatin gosti namni jalaa miidhame sun yeroo nama nama isaanii miidhe argan hunda akka hin aarreef; maatii nama miidheetii fii nama miidhamee jidduu walitti dhufeenna gaa'elaa uumuun diinummarraa gara firummaatti akka jijiiraman godhama. Yeroo ammaa kanatti konkolaatan nama yoo ajjeese danuudha. Danuu seera isaa eeganii namarraa yoo hin fixin namatti deddeebi'uun dandaya.

Gumaa

Sirni gadaa Oromoo akkuma walii galaatittuu ittisni mirga dhala namaatif godhu iddo gara iddootti garaagarummaa ijannoo hin qabu. Oromoo kessatti namni hunduu nama ta'uun akkuma ilaalamu ija seera qixaatiin kan Arsii keessaatis kanuma.

Yaadaanis ta'ee faaydaa irratti, tasa ta'eess beekkaan waliin jirenya hawwasummaa keessatti waldhabuun baramaadha.

Ta'us garuu waldhabpii yaada fi faaydaa yeroo gabaabaa ka'uumsa godhachuu lubbuu walii gaaga'uun hin hayyamamu. Namni seera uumaa kana darbee lubbuu namaa baase Diinticha jedhama. Lubbuu qofas osoo hin ta'in namni kallattiin eboon nama darbate diinticha waan jedhamuuf, Namni lammii ofii akka diinaatti eboon hin darbatu. Lubbuun haala kanaan baate fi miidhan qaamaa haala kanaan qaqqabe **gumaa** jedhama.

Gumaan kunis bifaa lamaan ilaallama: -

- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatetiin ala yoo ta'e; bakka jiruu barbaadamee gaalee gogeettin fannifamuu qaba. Kun gatii diinaa kan seerri gumaa kaaye. Gumaan kanas barbaadee kan baafatu guutuu gosa namni jalaa du'eeti.
- Namni ajeechaa kana raawwate miseensa gosa nama lubbuun baatee yoo ta'e; akkataa seerri gumaa tumeetin araarri bu'ee gumaan kafalama. Namni du'e kun dhiira yoo ta'e loon dhibba, dubartii yoo ta'e ammoo horii shantamaan gumaa kafalu.

- Qaamoleen lamaanis lamuu deebi'anii gumaa biraatiif akka wal hin barbaanne gaa'elaan walitti hidhanii fira godhu. Kana booda isaanis firummaa isaanii malee diinummaa hin yaadatan.

Moggaasa Maqaa

Sirni moggaasa maqaaakkuma armaan olitti ibsine bifa lamaan yoo gaggeeffamu innis moggaasa maqaa maqaa dhalootaa fi jila maqbaasa jedhamuun beekkama. Maalummaan moggaasa maqaa dhalootaa yookaan hiikkaan kallatti moggaasa maqaa dhalootaa yeroo daa'imman dhalatan maatiidhaan bahu akka ta'eefi maqaan kun maqaa namni bakka adda addaatti ittiin waamamuufi namni tokko kan biraa irraa adda bahee ittiin beekkamu dhiiraaf dubaraafis ka bahuudha (*Amiinoo Eda'oo, 1989*).

Maqaa nama yookaan daa'ima dhalattuu kan moggaasu guyyaa ilmi yookaan intalti dhalattee kaasee hanga guyyaa 3-4 jidduu keessatti maqaan bahaaf. Guyyaan kun Arsii keessatti gara caalu guyyaa deettuun sun qama dhiqattu yookaan '**Wobaxaa'**jedhama. Yegguu daa'imni dhalatte intala taate guyyaa sadiitti haadharraa qama dhiqanii daa'ima maqaa moggaasu. Garuu yoo dhiirailm deette guyyaa afuritti haadharraa qama dhiqanii mucaadhaaf maqaa moggaasan.

Guyyaa Wobaxaa: - kana mana deettu Arssii tokkotti dubartiin ollaa marti yaate dhuftee, bishaan qopheesanii, dhadhaa qopheessite, daakuu marqaa fi waan barbaachisu hunda qopheessite erga kaatee booda hojji wolii qooddi. Kana jechuun gareen tokko hin marqa, gareen biroo ammoo deettuu irraa bishaaniin qama dhiqa. Ergasii booda marqa dhadhaa itti naquu akka aadaa Arsiiittti carreessanii nyaatan.

Sirna kana keessa dhiirri ammoo gaheen isaa naannoo san jiraachuudha. Achirraa kan hafe, Marqi worra dhiiras addatti qophaaye waan dhiyaatuuf eeggatan nyaatan. Sirni kun sirna baay'ee nama gammachiisu waan ta'eef dubartoonni achitti argaman kun nyaatanii dhuganii kaanaan dhadhaallee mataa deettuu dibuun ofiillee dibatanii eletaan dhiichisanii taphatu. Ijoollee warra kanaas marqa nyaatanii quufuun gaafa kana akka maleetti gammachuun itti dhagayame haala gaariin goolabama.

Duudhaa namni Alagaa ittiin Oromoomuu

Duudhaan Kana Oromoon addunyaay kamiiyyuu duraa kan horate akka ta'e seenaan ragaa baha. Kanaaf, duudhaan kun madda beekkumsa bulchiinsa oromoo fi oromuummaa ta'uu irra darbee kan addunyaatu ta'eera. Inumaa wonti garaa nama nyaatu hawaasni addunyaatu irraa baratee maqaa biroo itti moggaasuun

itti fayyadamaa jiruuchuu isaati. Kan hojiitti hiikamu akkuma asii dura boqonnaa Jaha keessatti ibsinetti ta'ee, hammas hamma tokko hubannoof kana fakkaata. Eeenyummaan nama tokkoo hunda caalaa nama ta'uunisaati.

Yeroo tokko tokko gareen nama muraasa yoo aadaa fi safuu, lugaa fi wantoota kana fakkaatan biroollee wal fakkaatan eenyuummaa namummaa baldhaa fi isa heeraa fi seera Gadaatiin tumamee fi isa bu'uura ganamaa kan ta'e jalatti Oromummaa gonfachuu fedii abbichaatiin ala wontii isa daangessu tokkollee hin jiru. Akkaataa madden adda addaatti eennummaan oromoo Arsiis karaa shaniin argamuu ni danda'a. Isaanis akkuma Boqonnaa afraffaa keessatti ibsinetti.

1. Dhiigaan,
2. Guddifachuudhaan
3. Booji'uudhaan
4. Lafaa argachuudhaan/ilmoo mixii fi dhumarratti
5. Moggaasaani jechuun fedhii nama oromummaan kennamuuf saniitiin.

Ilma moggaasaa ta'uun waan umuriin, saalaan fi bifan daangessan hin qabu jechuudha. Daa'imman qofa osoo hin taane namni umurii kamiinuu keessa jiru, sadarkaa fi aangoo, saala fedhe kamuu haa qabaatu, wanti barbaachisu fedhii isaa qofa waan ta'eef, maqaan moggaafameefi, gosaa fi Gadaan kennameef saba oromootitti makamuu danda'a. Gabaabinnumatti oromummaan sirna moggaasa maqaa qofaan argamuudha haalduree karaa mirga namoota oromoomanii fedhii kabaju san of keessatti hammachuudhaan.

Oromummaa argachuu

Ummanni Arsii seenaan afoolaan jiru akka odeessutti akkuma kan oromoo bal'aa saba biraan karaa maggaasaatiin ofitti dabalee gosoomsuun beekkama. Oromummaan dhiigaa qofa osoo hin taane simannaa yookaan fuula gaarii agrsiisuunis niargama. Beektonni amantaa fi kitaabota seenaa adda addaa oromoon akka itti saboota biroo ofitti harkisee oromeessa ture ni himu.

Kanniin keessaa kitaaba B/A/T/Oromiyaatiin qophaaye kan maqaan isaa "seenaa oromoo hanga jaarrraa 16ffaa" jedhamuun beekkamu keessatti aadaa fi sirna Gadaa oromoo keessatti akkamitti akka oromummaan yookaanii kuushummaan argamu baldhinnaan ibsaniiru. Namni moggaasaan oromummaa argate

tokko guyyaa gaafa gosaa fi maqaan moggaaafame irraa jalqabee Oromoo fi ilmoo oromoon dhalcheen qixa mirgoota oromoon argatu hunda argata.

Namni moggaasa maqaa haala kanaatiin fi oromummaa argate, aadaa, amantii, duudhaa sirna gadaa fi leetoo jiruu fi jireenyaa hawaasa oromoo hunda heera uumaa fi seera namaa bu'uuraan gadi -fageesse akka oromoo tokkootti kabajuun oromoo ta'ee jiraachuu itti fufa. Kanaaf, aadaan duudhaalee garagaraa kan akka guddifachaa, handhuuraa fi moggaasa maqaa fi oromummaa fi k.k.f hedduun kutaalee oromiyaa garagaraa Arsii dabalatee baldhinnaan beekkama.

Guddifachaa

Hiikni guddifachaa adeemsa aadaa fi seera sirna duudhaa oromootiin yoo namni tokko yookaan maatiin tokko **Finna** hin qabne ta'e haaldureewwan aadaa kan guuttamuu qaban guutuudhaan mucaa ykn Daa'ima nama biro fudhachuun guddisuu jechuudha. Garuu dhaabbileen fi nammoonni kutaa hawaasa adda addaa hiikka garagaraa itti laachuu danda'u

Adeemsa aadaa kana keessatti yoo jalqaba daa'ima guddifatan suuta jedhanii nama jaalatan sanitti jaarsa namaa gaafatu ergan. Abbaan daa'imaas Kanaan maayi irraa firaisaatiin mar'ate erga

ka'een booda kan kenuuf ta'uu jaarsota dhufte sanitti himee beellamaan geegessa.

Yeroo mucaa daa'ima kana guddifatan Haadhaa fi Abbaan guddifattus namoota gosaa lama lama jechuun dubartii fi dhiira wolduraadubaan lama lama waamanii mana warra daa'ima irraa guddifatanii seeraa fi ulaagaa akka haalduree sirna yookaan duudhaa kanaatti barbaachisu guutanii dhaqu. Haadhaa fi Abbaan daa'ima ofii uumatan guddisaa f kennanis akkasuma nama lama lama dubartii fi dhiirota gosaa mana ofiitti waamuun seera guutanii eegan.

Dubbi Dachaa Sayyidootaa, Abbaa Amantaa fi Hayyoota

Ummata Amantii Islaamaa hordofan kamiiyyuu haa ta'uu ummata Arabaa keessatti, jechi **Sayyida** jedhu maqaa nama waan darbe beeku, waan dhufus dursee haasa'uu fi nama uumama faana woldubbisuu kennamu. Kun gulantaa kabajaatis. Namoonni akkanaa kunniin ilmaan Arsii sadiini keessatti qubaan kan lakkaayaman yoo ta'u hojii fi ergaan ummataaf dabarsaa turan ni beekkama. Isaan keessaa muraasa maqaa kaasuun ni danda'ama.

Abbootii amantaas qoodaa fi gumaacha gama bulchiinsaatiin isaan hawaasa keessatti qaban boqonaa armaan olitti waa'ee

amantii arsii jedhu keessatti ibsineerra. Kanaaf hayyooni amanta garagaraas asi keessatti bara jirenya isaanii hooggansa amantaa fi hawaasaatiin bu'aa hammana hin jedhamne keessattuu karaa qabsootiin shoora ol aanaa taphachuu isaanii iraa kan ka'e kallatti bareeda beekumsa baldhaa sabaa fi hwaasa isaan jaalatuuf dabarsaniiru dabarsaas jiru.

Dabalataan hayyooni aadaa fi kan saayinsiis beekumsa duraan hawaasa keessa jiruu fi bara ammaa kan kalaqamaa jirutti dabaluudhaan, isaanis kalaqa hammayyaawaa kalaquun, qorannoo fi qu'annoo garagaraa hojjachuunis woreegama kaffaluun ifaajee guddaa keessa jiru.

Sayyid H/Alii Wolee fi Dubbi Dachaa

Manguddoo fi Abbaa amantii beekkamaan Sayyid Haaji Alii Wolee, mammaaka ykn jechama filatamaa fi ergaa filatamaa qabu Arsii keessatti iddo guddaa qabu ture. Sayyinni ulfaataan kun bu'aa beekkumsaa dabarsaa turaniitiin yeroo ammaa kanattillee tokkoo tokkoo laphee ilmaan Arsii keessatti bakka bu'aa hin qaban.

Kanaafuu, handhuuraa isaan uumamaa fI muuxannoo saayinsii malaan jirenyaa hawaasa Arsii irraa argatanii, afaan qofaan himaa turan keessaa ummata baldhaaf quoduu barbaada.

Bu'uuruma Kanaan, Safuu jiruufi jireenyaa sirna gadaa keessatti oroomoom Arsii waan lagatuufi fayyadamu haaluma mammaka amma ibsameetiin, ciminnaa fi laafinna gosa tokkoo fi kan biroo, maatii Arsii, akkasumas nama tokkoo fi kan biroo walbira qabaniii madaaluudhaan kaayu.

i) Waan lagatanii fi waan itti fayyadaman mammaakaan ibsuu yoo barbaadan;

“**Aanan sadii aanan tole, aanan sadii aanan bade**” jedhu, haala armaan gadiitiin baldhisaa ibsu;

1^{ffa}a: -**Aanan sadii aanan tole**, kan jedhamu ta'ee kunis;

“*Aanan re'ee aanan tole;*

Aanan gaalaa aanan tole;

Aanan loonii aanan tole” jedhan.

2^{ffa}a: -**Aanan sadii aanan bade**, kan jedhamu yoo ta'uu, innis: -

“Aanan saree aanan bade;

Aanan harree aanan bade;

Aanan fardaa aanan bade.” Jedhan.

ii) Haaluma mammaka armaan olitti ibsameetiin, ciminnaa fi laafinna maatii, gosa akkasumas

nama tokkoo fi kan biroo walbira qabanii madaaluudhaan
ibsuu yoo barbaadan;

“Aanaan sadii aanaa tole, aanaan sadii aanaa bade” jedhu,
kanas haala armaan gadiitiin ibsu: -

1^{ffaan}: **-Aanaan sadii aanaa tole** ka jedhu yoo ta'u, innis akka
armaan gadiitti kaayameera.

“Aanaan Hayyuu aanaa tole,

aanaan Goonni/jagni/ aanaa tole,

aanaan Arjaan aanaa tole” jedhanii siinxareessan.

2^{ffaan}: **-Aanaan sadii aanaa bade** kan jedhu yommuu ta'u, faallaa
isaa kan armaan oliiti.

jalatti tuqameetiin ibsama.

“Aanaan Makkalli aanaa bade,

aanaan lunni aanaa bade,

aanaan dondhi aanaa bade” jedhani ibsu.

iii) Waan dabre gaarii kan ta'eef waan fuula dura hammeenya qabaachuu isaa agarsiisuuf: -

“Waa sadi bira lufne, Waa Sadi itti dhufnee” jedhanii dubbatis.

1. Sa'a tokko ka abbaa gayee, ollaa fi gosa gayu bira lufne,
Sa'a kudhanii ka abbaayyuu hanqatee, biratti doomaa dhugu itti dhufne.
2. Ilma tokko ka abbaan ergatee, ollaa fi gosti ergattu bira lufne,
ilma kudhanii ka abbaanuu biratti of ergatu itti dhufne.
3. Oorruu takka ta abbaa geetee, ollaa fi gosa geettu bira lufne,
Oorruu kudhanii ta abbaanuu biratti hiyyummaa himatu itti dhufne.

“Waa sadi woyyaa taati malee fayyaa hin taatu” kan isaan jedhan baldhinnaan;

1. “Fayyaan dullumti keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu,
2. Araarri waanyoon keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu,

3. Qadhaaba ceem'an keessa jirtu woyyaa taati malee fayyaa hin taatu” jechuudhaan bareechisanii mammaaku.

iv)Uumaan garagaratii fi ilma namaa dabalatee seeraa fi safuu irratti hundaayuudhaan dirqama isaaf kennameen ala bahu akka hin qabne gorsuudhaaf:

Sayyid Haaji Alii Wolee “**Waa sadi deemsaan malte; waa sadi teessumaan malte**” jedhanii kan mammaakan; tokko tokkoon yoo keennu,

->**Sadiin deemsaan malte jedhamani: -**

- 1) “Bishaan deemsaan male,
- 2) Fardi sangaan deemsaan male,
- 3) Hayyichi/aalimni deemsaan male” jechuudha.

->**Sadiin teessumaan malte jedhaman ammoo;**

- 1) “Dubartiin teessumaan malte,
- 2) Ibiddi teessumaan male,
- 3) Kinniisni teessumaan male” jedhu

v)Sayyid Haaji Alii Wolee tilmaaman waggaan 250 dura **waa sadi biyyaaf dhaamanii turan.**

- 1) “Qonni karaa keessa lolli garaa keessa;
- 2) barakaan hin jirtuu oorruu harka itti woyyeessaa;
- 3) dalagaan hin jirtuu barata jabeessaa.” Jedhanii ummataa gorsa cimaa kennaa turan.

vi) Wontoonni waan isaanii uumameen ala yoo ta'an sirrii ta'uu dhabuu isaanii ibsuuf:

≡ **Waa sadī fokku'u, yoo uumaa isii taate malee**, jedhaniis turan akka gorsaatti.

- 1) “Mucaan intalaa ta hin heerumin nyaataa ganda keessa deemuun fokku'u,
yoo sanyii gabraa taate malee;
- 2) Wonni xiqqoon Dawwanaan deemtu fokku'u, yoo ilmoo gaalaa taate malee;
- 3) Osso manguddooin jirtu dargaggeessi dubbachuun fokku'u, yoo sanyii gamnaa taate malee” jedhaniii turan.

vii) Raajiiwwan **Sayyida** lakkayamanii hin dhuman, qusannaa fi nama hundaa qarqaaruun barbaachisaa ta'uuf gorsa yoo kennan akkana:

“**Waa sadī kennitullee hambifadhu**” jedhaniirus;

- 1) “Nyaattullee hambifadhu beelayatu duubaan dhufaa,
 - 2) Dubbattullee hambifadhu beekatu duubaan dhufaa,
 - 3) Kennitullee hambifadhu kasan irra rakkatetu duubaan dhufaa” jedhanii gorsaa turan.
- viii) Wontoonni walfakkeenna akka qabanii fi dhugaa dhoysuun akka hin danda’amne ibsuuf: -

“Waa sadi garaa keessa jirtii fuularraa muldhatti” jedhu.

- 1) “Beelli garaa keessa jirti fuularraa muldhatti;
- 2) Jaalalli garaa keessa jirti fuularraa muldhatti;
- 3) Jibbaan garaa keessa jirti fuularraa muldhatti” jedhan.

ix) Wolfakkeenyaa fi woliin deemsa wontootaa ibsuuf

“Waasadi bifa waasadihii qabdi” jedhu,

1. “Niitin bifa dhiirsaa qabdi;
2. Bishaan bifa biyyee qaba;
3. Darasaan bifa sheekaa qabdi” jedhan raammataullahi.

x)Abaabayuu Sayyid Haaji Alii Wolee kan ta'an; **Sheek Bushraa H/Tamaam** muudama mootii wojjiin Wolqabatee ulfinna seerri uumamaa mootiif kenne hawaasatti gaafa himan akkana jedhan.

“Mootin yoo muudamu rabbi waan nama biraatii hin kennine kenneef” Isaanis: -

- a) Soda Leencaa hin kennine kenneef,
- b) Dandeettii Gaalaa hin kennine kenneef,
- c) Ija Tyfii hin kennine kenneef,
- d) Gurra Lukkuu hin kennin kenneef’ jechuun mootummaa qaruutee fi sodaatamaa ta’uu jbsu.

Manguddoон kabajamaan, H/Abdurrahamaan Sa’id, imala wojjiin wolqabsiisanii akkana jedhan. **“Karaa waa afur deeman; waa afur malee deemuu hin Danda’an” jedhu.**

1. “Karaa aarri deeme aara malee womaa hin deeman
2. Karaa beekaan deeme beekaa malee womaa hin deeman.
4. Karaa bishaan deeme bishaan malee womaa hin deeman.

5. Karaa Daarabaftuun deemte daarabaaftuu malee womaa hin deeman” jedhan.

Shaanqullee Sibiiloo/Abbaa Amboo

Dhaloota orom-duroo keessaa hayyuun raagaa-wogaa Shaanqullee sibiiloo ka worra misheeraa, jireenna nuti dhaloonni hardhaa kun irra jirru, bara ofii lubbuun jiranitti waan jaarraa tokkoon booda dhufu **otoo asii achi hin dabsin hayyoota tilmaama sirrii kaa’an** keessaa tokko turan.

Wontoota isaan jedhan keessaa tokko;

“Karaan waaqarra baasa garaa walitti kaasa;

dubbiin baalarra taati, shawaan balbala taati;

kotoon dirree taati bultiin irree taati, bara san ani hin jiru” jedhe woggaa dhibba dura.

Kana malees,

“Gaafa du’e na hin awwaalinaa sababni isaa;

raaga hin argattan mortuu malee;

hayyuu hin argattan qortuu malee” jedhee mammaaka dabarse.

Irratti dabaluudhaanakkana jedhe;

Kanaafuu, “allaattin na haa nyaattu; allaattin yoo na nyaatte margarratti albaat; Horiin marga san dheeda; Namni aanan horii sanii dhuge ilma dhalcha. Achi booda ilmi sun hayyicha akka kiyyaa kana ta’aa” jedhees ergaa guddoo hawaasa Arsiiifi dabarseera.

Gameessi kun beekumsa aadaatin haa dubbatu malee akka saayinsii hammayyaatti yaad-rimeen kun marsaa waliin jireenyaa uumamaa kan afaan faranjiitiin ‘**food chain & food web**’ jedhamu ta’uun isaa dubbii saayinsii idil-addunyaati.

Haata'uu malee, ummanni Arsii naannoo sanii gaafa inni du'e nama ulfaataa uumaa addaa qabu kana akkamitti otoo hin awwalin dhiifna jechuun waan awwaalaniif; hujubaan isaa yeroo ammaa mukaa fi haafni garagaraa itti bahuudhaan kan armaan gadii kana fakkaata.

Awwala Shaanqulee Sibiiloo

Sayyidoota akka 'Roobaa Torban' tti beekkaman

Hayyootaa fi Qaallota /Abbooti Muudaa/raaga-wogaa himanii fi hubannoo uumamaa qaban kan hanga ammaatti seenaa isaanii ibsine keessaa Roobaa torban kan jedhaman kan nama

ajaa'ibsiisu 'Roobaa torban' rogeeyyii jedhamu yommuu ta'an, isaanis akka kanaa gadiitiin kaasuu dandeenna.

1. Sayyid Roobaa Garbi: -Sayyinni kun waan gara fuulduraa dhufu eeruun beekkamu.

Gaafa tokko sirna Haylasillaasee keessa Gaangee gara duubatitti gara galanii yaabbatanii osoo deeman "**“hin fokkadhaa?”**" jedhanii ummata gaafatan.

Sayyinni kunis ofumaa deebii kennan.

"Fokkadhee fokkadhee

nama Ristii bite caalaa fokkadhaa,

Fokkadhee fokkadhee,

nama qawwee bite caalaa fokkadhaa?" jedhee.

Ergaan isaan dabarsuu barbaadan qawwee fi ristii bara san hayyamame sirni namarraa fudhatu sirni Dargii akka dhufu dursee raage.

Maqaan jara torban kana ka armaan gadii kana ta'a

- Roobaa Bultum
- Roobaa Dhaa'ee
- Roobaa simbiraan

- Roobaa Mixii,
- Roobaa Malxoo
- Roobaa Kontom
- Roobaa Garbii

Namoonni akkanaa kunniin heddu yoo ta'an hojii fi afoolli isaanii lakkaayamee yookin kitaaba tokko keessatti tarreesuun hin yaadamu. Jarreen akkanaa kunniin bifaa ajaa'ibaa ta'een afoola seenaa fi waan gara fuulduraa dhufullee akka kitaaba seenaatitti kaayan jechuudha.

Sayyid Roobaa Garbii

Gorsaa fi dhaamsa Manguddootaa fi Hayyoota Arsii

Maddi beekumsaa fi bulchiinsi hawaasa gama hundaan armaan olitti ibsine, namni tokko hawaasa isaa keessaa karaa aadaatiin, sirna gadaatiin, amantaatiin fi akkasumas sayyidoota adda addaa irraa muuxannoo argateenii fi mudannoo jirenyaa isaa keessatti isa qunnamee irraa beekumsa argateen gorsaa fi dhaamsa dabarsaa darba.

Gorsaafi dhaamsi kun ammoo namoota gorfamanii dhaamsa kanas fudhatan jajjabinnaa fi hamilee itti horee gara fuulduraa waan isaaniif tolu fi hin tolle adda baafatanii jiruu gaarii akka jiraataniif isaan fayyada. Gaafa gorsaa fi dhaamsa kana haala Kanaan hojji irra oolchan isaanuu beekumsa harataniiru, dabraniitu namoota birootii fi beekumsa ofii horatan kana dabarsuu danda'u jechuudha. Haalli gorsichaa ammoo akka armaan gadii kana ta'a.

Hagam yoo tures ilmi namaa hin darba. Haata'u malee, waan hin dabarre lafa keennee yoo darbine dhaloonni irraa barata. Abbootin keenna yoo darban ni dhaamatatan. Isaani waan gaarii hojjetanii yoo darban soodduu dhaabaniif. Namni jiru yoo awwaala isaanii arge, namni kun ummataaf waan mishaa hojjatee darbee Rabbi isaaf haa araaramu jedhanii eebaan yaadatan.

yoomiyyuu sammuu ummataa keessa hin ba'u. Namni ummatarratti waan badaa hojjatee darbe awwaala isaallee hin abaaran. Kanaafuu, isin dhaloonni ammaa waan michuu dalagaa darbaa malee yeroo fi seenaa keessani hin balleessinaa.

Bara durii abbootin keenna otoo hin baratin ummata keenna rakko tokko malee bulchaa turan. Fakkeennaf Jaarsoo Bu'ii Falamaa, bulchaan Koonyaa Gannaalee "biyyi tee haalolamtu/reebamtu jennaan; lakki biyyi tiyya dhawamuu irra an du'uu wayyaa" jedhanii jaarsi wagga 80 gaangee yaabbatanii gara duulaa osoo deeman duubaan itti dhukaasanii ajjeesan.

Namni kaayyoo ummataa qabu akkasitti biyyaaf du'a. amma garuu ani bulchaa biyyaa akka Jaarsoo Bu'ii Falamaatitti wareegama kafalu arguun rakkisaa waan ta'eef, dhaloonni ammaa biyyi tun teessanii, ummanni kun ummata keessanii, isinis ummata keessaa baatanii biyyaaf ummata keessan tiksaa, Ummataaf hojjedhaa.

Arsiin Kayoo qaba, safuu qaba, waan arge hunda hin dubbatu, wal hin abaaruu. Oduu sobaa hin odeessuu. Waan biyya diigu hin hojjetu. Arsoomni qorsooma. Arsiin gumii qaba, Arsiin gumaata qaba, Arsiin hirphaa qaba, Arsiin Geegawoo qaba. Arsiin

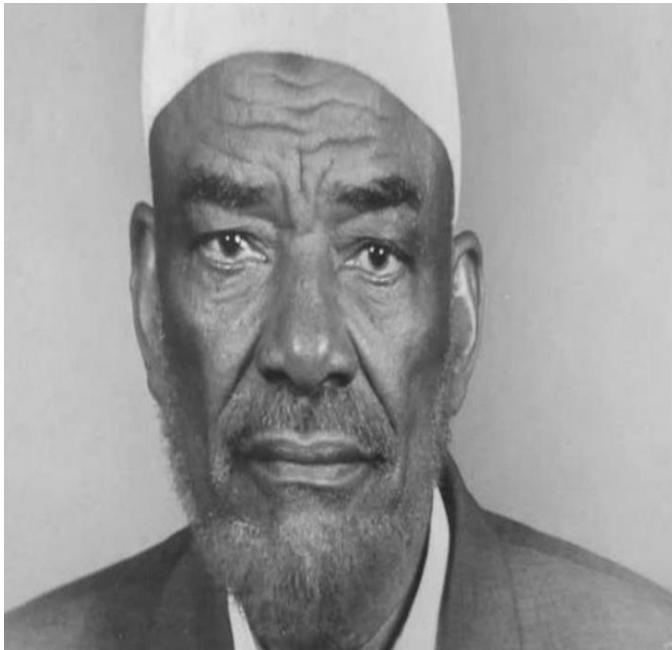
geegessaa qaba. Arsiin walqaba. Arsiin walii birmata. Arsiin waliin fixata Arsiin walii fixata. Arsiin kaaya kaayoo qaba.

Kun karaa Arsiitii ilmaan Arsee karaa Arsii eegaa. Bultii Arsii, Bultuma Arsii, gurra Arsii, Dhageetti Arsii eegaa. Mammaaka Arsii keessatti “haga geenne dubbiin tama jaarsaati, wanni Arsiin wolgodhu wama nama aarsaati” jedhan.

Arsii tiyya waliif obsaa, wolii dhossaa, wol jaaladhaa, wolqabadhaa, wolgorsaa woliin mari’adhaa, woliin hin oodinaa Wol hin qoodinaa Gumii godhadhaa Gumaa baafadhaa. Akkaatan abbootin teenna itti nu guddisan akkanaa, anis akka abbaa tokkootitti dhaamsi kiyya kanaa qabadhaa. Baradhaa, afaan tokko isin haa taasisu, hamtuun isin haadhabdu, toltuun isin haa simattu.

Jeneraal Waaqoo Guutuu Abbaa Faajjii Oromoo

Jeneraal. Waaqoo Guutuu akkuma Weellisan Umar Suleeyman Jedhe: Namni kun ulfaataa gameessaa fi goota Orommoo guddaa; abbaa qabsoo Oromoo; kan diina gabroofataa manatti nutti dhufe kana callifnee jalatti hin bulu; dandeennu hiddaan buqqifna, dadhabnu ilmaan itti guddfifna jechuu dhaan Hayyuu jabaa Oromoo kan Mammaaka baase.

Jeneraal Waaqoo Guutuu

BOQONNAA KUDHAN

GOOLABA

Kitaaba mata duree “handhuuraa Oromoo Arsii” jedhuun dhihaate kanarratti handhuuraa fi ilmaan Arsee, handhuuraa qabeenya, Heeraa fi Seera, Aadaa fi Amantii, akkasumas Sirna Gadaa Arsii jedhaman irratti xiinxaltiin ragaa gurguddaan deeggaramee dhihaateera. Burqaawwan seenaa fi ragaaleen qormaata garagaraa argamanis ka’umsa xiinxaltii kanaati.

Burqaawwan seenaa waa’ee naannoo Oromoo Arsii keessattuu Godinaalee Arsii lamaan, Baalee fi Shawaa bahaa, ollaawwan isaanii asuma Mootummaa kibbaa keessa warra jiraatu kan akka Hadiyyaa fa’a, aanaawwan sakatta’aat filataman keessaa afoola Arsii yeroo hin beekamne irraa kaasee akkasumas ragaaleen barreeffamaan jiran kan adda dureen madda kitaaba **“Handhuuraa Oromoo Arsii”** kanaaf eeramaniidha. Kana malees, sakatta’aat seenaatiif ragaalee bu’uura ta’an waajiraalee beekkamoo akka B/A/T/Oromiyaa, B/A/T/Godinaalee arfanii fi aanaalee irraa argaman hubannoo qormaata kanaatiif guddaa gumaachaniiru.

Akkuma baratame yeroo hunda, qorannoo ykn qormaata seenaa kamuu irratti gaaffii ka’uuf duub-deebii quubsaa ykn ragaa

dhugaa ta'e guutumaan guututti argachuun nama dhiba. Yoo qormaatichi kan maddoota ragaalee seenaa sadarkaa jalqabaa/primary sources of history/fa'a irratti kan hundaayu ta'e malee. Fakkeenyi guddaa maddoota ragaale jalqabaa kanniin: - gamoo Dirree Sh/Huseen, Holqa Soof-umar, Siidaa Aaanolee fi kkf dha.

Haa ta'uu malee, kanuma ragaan bay'ee amansiisaa ta'e itti hin argaminuu ragaalee seenaa argaman kana gadi-fageenyaan qu'atanii tooftaa saayinsii qorannoo qormaataa garagaraa irratti hundeessuudhaan ragaa seenaa gara dhugaatitti kalaa'u dhiheessuun ni jajjaboeffama. Kanumarratti irkachuudhaan, ragaaleen asii olitti ibsaman yaada ijoo amansiisoo qorannoo kana keessatti dhugaa seenaa dabarsan keessaa hamma tokko akka kanaan gadiitti dhiheessuu yaala.

Boqonnaa jalqabaa irratti hubannoон kalaaye "*Handhuuraa fi Ilmaan Arsee*" mata-duree jedhu irratti xiyyeffata. Ergaan mata-duree kanaa; handhuraan maal akka ta'e, hiikcaa fi qabiyyeen akkasumas faaydaan handhuuraa maal akka ta'ee, hiddaa fi latiinsa illmaan Arsee baay'inna isaanis dabalate, qubsumaa fi daangaa lafa arsiin irra jiru, rakkolee bifaa adda addaatiin isaan mudate akkamitti akka dura

dhaabbataa turanii fi jala lufan addaan baasa. Mata-dree kanarratti hubannoон dhihaate, bu'aa bara dheeraa qormaattota hayyoota garagaraatiin godhames hammateera.

Haa ta'uu malee, qormaata kana qormaata asiin dura waa'ee seenaa fi jirenya Arsii irratti adeemsifameen irraa adda kan godhan sababoota hedduu jiru. **Tokkoffaa** qormaanni kun gosoota oromoo Arsii dhibba afurii ol kan of keessatti hammatee fi irratti xiyyeffate qorate jechuun ni danda'ama. **Lammaffaa**, guutummaa godinaalee Arsii arfanii keessaa sumuda of eeggannoo cimaadhaan filaman irratti hundaa'uun ragaa seenaa walitti qabame irraa qindaa'e waan ta'eef handhuuraa fi baay'inna ilmaan Arsee irratti qormaata baldhaa fi xiillaa ta'uu isaati.

Sababni sadaffaa fi irra caalaan ammoo yaada ykn ilaalcha ilmaan Arsee lama moo sadii jedhurratti dhugaan dhaabbataan tokko hanga ammaatti jiraachuu dhabuu irraa kan ka'e, qorannoo of danda'een wanti qoratamee lafa kaayame jiraachuu baatus kitaabaa "seenaa oromoo hanga jaarraa 16^{ffaa}" jedhu irratti ragaa fi ibsa baldhaan irkifamuu baatuuyuu yaada keeyyata tokko hin caalleen ibsameera. Hawaasa baldhaa keessatti bara dheeraaf odeeoffama kan ture, ilmaan Arsee wolumaagalaan lama isaanis: -

Sikkoo fi Mando yoo ta'an, garuu kitaaba wobii, seenaa Oromoo hanga jaarraa 16^{ffaa} kan asii olitti tuqameen akka ibsametti garuu sadiiis ta'uu danda'u isaan kunis Sikko, Mandoo fi Hawaaso jechuun eeree qorannoo fi banaa godheera.

Kanaan walqabatee, otoo ilmi namaa sirna barreffamaa (*art of writing*) hin eegalin dura ummanni kuush karaa biraatiin ilmi ilma isaa Oromoon Arsii Kaaba baha Afrikaa keessa qubatee kan turee fi hojii horii horsiisuu fi lafa qotuu eegaluun qindoomina hawaasaatiin sadarkaa olaanaa irra kan gahe ta'uu fi qaroomina ilma namaa yeroo jalqabaatiif kan maddisiise ummata kana akka ta'e dhugaa hawaasa addunyaa kanaa jalaa dhokatee miti.

Ummanni Arsii Oromoo irraa kan madde qofa osoo hin ta'in eennummaa aadaa oromootaa kan ibsan heddu qabatee akka jiru ragaaleen qormaata kanarraa argaman ni mirkaneessu. Waan kana ta'eef, maqaan Arsii akkuma ilmaan Oromoo biroo fakkeenyaaaf macca fi Tuulama fa'a kan inni ilaallatus oromoo fi Oromiyaadha.

Boqonnaan lammaffaa fi sadaffaan qormaatichaa kan inni hubachiisu waa'ee *aadaa fi Amantii oromoo Arsii* osoo ta'uu walitti dhufeinya isaan lamaan hawaasummaa, siyaasa, eenyummaa, seenaa, oromummaa fi uumama ilmaan Arsii wajjiin

qabu baldhinnaan ragaalee afoolaa fi barreeffama xiinxaluudhaan tokko tokkoon kan qoratamee fi mirkaneesse of keessatti qabata. Asirraa wonti irra gahame akka walii galaatitti aadaan oromoo Arsii akkuma kan ilmaan oromoo biro haadha qaroominaalee armaan olitti ibsamani kan akka Amantii fi sirna gadaa, kan oromoota Arsii ta'uun isaa dhugaa hin haalamneedha.

Boqonnaan afraffaan Sirna Gadaa Oromoo Arsii jedhu irratti kan xiyyeffate yoo ta'u, xiinxalloon isaa baldhinnaan madda sirna gadaa; heeraa fi seeraa, tumaa seerota sirna gadaa, teessumma caffee gadaa fi kan biroos haala adeemsa ittiin gaggeeffaman akkatuma sirna bulchiinsa Arsii irratti xiyyeffachuudhaan kan qoratameedha. Hubannoон asitti qabatamuу qabu tokko haalaa fi sirni bulchiinsa Oromoo Arsii qabiyyeedhaan kan oromoota biroo irraa adda akka hin taaneefi garaagarummaan yoo jiraates seera gooroo fi seera Asaasaa irratti ta'u danda'a.

Boqonnaa afraffaa kana keessatti kan goolabame ijoо seenaa lammaffaa sirna gadaa oromoo arsii kan ilaallatuudha. Mataa dubpii kana ilaachisee ummanni arsii qubsuma ammaa kana qabaachuu kan danda'e sababoota rakkoleee uumamaa fi namaan tolfameen walqabataniin ta'uu odeeffatamtoonni afoolaa fi qormaatonni barreeffamoota garagaraa ragaa bahu.

Dhiibbaa uumamaa yoo fudhanne roobni dhabamuu, hoongeen dheerachuu fi sababa Kanaan loonii fi ummannis beelahuu, dhibee adda addaa kana mala sardaa fi hantantamaan babaldhatee biyya takka toohachuu qabu irra darbees gara addunyaa birootti babaldhachuu danda'u teessumaa fi qubsuma lafa Oromoo Arsii shoora ol-aanaa irratti taphachuu danda'a.

Gama dhiibbaa ilmaan namaatiin dhufuutti yoo dachaane garuu sabaa fi sab-lammiiin garagaraa oromoo dabalatee sababa qabeenyaa lafa irra jiruu fi lafaafuu wal waraanuun isaan gidduu tureera. Fakkeenya Arsiin Gujiin waliin, Arsiin Boorana waliin, Booranni Gujii waliin lafa margaa irratti woyta loon dheechifatan wal waraanaa turuun isaanii yaadannoo seenaa bara dhiyyooti. Garuu sababa wal waraansa waliin waliinii kanaaf sababa kan ta'e mootummaa nafxanyaa bara H/Sillaasee ta'uu isaati.

Kitaabota Wabii (Bibliography)

Amiinoo Eda'oo, "cim'isa Aadaa fi seenaa Oromoo Arsii." Asallaa, 1989.

Boonsamoo, M. Madaala Looga Oromoo Arsii, Maxxansa duraa. Shaashamannee, 2005.

Barakati Waldee. Kichuu Barnoota Gadaa, maxxansa duraa. Dhaabbata maxxansaa necci saar, 2014.

Daavid. Faayidaa fi Maalummaa Afoolaa (irratti Qorannoo godhame), 2004.

Filiippi kurtiin, Jan Vansina. Seenaa Afriqaa, dur irraa hanga gita bittaa adii jalaa bahu, Maxxansa lammaffaa. Dhaabbata maxxansa loongi maan kan magaalaa landanii fi Niwu yoorki, 1995.

Girmaa Alamaayyoo. Seenaa Koomeet, maxxansa dura, Finfinnee Itiyoophiyaa. Dhaabbata maxxansaa Asteer Naggaa, 2008.

Koree Qorannoo Oromoo. Seenaa Oromoo Hanga jaarraa 16ffaa, maxxansa duraa, 1996.

Leellisaa Aadaa Bantii. Kudhaama Seenaa, kitaaba 1ffaa.

Liwiis.H.S. Madda Oromtichaa fi Somaalee, "gaazexaa seenaa Afriqaa, 1966.

Muhaammad (Murataa) Kadiir. Sirna Gadaa, maxxansa 3ffaa, bara 2013,

Pro. Tasammaa Taa'aa. Seenna Hunde Ummata Oromoo, maxxanfama 2ffaa, Finfinnee Oromiyaa. Faar Iisti Tireediingi (PLC), 2014.

Sa'id Muhaammad. Qabsaawaa Seenaan Dagate, maxxansa duraa, Minisootaa, USA. ISBN, 2015.

Toleera Tasamaa, seenaa saba oromoo fi sirna Gadaa, editionii (kutaa 1ffaa fi lammaffaa) Finfinnee Oromiyaa, 1995.

Walda Yohaannis Warqinaa. Daaw'itii, kitaaba 2ffaa, Finfinnee, Oromiyaa, 1998.

Odeeefatamtoota Afoola Afaanii fi kitaabota wobii

T/L	namoota deeffatamanii.	Odeeefannoo kennan.	Guyyaa
1	Baqqalaa Furii	Bakkaqubannaa Gosootaa,	2022
2	Amboo Baatii		2022
3	Qaasim Waliyyii Saxxaa	Seenaa fi Afoola baldhaa.	2021
3	A/Aziiz Marfoo	Gosoota Arsii	2022
4	Kamaal M/Amaan	Hayyootaa fi gosoota Arsii	2022
5	Usmaan H/Qaasim	Gosootaa fi Hayyoota isaanii	2022
6	Girmaa Mokonnan	Hayyoota gosa adda addaa	2022
7	Huseen Gammadaa	Yaadafi kitaabota wobii.	2020

8	HuseenBadhaasoo	Bakka qubannaa Gosootaa,	2022
9	H/Hasan Huseen	Hayyoota, sheekkota gosaa	2019
10	Muktaar Siraaj	Hayyoota gosaa	2020
11	H/MahaammadAadam	Bakka qubannaa Gosootaa,	2021
12	Ayyaanee Araarsoo Jiloo	Gorsaa fi Eebbaa Arsii keessatti beekkamu bareechisuudhan	2019
13	Sayyuu Galchuu	Hayyoota gosaa	2019
14	Ismaa'il Bakar	Hayyoota gosaa kan durii	2019
15	Qaasim Ejeroo	Bakka qubannaa Gosootaa.	2021
16	Umar Ejeroo	Bakka qubannaa Gosootaa.	2022

17	Barsiisaa Nageessoo	Hayyoota gosaa fi kitaabota.	2022
18	Awwal Abdullaah	Kitaabota wabiif ta'an.	2022
19	Dr. Ibraahim Abdulqaadir	Gosootaa fi kitaabota Wobii	2019
20	Jamaal Kadiir	Bakka qubannaa Gosootaa.	2020
21	Ganamoo Irboo	Gosoota A/Oromiyaan ala jiran.	2022
22	Bariisoo Taganyi	Afoola beekkamaa geerarsaa.	2020
23	Awwal Nagawoo	Seenaa fi phootoo Abbaa.	2022
24	Awwal Bunee	Seenaa Gootota	2022

Tuni toltu.

Toltuun haa toltu.

Abbaa Gadaa Ibroo Woliyyii

U.S.A Minisootaa, 2023